

INSTYTUT ARCHEOLOGII I ETNOLOGII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
DAWNIEJ INSTYTUT HISTORII KULTURY MATERIALNEJ PAN

KWARTALNIK
HISTORII KULTURY
MATERIALNEJ

ROK LXVIII

WARSZAWA 2020

NR 4

REDAKCJA I KOMITET REDAKCYJNY

Redaktor — Elżbieta Mazur (IAE PAN)

Zastępcy Redaktora — Magdalena Bis (IAE PAN), Martyna Milewska (IA UW)
Sekretarze Redakcji — Ludmiła Paderewska (IAE PAN), Maciej Radomski (IAE PAN),
Karol Żojdź (IAE PAN)

Członkowie Komitetu — Paweł Dobrowolski (Collegium Civitas, Warszawa),
Jarosław Dumanowski (IH UMK), Olga Feytová (AHMP, Praga), Mateusz Goliński (IH UW),
Michaela Hrubá (Univerzita v Ústí nad Labem), Andrzej Janeczek (IAE PAN),
Jan Klápště (Univerzita Karlova w Pradze), Andrzej Klonder (IAE PAN),
Elżbieta Kowalczyk-Heyman (IA UW), Jerzy Kruppé (IA UW), Marcin Majewski
(IA Uniwersytet Szczeciński), Jerzy Miziołek (IA UW), Zenon Piech (IH UJ),
Jacek Pielas (IH UJK), Bożena Popiołek (Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków),
Raimo Pullat (Tallin University), Wojciech Szymański (IAE PAN),
Jerzy Żywicki (ISP UMCS)

Adres Redakcji:

„Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”
00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105, pok. 121

Adres strony internetowej:

<http://journals.iaepan.pl/khkm>

e-mail: kwartalnik@iaepan.edu.pl

tel. 22 620 28 84 w. 146

Kwartalnik Historii Kultury Materialnej Copyright © 2020 by Institute of Archaeology
and Ethnology Polish Academy of Sciences.

All papers published in this issue are an open access articles under the CC BY 4.0 license
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Wydawca:

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk
00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105
e-mail: director@iaepan.edu.pl
tel. 22 620-28-84

Wykaz recenzentów artykułów opublikowanych w roczniku 2019 (R. LXVII):

Karolina Blusiewicz (IA UW), Cezary Buśko (Pracownia „Archeologia B.C” Wrocław),
Paweł Cembrzyński (Christian-Albrechts-Universität zu Kiel), Paweł Dobrowolski (Collegium Civitas
Warszawa), Dariusz Główka (IAE PAN Warszawa), Mateusz Goliński (IH UW), Andrzej Janeczek
(IAE PAN Warszawa), Adrian Jusupović (IH PAN Warszawa), Andrzej Klonder (IAE PAN Warszawa),
Małgorzata Ewa Kowalczyk (IH UW), Anna Bogumiła Kowalska (IAE PAN Szczecin), Wojciech
Kowalski (UŚ Katowice), Jerzy Kruppé (IA UW), Gabriel Kurczewski (UMK Toruń), Krzysztof
Lewalski (IH UG), Tomasz Łaskiewicz (IH PAN Toruń), Marcin Majewski (IA USz), Lech Marek
(IA UW), Ryszard Mączyński (UMK Toruń), Philippé Meyzie (Université Bordeaux Montaigne),
Włodzimierz Pela (Muzeum Warszawy), Bożena Popiołek (UP Kraków), Raimo Pullat
(Tallin University), Marian Rębkowski (IAE PAN Szczecin), Jolanta Sikorska-Kulesza (IH UW),
Bogumił Szady (IH KUL), Maciej Trzeciecki (IAE PAN Warszawa), Krzysztof Wachowski (IA UW),
Jerzy Żywicki (UMCS Lublin).

Skład i łamanie:

Krzysztof Anuszewski, tel. 22 629 44 78

Druk i oprawa:

PHU „Olejniki” — Piotr Olejnik
ul. Szwankowskiego 2 lok. 3, 01-318 Warszawa

Arkadiusz Michalak

Terra incognita? Not only on the arms and armour production
in the borderland of Silesia, Brandenburg, Greater Poland and Lusatia
in the late Middle Ages

Key words: weaponry, manufacturing, hammer-mill, forge, corporation, late Middle Ages, borderland

Słowa kluczowe: uzbrojenie, wytwórczość, kuźnica, kuźnia, cech rzemieślniczy, późne średniowiecze, pogranicze

During the Middle Ages arms and armour were considered luxury products. They were not used every day and not by everyone. Nonetheless, the circle of their buyers was relatively wide, making their prices extremely diversified. On the other hand, as weaponry was bought every several years, the demand was limited. It resulted in a relatively small number of workshops in which weapons were produced. Besides specialised production sites located in towns or at royal courts, there were also rural forges, where arms and armour were produced for the needs of less wealthy members of the medieval society. The organisation of the armament production in the Kingdom of Poland was thoroughly examined in J. Szymczak's studies.¹ The area in question, that is, the borderland of Silesia, Greater Poland, Brandenburg and Lusatia (roughly equivalent to today's Lubuskie Voivodeship), laying mostly outside the borders of medieval Poland, was not discussed in these works. Furthermore, the eastern periphery of the Holy Roman Empire has not become a subject of interest of European scholars, who mainly focused on leading centres of arms and armour production.² In the previous study on late medieval weaponry,³ its manufacture was broadly explored. An attempt to identify possible places of origin of particular products was undertaken, mainly on the basis of craftsman's marks. However, only limited conclusions on the local production could be drawn mainly because of the lack of written sources informing *expressis verbis* about the arms and armour manufacture in the region. As a result, there is no data about volume and organisation of the production, prices or standards masterpieces were to meet, which were defined by municipal authorities. Therefore, it may seem that the subject of the paper cannot be further explored. There is, however, substantial indirect evidence indicating a possibility of local production of armaments, which we examine below.⁴

The first indication of the arms and armour manufacturing in the studied borderland during the Middle Ages and the Early Modern Period can be found in written sources, which mention many small metallurgical workshops (forges and hammer-mills) (Fig. 1). Iron, in medieval times obtained mainly from bog ores, was the most important raw material for the manufacture of

¹ Szymczak J. 1989; Szymczak J. 1990, pp. 208–382.

² Reitzenstein A. 1951, pp. 179–194; Reitzenstein A. 1959, pp. 54–85; Reitzenstein A. 1960, pp. 96–100; Reitzenstein A. 1964; Reitzenstein A. 1967, pp. 20–32; Williams A. 2003; Terjanian P. 2005, pp. 23–48.

³ Michalak A. 2019.

⁴ I would like to express my gratitude to Mr Paweł Stachowiak, MA from the Archaeological Museum of the Mid-Odra Area in Zielona Góra for his help with accessing hardly available literature.

Fig. 1. Places of arms and armour production in the Silesian-Greater Poland-Brandenburg-Lusatian borderland in the 13th–16th centuries:

A — places of metallurgical production known from medieval and early modern written sources; B — places of blacksmith production known from medieval and early modern written sources; C — places of medieval blacksmith production evidenced by archaeological excavations; D — sites of arms and armour production evidenced by archaeological sources; E — places with the arms and armour production known from modern written sources; 1 — Bucze; 2 — Dobrzyń; 3 — Klików; 4 — Krosno Odrzańskie; 5 — Łoży; 6 — Międzyrzecz; 7 — Nowa Wieś; 8 — Przewóz; 9 — Sanice; 10 — Santok; 11 — Szprotawa; 12 — Świebodzin; 13 — Tamów Jezierny; 14 — Żagań (drawing by A. Michalak)

Ryc. 1. Miejsca produkcji uzbrojenia na pograniczu śląsko-wielkopolsko-brandenbursko-lużyckim w XIII–XVI w.:

A — miejsca produkcji hutniczej wymieniane w średniowiecznych i wczesnonowożytnych źródłach pisanych; B — miejsca produkcji kowalskiej wymieniane w średniowiecznych i wczesnonowożytnych źródłach pisanych; C — miejsca średniowiecznej produkcji kowalskiej znane na podstawie źródeł archeologicznych; D — miejsca produkcji uzbrojenia poświadczane źródłami archeologicznymi; E — miejsca produkcji uzbrojenia znane z nowożytnych źródeł pisanych; 1 — Bucze; 2 — Dobrzyń; 3 — Klików; 4 — Krosno Odrzańskie; 5 — Łoży; 6 — Międzyrzecz; 7 — Nowa Wieś; 8 — Przewóz; 9 — Sanice; 10 — Santok; 11 — Szprotawa; 12 — Świebodzin; 13 — Tamów Jezierny; 14 — Żagań (rys. A. Michalak)

a majority of military equipment.⁵ Centres of arms production often used local raw materials. Cologne armourers, for instance, were not allowed to purchase iron and steel outside of Cologne.⁶ Abundant shallow deposits of limonite-type bog ore found in many places on the border of Silesia and Lusatia, mainly in the Lower Silesian Forest, attracted skilled craftsmen and contributed to a significant development of metallurgical production in the area.⁷ The ore obtained by diggers-miners was smelted and then further processed in hammer-mills. There, with the help of hammers, the raw iron was forged into bars, which were sold to local craftsmen.⁸ However, the ores were not of the highest quality, because of a low iron content (16–44%) and the high amount of phosphorus (0.2–7%).⁹

The earliest mention of a forge operating in the region concerns Droskau (now Drożków near Żary) and is dated to 1200.¹⁰ However, it comes from the book of Pastor Worbs and its credibility has not been verified yet. The first reliable evidence of the metallurgical production in this area is a charter issued by Henry IV the Faithful, Duke of Żagań (Sagan) in 1337, allowing extraction of iron ore deposits located to the south of Żagań (most likely in wetlands by the

⁵ Szymczak J. 1989, p. 16.

⁶ Terjanian P. 2005, p. 24.

⁷ Rutkowska-Placińska A. 1978, p. 67; Bena W. 2012, p. 79.

⁸ Grabig H. 1937, p. 36.

⁹ Piaskowski J. 1959, pp. 7–97; Ratajczak T., Skoczylas J. 1999; Bena W. 2012, p. 79.

¹⁰ Beck L. 1895, p. 846; Czarnuch Z. 2003, p. 53.

Olsza stream).¹¹ The first documented reference to the functioning of a hammer-mill powered by a water wheel concerns “Wilhelms Hammerstatt”, which is identified as the workshop in Klikowo near Iłowa. The mention comes from a 1356 fief letter of the von Kottwitz family.¹² The book of municipal expenses of Szprotawa (Sprottau) mentions an iron forge operating in this town already in 1381.¹³ A hammer-mill in Łozy upon the Kwisa was established presumably as early as the 14th century.¹⁴ A slightly earlier piece of evidence concerning a facility in Sanice near Przewóz (Priebus) comes from 1395. According to written sources, it was in use until 1563.¹⁵ A hammer-mill in Dobrzyń was mentioned in sources as early as 1499, and later also in 1505, 1517, 1519, 1521 and 1563.¹⁶ The functioning of the workshop in Bucze near Przewóz dates back to at least 1501 and records mention its masters continuously until 1624.¹⁷ A hammer-mill is also mentioned in the 1397 charter documenting the purchase of nearby Przemków by the Rechenberg brothers. Its functioning is also confirmed by a source from 1415.¹⁸ It has to be noted, that there were other metallurgical workshops several kilometres to the south and west of Przemków.¹⁹ The scale of the use of local deposits was noticed, among others, by Georgius Agricola or Walenty Różdzieński who mentioned the extraction of ore in the vicinity of Żagań, or by Georg Fabricius who wrote about the exploitation of iron ore deposits in Lusatia.²⁰ The metallurgical fame of these areas was also celebrated by a poem of Krzysztof Winter from Żagań, *Fabriliūm Silesiae officinarum fodinarumque descriptio*, published in 1556.²¹

Hammer-mills also functioned in *Terra Transoderana* (Neumark), but those located in the studied region were predominately late modern and therefore we will not discuss them here.²² An exception being a workshop in Buszów near Gorzów as it was mentioned in 1537. Some historians even date it to the 14th century.²³ Several of copper forges operating in the northern part of the discussed area were also mentioned in medieval records.²⁴

Direct evidence confirming the functioning of another place of iron production was discovered during archaeological excavations in Podrosche (former part of Przewóz),²⁵ where slag heaps and two features of undetermined function were uncovered. Their plan was irregular with a trough-shaped cross-section. Their bottom was formed by a layer of clay containing a large amount of burnt wood. Directly above it, there was a layer of fine slag directly above it. The remaining part of the fill was dark brown humus mixed with residues and charcoals, containing also layers of fine slag.²⁶ At this stage, it is difficult to make a final interpretation of both features, due to the lack of similar structures on sites where iron-producing workshops

¹¹ Grabig H. 1937, p. 35; Bena W. 2012, p. 81.

¹² Matuszkiewicz F. 1956, p. 5.

¹³ Matuszkiewicz F. 1956, p. 5.

¹⁴ Bena W. 2012, p. 81.

¹⁵ Koschke W., Menzel S. 2007, p. 198.

¹⁶ Koschke W., Menzel S. 2007, p. 163.

¹⁷ Koschke W., Menzel S. 2007, p. 160.

¹⁸ Andrzejewski T. 2007, p. 130.

¹⁹ I should mention here medieval workshops from Bielawa (1403), Parowa (first mention in 1418), Poświętne (1422), Ruszów (1435), Kościelna Wieś (1439), Dłużyna Górna (1445), Jagodzin (1451), Świętoszów (1451), Okrąglica (1482), Stojanówki (1492) and Bronowiec (1494), Grabig H. 1937, pp. 35–36; Steller G. 1968, pp. 101–102; Koschke W., Menzel S. 2007, pp. 148–214; see also Krajniak W. 2019, p. 51.

²⁰ Mączak A., Samsonowicz H., Zientara B. 1954, p. 90.

²¹ Bena W. 2012, p. 80.

²² Kupke P. 1934, pp. 107–108; Czarnuch Z. 2003, p. 57.

²³ Czarnuch Z. 2003, p. 57.

²⁴ Czarnuch Z. 2003, pp. 62–66; Stachowiak P. 2013, pp. 22–24.

²⁵ Kałagate S., Michalak A. 2010, pp. 191–218; Stachowiak P. 2015, pp. 261–269.

²⁶ Kałagate S., Michalak A. 2010, pp. 191–196.

were found.²⁷ A feature with a comparable form and an arrangement of layers was discovered in Osetno, Góra District in Silesia. Pieces of iron slag, clay and fragments of clay tuyeres with traces of slag sinter at the outlets were excavated from its fill. Based on the surviving evidence, the feature was considered to be remains of a type of bloomery furnace with a cylindrical or conical shaft. Pottery finds allowed to broadly date the settlement to the period between the 8th and the 13th century.²⁸ We propose to interpret the feature in Przewóz as remains of a furnace and a working pit. Both are damaged to such an extent that it is impossible to separate one from the other. The pile found next to them could have been formed by hot slag removed from their fill, which resulted in compact structure of the accumulation.

Documentary evidence confirms the functioning of the hammer-mill in Podrosche (former part of Przewóz) in the end of the 16th century.²⁹ Based on the archaeological data, its origins can be traced to the 14th century, with firm proof of its use in the 15th century.³⁰ The examples indicates a great caution is needed in drawing conclusions concerning chronology of such features based solely on written sources.

The excavation of the site in Przewóz demonstrated also that alongside the metallurgical production smithing was carried out there as well. A large part of the metal finds consisted of post-production waste,³¹ which is typically excavated in vicinity of forges.³²

The archaeological evidence from Przewóz could confirm the words of J.G. Worbs, who was a pastor there in the end of 18th and at the beginning of the 19th century. Worbs reported functioning of many blacksmiths in Przewóz, noting they manufactured knives, scythes, sickles and swords. Their products were highly valued and reached the markets of Frankfurt, Wrocław and Leipzig.³³

Most scholars admit that rural smithies did not participate in the production of arms and armour on a large scale, mostly limiting their activity to horseshoeing, forging basic agricultural and carpentry tools (including axes and hatchets) as well as sharpening and repairing more elaborate artefacts.³⁴ Mass-produced arrow- and boltheads, as well as iron parts of staff weapons, could also be manufactured there, although rather only in times of war.³⁵

Remains of a probable rural smithy were recorded in Nowa Wieś, Międzyrzecz District (Fig. 2). The feature was discovered at the eastern part of the site near the Jordanka River. It was 7.0 m long, 3.0 m wide and 1.5 m deep and consisted of a rectangular clay-stone furnace with a damaged clay dome lying in the fill of the furnace; there was also an oval room situated

²⁷ Kolchin B.A. 1953, pp. 20–40; Pleiner R. 2006, pp. 109–122.

²⁸ Iwanicka-Pinkosz B. 2000, p. 89, Fig. 3:2.

²⁹ Steller G. 1968, p. 64; Koschke W., Menzel S. 2007, p. 194.

³⁰ Kałagate S., Michalak A. 2010, pp. 207–208.

³¹ Kałagate S., Michalak A. 2010, p. 206, pl. V.

³² Krajć R. 2003, Pl. 161; Biermann F. 2010, Pl. 155.

³³ Worbs J.G. 1795, p. 264; Grabig H. 1937, p. 45.

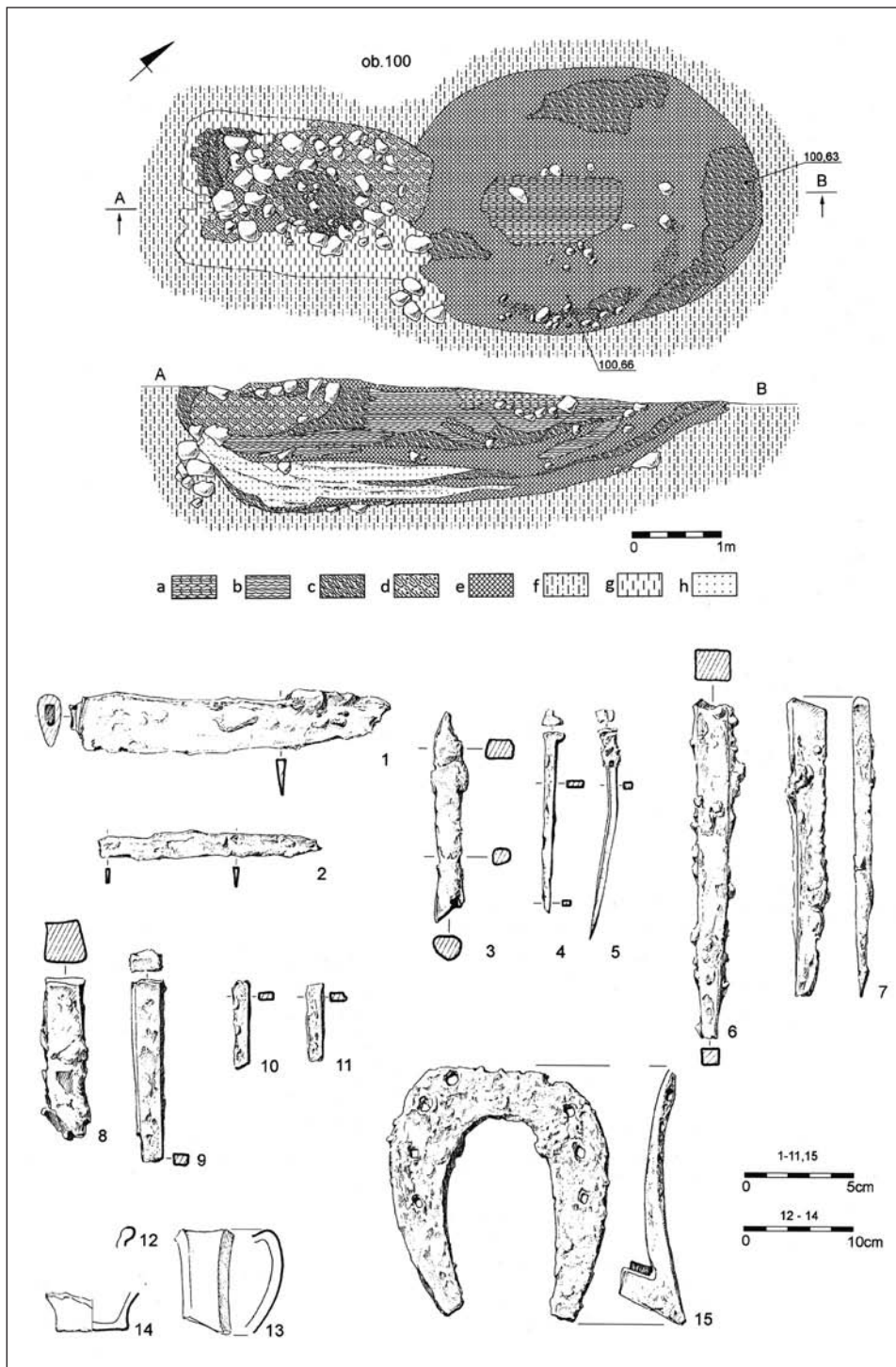
³⁴ Samsonowicz H. 1954, p. 74; Szymczak J. 1989, p. 22.

³⁵ Szymczak J. 1989, pp. 232–233.

Fig. 2. Nowa Wieś, Międzyrzecz District. Remains of the 15th-century rural forge with artefacts discovered in its fill: a — ash, light loamy sand; b — ash, light loamy sand, daub; c — daub; d — burning, ash; e — burning; f — loamy sterile earth; g — unfired clay; h — ash (after: Dzieduszycki W., Makiewicz T., Sobucki A. 1998, pp. 174–175, Figs. 38–39)

Ryc. 2. Nowa Wieś, powiat międzyrzecki. Relikty piętnastowiecznej wiejskiej kuźni wraz z przedmiotami odkrytymi w jej wnętrzu: a — popiół, lekko gliniasty piasek; b — popiół, lekko gliniasty piasek, polepa; c — polepa; d — spalenizna, popiół; e — spalenizna; f — gliniasty calec; g — niewypalona glina; h — popiół (według: Dzieduszycki W., Makiewicz T., Sobucki A. 1998, s. 174–175, ryc. 38–39)

to the east of it. A large amount of iron slag was found in the fill of the feature, along with smithing tools (a drift, smithing wedges, a punch, a polishing stone) and finished and unfinished smithing products (knives, nails, a horseshoe, a bolt head). Unearthed pottery allowed to date this feature to the second half of the 15th century.³⁶ This forge is similar to the one discovered in Mutějovice in Western Bohemia, dated to the 13th century.³⁷ Among many finds excavated from its fill, there were also arrowheads and a spur.³⁸ It cannot be ruled out that there were also other rural forges in the analysed region.³⁹ Analogous features known from other lands suggest that rural workshops also occasionally made arms and armour for castle garrisons. In Haus Rhade in North Rhine-Westphalia, remains of a blacksmith's workshop from the 14th/15th century were discovered outside the castle walls. Along with many different kinds of metal artefacts, horseshoes, knives, a dagger and a sword were found in its fill.⁴⁰

Castle forges more frequently fulfilled the needs of war, specialising not only in horseshoeing but also in manufacture and repair of individual parts of military equipment.⁴¹ Ch.-L. Salch⁴² distinguished three ways of functioning of such facilities in the Late Middle Ages: 1) itinerant forges, in which case heavier blacksmithing devices, such as anvil or larger hammers, were kept in a castle, but there was no permanent qualified blacksmith (who could be employed when necessary); 2) complete smithies, in which repairing, manufacturing or horseshoeing could take place; 3) specialised workshops producing one category of products for trade. In Poland, features located in towns and castles and interpreted as remains of smithies were recorded in Tum (from the 12th to the first half of the 14th century), Pułtusk (from the mid- and the late 13th century) and Czersk (from the third quarter of the 13th century to the first quarter of the 14th century).⁴³ Remains of blacksmith's workshops discovered in Raciąż, Siedlątków and Słozewy indicate a possibility of repairing more sophisticated elements of armament or producing less complicated ones. In the

³⁶ Dziędużycki W., Makiewicz T., Sobucki A. 1998, pp. 173–176, Figs. 38–39.

³⁷ Pleiner R. 1969, pp. 533–571.

³⁸ Pleiner R. 1969, Fig. 11:4, 8.

³⁹ Toponymic sources are also used to locate alleged places of rural metalsmith production. Such names were related to the organisation of military production in so-called servitorial settlements whose inhabitants were obliged to provide the ruler with certain products, and reflected the profession of the population. However, this method has serious drawbacks. It is practically impossible to precisely establish the chronology of the origin of individual names (see Świątosławski W. 2006, p. 43). Additionally, in the case of the territory of today's Western Poland, earlier German names should also be taken into account. The borderland discussed here is a good example. The analysis of current place names revealed four toponyms that could potentially be related to the activity of blacksmiths: Kowalów, Słubice District and Kowalewo, Wschowa District, Grotów, Żary District and Grotów, Strzelce Krajeńskie-Drezdenko District. However, a closer inspection of their German names demonstrated that there was absolutely no connection with this profession: Kowalów is German Kohlow, Kowalewo is former Kawel, Cowalewo, Kovalewo, Cowalyewo, Kavel, or Kabel, Grotów near Żary is German Gräfenhain, while the other Grotów is German Grottow.

⁴⁰ Sönnecken M. 1976, pp. 27–38, Figs. 7–16.

⁴¹ Głosek M. 2002, p. 64.

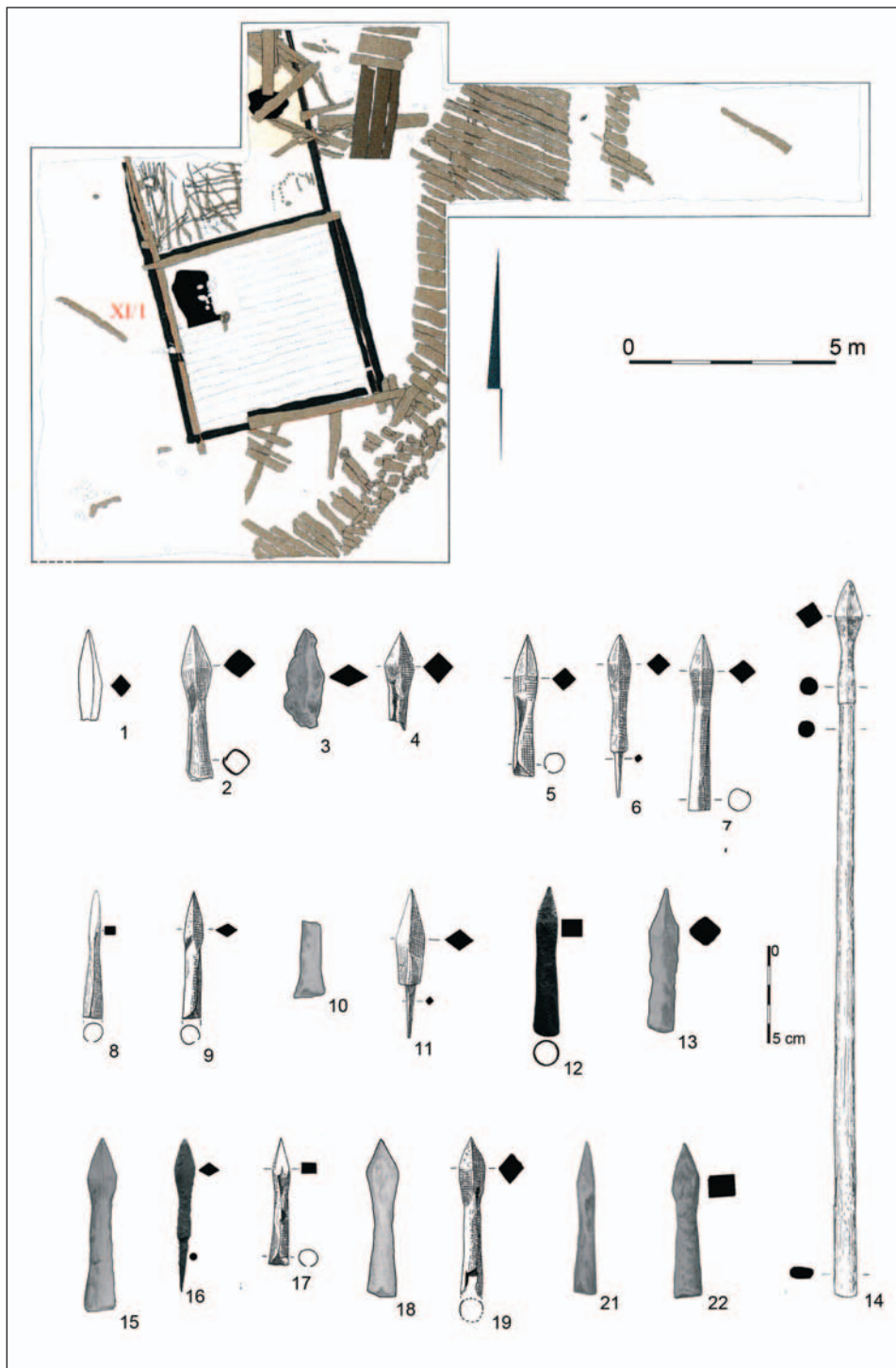
⁴² Salch Ch.-L. 2002, pp. 18–19.

⁴³ Polak Z. 1988, p. 136; Głosek M. 2002, pp. 59–60.

Fig. 3. Międzyrzecz, Międzyrzecz District. Remains of the 14th century castle forge with bolt heads discovered in its fill (after: Kurnatowski S. 2015, p. 230, Fig. 81; Michalak A. 2019, pp. 407–414, Figs. 98–105)

Ryc. 3. Międzyrzecz, powiat międzyrzecki. Relikty czternastowiecznej kuźni zamkowej z grotami beltów odkrytymi w jej wnętrzu (według: Kurnatowski S. 2015, s. 230, ryc. 81; Michalak A. 2019, s. 407–414, ryc. 98–105)

relics of a forge from the second half of the 13th century in Raciąż in Central Pomerania, remnants of a mail armour were discovered.⁴⁴ Excavations conducted in the area of the 14th-century motte stronghold in Siedlątków upon the Warta River in Central Poland revealed parts of armour that were repaired in a forge at the site.⁴⁵ In the area of a stronghold in Słozewy in the Chełmno Land, dating back to the turn of the 15th century, remains of a workshop that mass-produced bolt heads were discovered.⁴⁶ We have archaeological evidence of blacksmith's workshops in strongholds in Międzyrzecz, Santok and Tarnów Jezierny. These facilities operated in the second half of the 13th century and can serve as yet another argument to support our assumption.

The feature in the Międzyrzecz stronghold was discovered in the central part of its courtyard (Fig. 3). The forge was constructed after the destruction of the stronghold by a fire during the invasion in 1269. It functioned until the end of the first quarter of the 14th century, when it was demolished.⁴⁷ The structure consisted of two buildings: the forge itself and a log house adjacent from the south, which is interpreted as a storage room. They were surrounded by a wood-coated road, widening at the eastern part of the forge into a small square. The warehouse was placed on very solid foundations, made of a three-layer grate constructed of beams. Corners of the grate were additionally reinforced with posts. Timber framed walls of the building were 4.5 m long. The floor was lined with half-round logs placed on joists. In its north-west corner, there was a high gutter-shaped hearth. The entrance to the forge was in the northern wall of the warehouse. The forge building had a form of a shed, 5 m in length, with its eastern side opening onto a timber paved yard. Its walls had a log structure with beams overlapping at corners. As a result of regular laying of new clay flooring, the level of the interior surface was constantly rising. In the centre of the smithy, there was a blacksmith's hearth, next to which numerous horseshoe nails, nails and pieces of nail-drawing iron were discovered. The original floor was partially damaged by a fire, and covered with an additional layer of laths, increasing its level. In the second phase, the hearth was most likely not placed inside the building, even though there was still a cutout for it in the floor. The research showed that the damaged walls of the forge building were repaired by replacing damaged beams.⁴⁸ At least 30 boltheads, several spurs and horse shoes were excavated from the fill of these two features.⁴⁹

During the excavations in the second segment of the transitional type ducal castle in Tarnów Jezierny near Sława, remains of a wattle-and-daub building (6.0 × 7.0 m) were discovered in the north-eastern part of the mound/castle hill. Inside, by the southern wall, remains of a ceramic hearth were recorded. Artefacts found in the fill (several bolt heads, horse shoes, bronze and iron ferrules, bronze waste and small anvil) indicate a smithing function of the discovered feature.⁵⁰

Little is known about the remains in Santok near Gorzów Wielkopolski, either (Fig. 4). It was discovered during the excavations of the Polish "millennium" expedition in 1958–1965 in the eastern part of the Stronghold 10.⁵¹ It was located in the place of a former rampart (more

⁴⁴ Kowalczyk M. 1986, pp. 68–72; Świątkiewicz P. 2010, pp. 57–58.

⁴⁵ Kamińska J. 1968, pp. 42–43; Nosek E. 1968, pp. 95–132; Nadolski A. 1968, pp. 89–93; Nadolski A. 1969, pp. 5–23.

⁴⁶ Kola A., Wilke G. 1975, pp. 161–180.

⁴⁷ Kurnatowski S. 2015, pp. 234–242.

⁴⁸ Kurnatowski S. 1961, pp. 141–143.

⁴⁹ Michalak 2019, Cat. Nos.: 307, 310, 286, 400–401, 408–411, 413–414, 416, 419–421, 423–425, 427–431, 433, 435–436, 440, 450. Inventory Nos.: Z54/438, Z54/588, Z55/841, Z55/913, Z55/702, Z55/705, Z56/53, Z55/803, Z56/208, Z58/361.

⁵⁰ Nowakowski D. 2008, pp. 404, 410; Nowakowski D. 2017, p. 446.

⁵¹ I owe this information to Mrs Kinga Zamelska-Monczak PhD from the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences, Department for Prehistoric and Medieval Studies in Poznań.

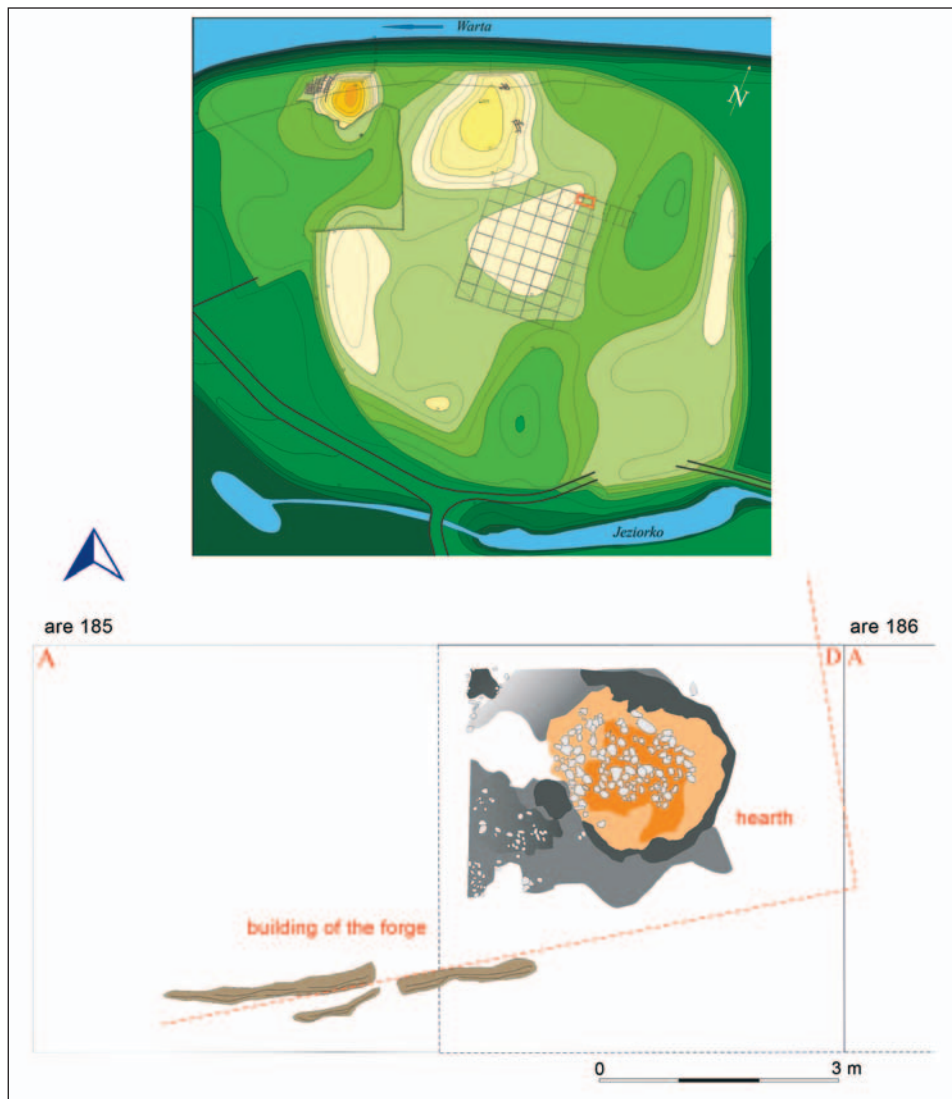

Fig. 4. Santok, Gorzów Wielkopolski District. Remains of the 14th century castle forge, against the plan of the stronghold (after: Ignatowicz I., Pytlak M. 2019, p. 370, Fig. VIII.2)

Ryc. 4. Santok, powiat gorzowski. Relikty czternastowiecznej kuźni zamkowej na planie grodziska (według: Ignatowicz I., Pytlak M. 2019, s. 370, ryc. VIII.2)

precisely on a levelled top of the rampart), the so-called internal wall, separating the stronghold and the *suburbium*.⁵² It was recorded just below the top soil. The top soil with a large amount of burnt clay, charcoals, slag and ore (probably also of slag cakes), numerous small iron artefacts of unspecified function, cakes of baked and burnt clay and a clay tuyere were preserved. The remains of the alleged forge building consisted of only two beams. The remnants of the

⁵² Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z. 1987, p. 20; Ignatowicz I., Pytlak M. 2019, p. 379.

furnace were also recorded. The entire building is preliminary dated to the first quarter of the 14th century.⁵³

We should also mention the probable workshop in Radzyń, where an assemblage of iron artefacts was accidentally discovered during groundworks. It included, among others, finds of arms and armour: a javelin head,⁵⁴ a stirrup, a bit, and a hand hammer.⁵⁵ According to D. Nowakowski,⁵⁶ this may indicate that there was an armament workshop and a storage room in the lowest, partially sunken part of a timber tower of the motte stronghold. This hypothesis seems plausible.

Features of a similar form are known from many strongholds throughout Central and Western Europe, proving a great importance of smithing production for their functioning.⁵⁷ The characteristics of the features from the region allows us to conclude that these forges were rather workshops in which predominately ad hoc repairs were carried out or perhaps less advanced arms and armour were made. It is not likely that these facilities were involved in the production of armament on a larger scale. The technological development at the end of the Middle Ages and related improvements in the production of arms and armour, among other factors, diminished the importance of the production of local castle workshops financed by poorer knights. They could not meet the demand for armament of castle garrisons in the expected time, nor were they able to provide arms of good quality and in sufficient quantities. A more rational solution was to purchase necessary weapons on the free market. This does not mean, however, that the castle forges ceased to function. Huge amounts of military equipment still needed to be serviced and repaired — and that was one of the purposes of the castle smithies.⁵⁸

In the late Middle Ages, more sophisticated armaments were made by craftsmen concentrated in urban blacksmith guilds. Their origins in larger centres date back to the end of the 12th century. A source from this period mentions two blacksmiths operating in the “On the Sand” (“Na Piasku”) monastery in Wrocław. It is assumed that the guild was established there around 1273⁵⁹ and the sword-, mail- and armour makers worked there already in the second half of the 13th century.⁶⁰ With increasing specialisation of crafts during the 13th and the 14th centuries,⁶¹ better organised corporations of manufacturers gathered specialists from various fields of metal craftsmanship (blacksmiths, locksmiths, cutlers, goldsmiths, armourers, sword- and spur makers). This allowed to manufacture very complex elements of military equipment which were made by craftsmen of even several different fields of expertise. It was, however, not the universal practice. Formed in the 14th century, the blacksmith guild in Poznań functioned as one collective until the end of the 15th century, when, in 1486, swordmakers and cutlers separated from it and in 1497 established their own corporation.⁶² As guilds supervised quality of manufactured items, they presented a higher level of workmanship. The quality was often examined by a commission before products were sold. Only those accepted by aldermen of the guild were provided with a mark proving they were meeting the standards determined by corporation.⁶³

⁵³ Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z. 1987, p. 20.

⁵⁴ Michalak A. 2019, Cat. No. 106.

⁵⁵ Kałagate S. 1995, pp. 234–235.

⁵⁶ Nowakowski D. 2008, p. 242.

⁵⁷ Slivka M. 1979, pp. 244–246; Hanuliak V. 1983, pp. 479–490; Unger J., Mihok L., Pribulová A. 1998, pp. 391–393; Fevre D. 2002, pp. 47–57; Pleiner R. 2006, pp. 175–177; Krauskopf Ch. 2013, pp. 104–105.

⁵⁸ Salch Ch.-L. 2002, pp. 16–17.

⁵⁹ Haisig M. 1962, pp. 26–27.

⁶⁰ Szymczak J. 1989, p. 206.

⁶¹ Haisig M. 1962, p. 27.

⁶² Mika M., Mika Z. 1958, p. 38; Wiesiołowski J. 1982, pp. 64–65, 74, 77–78, 171. Due to a small number of members it was however quite quickly (already in 1504) dissolved.

⁶³ Kiryk F. 1972, p. 35.

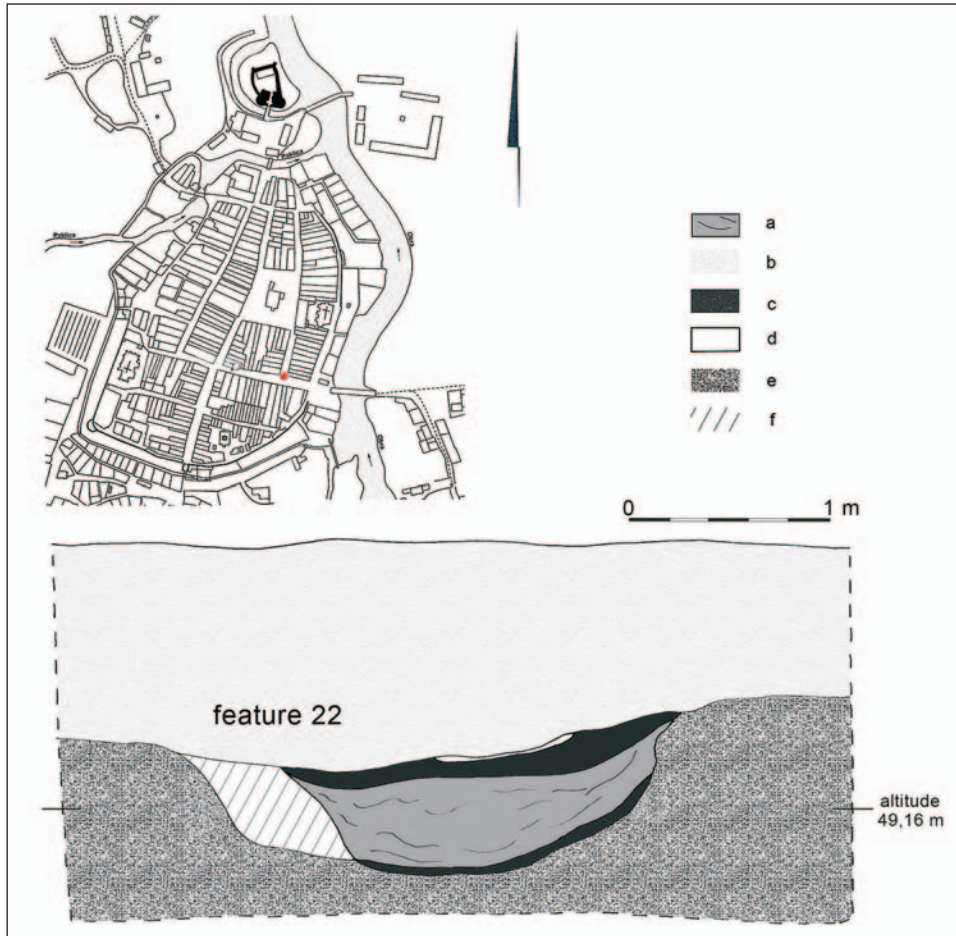

Fig. 5. Międzyrzecz, Międzyrzecz district. Section of the remains of 13th-century smith's hearth discovered in Waszkiewicza street; against the city plan from 1780 (marked with red dot):

a — slag; b — grey humus (occupational layer); c — burning; d — yellow clay; e — yellow-orange clay (sterile earth); f — grey loamy humus (occupational layer)

(after: Łaskiewicz T., Michalak A. 2007, p. 100, Fig. 1; drawing by A. Michalak; elaborated by M. Kaczmarek, A. Michalak)

Ryc. 5. Międzyrzecz, powiat międzyrzecki. Przekrój przez relikty trzynastowiecznego paleniska kowalskiego odkrytego przy ul. Waszkiewicza; lokalizacja na planie miasta z 1780 r.

(czerwony punkt): a — żużel; b — szara próchnica (warstwa kulturowa);

c — spalenizna; d — żółta glina; e — pomarańczowo-żółta glina (calec); f — szara gliniasta próchnica (warstwa kulturowa)

(według: Łaskiewicz T., Michalak A. 2007, s. 100, ryc. 1; rys. A. Michalak; oprac. M. Kaczmarek, A. Michalak)

Little is known about metal crafts' organisation in the borderland of Silesia, Greater Poland, Brandenburg and Lusatia, as written sources provide almost no information. There is no doubt that blacksmith guilds existed in larger towns of the area, as it was typical for medieval urban centres of Central and Western Europe. Mentions in written material are, however, relatively

late and contain little information on the guilds' functioning. It should be noted that records supposedly confirming existence of the guild of cutlers in Czerwieńsk near Zielona Góra about 1400,⁶⁴ in fact concern Upper Lusatian Rothenburg, located on the western side of the Nysa Łużycka in today's Germany.⁶⁵ Probably due to the developed metallurgical activity in the Duchy of Żagań, two blacksmith masters from Żagań Niclos Pfcuczczinsmed and Niclos Tewir were already mentioned in Żagań's urban charter dated to April 4th, 1420.⁶⁶ Another blacksmith master, Mattis Wildaw, was noted in testaments from March 7th, 1485.⁶⁷ The guild of blacksmiths from Świebodzin, which also included locksmiths, cauldron-, pewter- and swordmakers, goldsmiths, gunsmiths and watchmakers, already had its statute in 1528, which, was approved with some amendments by the town council in 1591.⁶⁸ The statute of the blacksmiths from Międzyrzecz was not approved by the municipal authorities until 1560.⁶⁹ However, it can be assumed that their activity can be dated back to the Middle Ages (Fig. 5).⁷⁰ The guild of metal crafts in Strzelce Krajeńskie is mentioned in 1568. The guild of blacksmiths, including swordmakers and gunsmiths, was not mentioned in the records of Koźuchów until 1630.⁷¹ Even later (not before 1710), a founding privilege was granted to the blacksmith guild from Zielona Góra. In Kostrzyn, no blacksmith was recorded until 1746.⁷² On the basis of the aforementioned documents, a general tendency towards late sanctioning of blacksmiths' activity in the area is noticeable. Let us note that swordmakers and gunsmiths in the region are mentioned in not earlier than sixteenth-century documents. However, this does not exclude the possibility they operated outside a guild organisation in the earlier period. The late establishment of metal craft guilds was not an overall trend in Silesia or Greater Poland. An organised blacksmiths' guild already existed in nearby Legnica in 1349, but mentions about arms and armour being manufactured by its members are later. They concern locksmiths, cutlers and spur makers, who received a separate organisation and a statute in 1587, joining manufacturers of crossbows and firearms in the 17th century.⁷³ In contrast, in medieval Poznań, there were many craftsmen involved in manufacture of weapons, including bladesmiths, ten swordmakers, eleven crossbow manufacturers, four nail makers, seven armourers, a shield maker, bridle- and stirrup makers and fourteen saddlers.⁷⁴ In medieval Kościan, which was similar in size to Międzyrzecz, there was one swordmaker, one crossbow manufacturer, two firearms makers; in Kalisz, there were two swordmakers, four crossbow manufacturers, one armourer and five saddlers.⁷⁵

It cannot be ruled out that this late organisation of craftsmen in the studied area could have been related to the very nature of guilds as a compulsory organisation of craftsmen, pursuing interests of wealthy merchants, defending masters against competition and dealing with their

⁶⁴ Haisig M. 1962, p. 31.

⁶⁵ Czerwieńsk near Zielona Góra (Rothenburg an der Oder) was founded in 1690. Earlier, but not before 1550, the nearby village of Nowy Nietków was founded around the hunting palace of the von Rothenburg family.

⁶⁶ RFS. 2011, p. 63.

⁶⁷ Grabig H. 1937, p. 47; RFS. 2011, p. 179.

⁶⁸ Kałuski T. 2007, p. 135.

⁶⁹ Tureczek M. 2009, p. 151.

⁷⁰ A feature from the 13th century, discovered during the author's archaeological excavations in Waszkiewiczza Street in Międzyrzecz, was filled with iron slags and also contained a clay tuyere. It may most likely be interpreted as a hearth. It was situated inside the town walls near the so-called "Skwierzyńska Gate", in the northern part of Międzyrzecz. Blacksmiths, apart from the production and repair of tools and weaponry, were mainly involved in services for road transport, so their workshops were often located in streets leading to town gates, Nowakowski A. 2011, pp. 149–150.

⁷¹ RFF. 2014, p. 221.

⁷² Matysek K. 2012, pp. 55–56.

⁷³ Haisig M. 1962, p. 34.

⁷⁴ Szymczak J. 1989, pp. 215–216.

⁷⁵ Szymczak J. 1989, p. 216.

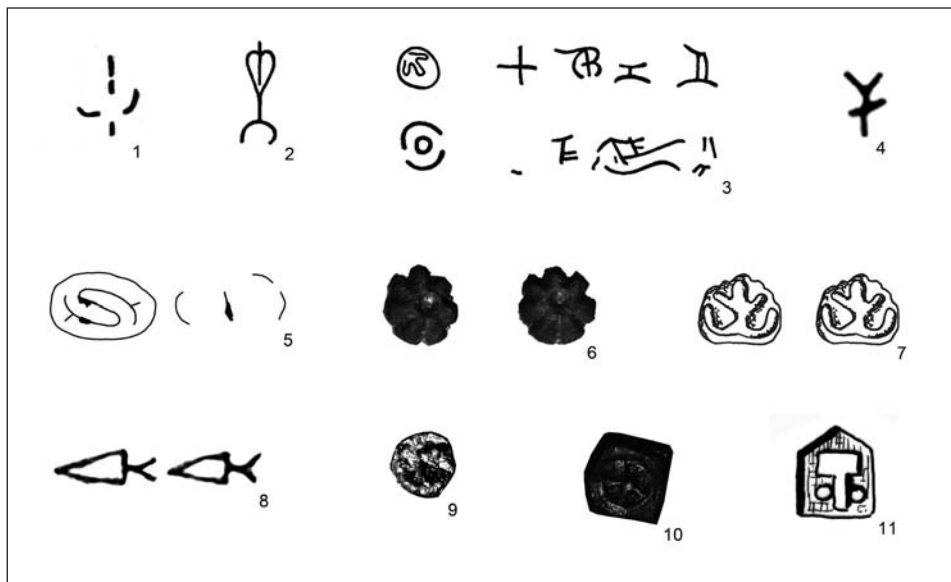

Fig. 6. Craftsman marks struck on the weaponry found at the borderland of Silesia, Greater Poland, Brandenburg and Lusatia (after: Michalak A. 2019, pp. 344–347, 356–358, 382, Figs. 35–38, 47–49, 73)

Ryc. 6. Marki rzemieślnicze na elementach uzbrojenia znalezionych na pograniczu Śląska, Wielkopolski, Brandenburgii i Łużyc (według: Michalak A. 2019, s. 344–347, 356–358, 382, ryc. 35–38, 47–49, 73)

own apprentices and other hired workers.⁷⁶ Effects of the guild activity were both positive and negative. The former included: product quality control, education of craftsmen, securing supplies and counteracting speculation in raw materials. Among negative effects, there were: rationing of production volume, limiting the number of workshops and people employed in them, maintaining favourable prices and wages as well as suppressing other than corporate production.⁷⁷

Because of the lack of written sources from the region, we need to direct our attention to finds of weaponry (Fig. 6). Some of them are signed with marks, whose identification may help to identify a place of manufacture of a particular artefact. Craft marks struck on swords,⁷⁸ falchions,⁷⁹ *Hauswehrs*,⁸⁰ an axe,⁸¹ a halberd⁸² and a horse shoe⁸³ are known from the borderland. We still know relatively little about craft marks as such and it is very difficult to relate them to a specific master. The marks on swords from this area indicate that most of the blades were forged in workshops in Western Europe, mainly in Germany. Two swords most likely came from a workshop in Passau⁸⁴ (Fig. 6:3) and one is attributed to south German centres⁸⁵ (Fig. 6:5). Records of

⁷⁶ Tandecki J. 1987, pp. 12–15.

⁷⁷ Nowakowski A. 2011, p. 146.

⁷⁸ Michalak A. 2019, Cat. Nos. 9, 40, 43.

⁷⁹ Michalak A. 2019, Cat. No. 44.

⁸⁰ Michalak A. 2019, Cat. No. 59.

⁸¹ Michalak A. 2019, Cat. No. 136.

⁸² Michalak A. 2019, Cat. No. 114.

⁸³ Łaskiewicz T., Michalak A. 2007, p. 140, Figs. 17:1, 25:5.

⁸⁴ Michalak A. 2019, Cat. Nos. 9, 40.

⁸⁵ Michalak A. 2007, pp. 205–206; Michalak A., Wawrzyniak P. 2009; Michalak A. 2019, p. 90, Cat. No. 43.

the activity of swordmakers from Poland indicate that they mainly dealt with polishing and sharpening of blades and they also provided hilted blades⁸⁶. It should be, however, remembered that a *Klingelhütte* operated in nearby Wrocław, and in 1403 five bladesmiths worked there.⁸⁷

Similar marks resembling a five-pointed star/flower/rosette were stamped on a *Hauswehr* and a falchion found in Henryków. In case of the latter, they were repeated⁸⁸ (Fig. 6:6). The mark from the Kostrzyn falchion (Fig. 6:7) undoubtedly refers to the sign from a blade of a falchion from the collection of the Moravské Zemské Museum in Brno (Czech Republic), although the second sign has a base pointing downwards.⁸⁹ A similar mark also appears on one of knives excavated in London.⁹⁰ This would confirm the practice of making falchion blades by cutlers, which is often mentioned in written sources.⁹¹ This form of a knife mark, however, can be found on artefacts from various production centres, throughout Europe.⁹² Unfortunately, little information may be obtained from analysis of marks stamped on “civilian” knives discovered in the area, because we have only one specimen bearing a manufacturer’s sign. It, however, has such broad parallels that it is impossible to draw decisive conclusions about the object’s origin.⁹³ It should be remembered that from the 14th century onwards, there were strong trade links with Nuremberg, where the cutlery craft flourished. According to written sources, the import of knives from this centre even threatened local production. Cutlers from both Wrocław and Poznań often complained about it.⁹⁴

It is difficult to determine the place of manufacture of a *Hauswehr* studied from Międzyrzecz⁹⁵ (Fig. 6:9), which is marked with a downwards pointing crescent with a cross between its ends. Such a knife mark clearly refers to the brand used by Szymon Chaydasiewicz, a knifemaker from Kraków. The Kraków mark, however, is much later, as it comes from the 18th century.⁹⁶ Inconclusive data is also provided by the analysis of signs from a falchion found in Lubniewice⁹⁷ (Fig. 6:8), which was most likely hilted somewhere in Moravia. Nonetheless, analogies to the marks on this artefact suggest a German workshop.⁹⁸ A craft mark in the form of a five-spoke wheel within a hexagonal concave field punched on a late fifteenth-century halberd from the collection of the Municipal Museum in Nowa Sól⁹⁹ (Fig. 6:10) indicates that it may have been manufactured in a South German workshop. A similar sign was struck on a cranequin from the Odescalchi collection, dated to the first half of the 16th century.¹⁰⁰ The mark in the form of a six-spoke wheel on a heraldic shield was used by Klaus Wagner, a craftsman associated with the workshop in Innsbruck, who was active in 1484–1489.¹⁰¹ Unfortunately, a hardly legible form of the mark from the Trzciel axe¹⁰² does not allow for its in-depth analysis.

⁸⁶ Szymczak J. 1989, p. 39.

⁸⁷ Szymczak J. 1989, p. 39.

⁸⁸ Michalak A. 2019, Cat. Nos. 45 and 59.

⁸⁹ Michalak A., Socha K. 2019, p. 143.

⁹⁰ Cowgill J., de Neergaard M., Griffiths N. 2003, Cat. No. 148.

⁹¹ Szymczak J. 1989, pp. 50–53.

⁹² Holtmann G. 1993, pp. 453–454; Cowgill J., Neergaard M., Griffiths N. 2003, p. 86, Cat. No. 51; Marek L., Mucha B. 2006, pp. 218–219.

⁹³ Knorr H. 1971, Abb. 12:2; Dziejic P., Kałagate S., Magda-Nawrocka M. 2004, pl. XIX:10.

⁹⁴ Szymczak J. 1989, p. 391.

⁹⁵ Michalak A. 2019, Cat. No. 67.

⁹⁶ Chmiel A. 1899, p. 107.

⁹⁷ Michalak A. 2019, Cat. No. 46.

⁹⁸ Holtman G. 1993, Fig. 189:38.

⁹⁹ Michalak A. 2019, Cat. No. 114.

¹⁰⁰ di Carpegna N. 1969, p. 72.

¹⁰¹ Gyngell D.S.H. 1959, p. 3.

¹⁰² Michalak A. 2019, Cat. No. 144.

Fig. 7. Unfinished arms and armour parts found at the borderland of Silesia, Greater Poland, Brandenburg and Lusatia (after: Michalak A. 2019, pp. 334, 343, 396–397, 400, 416, Figs. 25, 34, 87–88, 91, 107)

Ryc. 7. Półwytwory elementów uzbrojenia znalezione na pograniczu Śląska, Wielkopolski, Brandenburgii i Łużyc (według: Michalak A. 2019, s. 334, 343, 396–397, 400, 416, ryc. 25, 34, 87–88, 91, 107)

The analysed finds also include artefacts which themselves may indicate manufacture of arms and armour in the places where they were discovered (Fig. 7). The first artefact of this kind is a crossbow nut discovered in the castle in Krosno Odrzańskie.¹⁰³ The lack of characteristic bolt cutout suggests that this artefact is an intermediate product, that is, an unfinished nut. This could indicate local manufacture of this type of items in the castle, which may have also included production of crossbows. It is, indeed, certain that crossbows were locally repaired. Horn appliques of a crossbow stock are another element that could be easily destroyed or damaged. An unfinished product of such a bolt rest, without a channel for the bolt, was discovered in the castle in Międzyrzecz,¹⁰⁴ which may also suggest local manufacture there. A crossbow, due to the presence of elements made of different organic materials, required constant renovation.¹⁰⁵ From numerous castles in Central Europe, manufacturing sites of crossbows' horn elements are known, in which such components could be produced or repaired.¹⁰⁶ Also crossbow bolts were most likely made in the castle in Międzyrzecz. A large number of wooden bolts (without bolt heads) discovered in its area are lacking notches for fletching, which may suggest that they were unfinished products¹⁰⁷ and needed further work by fletchers. A bolt head with an unfinished lower part as well as bars with a quadrilateral cross-section, which could be used to make bolts and arrows were also excavated in the castle in Międzyrzecz.¹⁰⁸ The activity of castle blacksmiths was probably not limited to crossbows. In view of the finds of unconnected mail rings discovered in the Międzyrzecz castle,¹⁰⁹ it is also possible that mail armour was being repaired there. Similar elements were discovered in a mail maker's atelier in Nowy Targ in Wrocław, which is dated to the period of the second half of the 12th century and the first half of the 13th century.¹¹⁰ Let us also pay attention to the discovery of two sword pommels in the castle in Międzyrzecz.¹¹¹ These do not bear any traces of use (no tang remains or other traces of hilding were found). This may suggest that blades were hilted in the castle's forge. Furthermore, damaged hilt parts may have also been repaired or replaced there.

Some data on the local production of weaponry may also be provided by analyses of the chemical composition of artefacts, however it requires very complex examinations and a good comparative base.¹¹² Testing of phosphorus content, which was employed in old research as a key marker of used ore's origin,¹¹³ does not give satisfactory and unambiguous results from today's perspective. Moreover, it is difficult to do such tests on highly-processed iron artefacts. This is because the number of smelting slag inclusions, which can be helpful in provenance identification, may be very low as compared to low-processed material like blooms or bars.¹¹⁴ For the area in question, the number of analyses that have been conducted so far is still not high enough to allow drawing any firm conclusions.¹¹⁵

¹⁰³ Michalak A. 2019, Cat. No. 158.

¹⁰⁴ Michalak A. 2019, Cat. No. 155.

¹⁰⁵ Szymczak J. 1989, p. 87. Most German towns contracted crossbow manufacturers who were obliged to supply a certain number of crossbows each year. In 1364, Görlitz employed such a craftsman, Alm J. 1998, p. 29.

¹⁰⁶ Booth A.H. 1998, pp. 31–38; Cnotliwy E. 1999, Fig. 7:11–12; Rackevičius G. 1999, pp. 175–183; Rackevičius G. 2007, pp. 61–64; Haak A., Rannamäe E., Luik H., Maldre L. 2012, pp. 311–313.

¹⁰⁷ Michalak A. 2019, Cat. Nos. 167–168.

¹⁰⁸ Michalak A. 2019, Cat. No. 385.

¹⁰⁹ Michalak A. 2019, Cat. Nos. 5–6, 12.

¹¹⁰ Marek L. 2018, p. 645, Figs. 504–505.

¹¹¹ Michalak A. 2019, Cat. Nos. 32–33.

¹¹² Żabiński G. et al. 2020, pp. 2–14.

¹¹³ Tylecote R.F. 1970, pp. 21–23; Buchwald V.F. 1998, pp. 73–75.

¹¹⁴ Imiołczyk E. et al. 2020, p. 18.

¹¹⁵ Michalak A. 2011, p. 377.

Finally, let us mention one more written source that supports the assumption of local manufacture of gunpowder and bullets for firearms in Teutonic castles located in the region. The inventory of the castle in Kostrzyn (Küstrin), dated to 1443, informs us about the storage of individual ingredients of the gunpowder recipe: saltpetre and sulphur, which may indicate the production of this substance in this centre.¹¹⁶ Lead recorded in the armoury of the château in Drezdenko may indicate the local production of projectiles. Most of the gunpowder weapons stored in the arsenals of Teutonic castles in the area probably came from the manufactory in Malbork.¹¹⁷

The aforementioned premises demonstrate an approximate scale of arms and armour production in the area in question. Objectively we must admit that it was not a large-scale manufactory, and we are dealing with production for the needs of both combatants from the lower and upper strata of medieval society. This could be due to the fact that demand for weaponry in the region could be met by local urban, castle and village forges. The approximate scale of the needs is reflected in the lists of duties of the Przewóz and Żagań Weichbilds from 1472 and 1480. According to the lists, the dukes could raise a force of 81 horses, 42 wagons, and 260 knechts from both administrative units.¹¹⁸ In 1470, Balthazar II of Żagań declared a contingent of only fifteen horses and thirty infantrymen to envoys of the Bohemian king Matthias Corvinus.¹¹⁹ In 1514, the Duchy of Żagań asserted a supply of six horses, 30 infantrymen and four wagons to the king.¹²⁰ The numbers of armed men in individual families must have been greater than the imposed duties. A similar inventory from neighbouring Upper Lusatia from 1427, covering eighty villages of the Weichbild of Zgorzelec (Görlitz), lists over 1821 (according to M. Goliński's estimates — 1950) mobilised *knechts*, with each fifteen armed men having one or two crossbows, three flails, and 9–11 polearms (*spiesse*).¹²¹ At that time, small military contingents were also provided by the towns of Greater Poland located in the studied region. For the war with the Teutonic Order in 1458, Międzyrzecz had to contribute fifteen soldiers, Skwierzyna — six, and Trzciel — two.¹²² The demand for elite and thus more elaborated arms and armour was probably even smaller. According to estimates from the 16th century, the nobility in the Duchy of Żagań, Głogów, Legnica and Oleśnica constituted only about 1.5% of the total population.¹²³ This indicates a rather low demand that could be easily satisfied by imports from German centres or from Poznań or Wrocław. On the other hand, it should be assumed that there were small workshops at the courts in Żagań, Krosno and Głogów where ducal arms and armour could have been repaired.

* * *

On the basis of this study, it seems that existence of the local production of arms and armour in workshops situated in the Silesian-Greater Poland-Brandenburg-Lusatian borderland can be considered more feasible. Its scale was probably rather small. The weaponry manufacturing was most likely aimed at fulfilling the needs of the local troops, rather than for export. This fact could also have an impact on the number of weaponry parts found in the region. The lack of mentions about blacksmith's craft in the written sources referring to individual towns may simply be a result of the absence of mass and highly organised production. This, however, does not rule out low scale production aimed at inhabitants of a given town. The evolving specialisa-

¹¹⁶ DGÄ. 1921, p. 774.

¹¹⁷ Żabiński G. 2014, pp. 127–128.

¹¹⁸ Steller G. 1968, pp. 12–14; Goliński M. 2011, 79.

¹¹⁹ Goliński M. 2011, footnote 38.

¹²⁰ Goliński M. 2011, footnote 39.

¹²¹ Goliński M. 2011, pp. 74–75.

¹²² Nalepa J. 1961, p. 26; Boras Z. 1998, p. 68.

¹²³ Dziwulski W. 1952, p. 424.

tion and advancement of particular municipal centres was largely associated with the level of urban economic and social development.¹²⁴ Let us note that the more specialised and organised armament craftsmanship in the studied area developed not before the 16th century. There is no question that the frontier character of this region, situated at the intersection of markets of the dominant centres of Wrocław, Poznań and Dresden, was also of considerable significance. The scale of production and specialisation in these dominant centres was certainly much larger. It is noticeable that major arms production centres functioned in larger cities with various administrative and political functions. From this point of view, the region in question does not appear to be a creator, but rather a consumer of weaponry innovations.

Proofread by
Grzegorz Żabiński

Address of the Author:
dr Arkadiusz Michalak
Muzeum Archeologiczne Środkowego Nadodrza
w Zielonej Górze, z siedzibą w Świdnicy
ul. Długa 27
66-008 Świdnica
a.michalak@muzeum-swidnica.org
<https://orcid.org/0000-0002-8406-8787>

BIBLIOGRAPHY

- Alm Josef. 1998. *European Crossbows: A Survey*, Dorset.
- Andrzejewski Tomasz. 2007. *Rechenbergowie w życiu społeczno-gospodarczym księstwa głogowskiego w XVI–XVII wieku*, Zielona Góra.
- Beck Ludwig. 1895. *Die Geschichte des Eisens in technischer und kulturgeschichtlicher Beziehung: abt. Das XVI. und XVII. Jahrhundert*, Braunschweig.
- Bena Waldemar. 2012. *Dzieje Puszczy Zgorzelecko-Osiecznickiej*, 3rd edition, Zgorzelec.
- Biermann Felix. 2010. *Archäologische Studien zum Dorf der Ostsiedlungszeit. Die Wüstungen Miltendorf und Damsdorf in Brandenburg und das ländliche Siedlungswesen des 12. bis 15. Jahrhunderts in Ostmitteleuropa*, Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg, vol. 12, Wünsdorf.
- Boras Zygmunt. 1998. *Dzieje Międzyrzecza i okolicy do 1939 roku*, [in:] *Międzyrzecz i okolice*, ed. T. Łuczak, D. Matyaszczyk, Międzyrzecz–Gorzów, pp. 59–105.
- Booth Annette Holst. 1998. *Erkebiskopens armbrøstproduksjon. Utgravningene i Erkebispegården i Trondheim*, "NIKU Temahefte", vol. 16, pp. 3–73.
- Buchwald Vagn Fabritius. 1998. *Slag Analysis as a Method for the Characterization and Provenancing of Ancient Iron Objects*, "Materials Characterization", vol. 40, pp. 73–96.
- di Carpegna Nolfo. 1969. *Antichi Armi dal. Sec. IX al XVIII già Collezione Odescalchi*, Roma.
- Chmiel Adam. 1899. *Dawne wyroby nożowników krakowskich i znaki na nich*, Kraków.
- Cnotliwy Eugeniusz. 1999. *Wczesnośredniowieczne przedmioty z poroża i kości z Kruszwicy na Kujawach*, "Studia Archeologiczne", vol. 31, pp. 153–241.
- Cowgill Jane, de Neergaard Margrethe, Griffiths Nick. 2003. *Knives and Scabbards*, Medieval Finds from Excavations in London, vol. 1, London.
- Czarnuch Zbigniew. 2003. *Odlewnictwo żelaza w Nowej Marchii w okresie manufaktur ze szczególnym uwzględnieniem odlewni w Witnicy na tle dziejów metalurgii pruskiej i europejskiej*, "Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny", vol. 10, pp. 41–111.

¹²⁴ Szymczak J. 1989, p. 205.

- DGÄ. 1921. *Das grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens*, ed. W. Ziesemer, Danzig.
- Dzieduszycki Wojciech, Makiewicz Tadeusz, Sobucki Artur. 1998. *Nowa Wieś, st. 1 i 12, gmina Bledzew*, [in:] *Archeologiczne badania ratownicze wzdłuż gazociągu tranzytowego*, vol. 1: *Ziemia Lubuska*, ed. R. Mazurowski, Poznań, pp. 117–181.
- Dziedzic Piotr, Kałagate Sławomir, Magda-Nawrocka Marlena. 2004. *Wstępne wyniki badań archeologicznych na terenie Starego Miasta w Żaganii w latach 1995–1997*, “*Archeologia Środkowego Nadodrza*”, vol. 3, pp. 65–168.
- Dziewulski Władysław. 1952. *Zaludnienie Śląska w końcu XVI i początku XVII wieku*, “*Przegląd Zachodni*”, vol. 8, pp. 419–492.
- Fevre Daniel. 2002. *La Forge au Château du Rathsamhausen-Ottrot, au XVe siècle*, “*Fasciculi Archaeologiae Historicae*”, vol. 13–14, pp. 47–57.
- Głosek Marian. 2002. *Recherches archéologiques sur les forges dans les fortifications médiévales en bois et terre en Pologne*, “*Fasciculi Archaeologiae Historicae*”, vol. 13–14, pp. 59–64.
- Goliński Mateusz. 2011. *Służba wojskowa ludności wiejskiej w świetle spisów mobilizacyjnych z XV-wiecznego Śląska*, [in:] *In tempore belli et pacis. Ludzie — Miejsca — Przedmioty. Księga pamiątkowa dedykowana prof. dr. hab. Janowi Szymczakowi w 65-lecie urodzin i 40-lecie pracy naukowo-dydaktycznej*, ed. T. Grabarczyk et al., Warszawa, pp. 71–90.
- Grabig Hans. 1937. *Die mittelalterliche Eisenhüttenindustrie der Niederschlesisch — Lausitzer heide und ihre Wasserhämmer*, Breslau.
- Gyngell Dudley S. Hawtrey. 1959. *Armourers Marks: Being a Compilation of the Known Marks of Armourers, Swordsmiths and Gunsmiths*, London.
- Haak Arvi, Rannamäe Eve, Luik Heidi, Maldre Liina. 2012. *Worked and unworked bone from the Viljandi castle of Livonian Order (13th–16th centuries)*, “*Lietuvos Archeologija*”, vol. 38, pp. 295–338.
- Haisig Marian. 1962. *Rzemiosła kowalско-ślusarskie na Śląsku do połowy XVIII w.*, Wrocław.
- Hanuliak Vaclav. 1983. *Odkryté zvyšky kováčejskej vyhne na Liptovskom hrade*, “*Archeologia Historica*”, vol. 8, pp. 479–490.
- Hensel Witold, Hilczek-Kurnatowska Zofia. 1987. *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, vol. 6, Wrocław.
- Holtman Georg. 1993. “*Untersuchung zu mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Messern — dargestellt am Beispiel von archäologischen Funden vornehmlich aus dem weiteren Küstenbereich von Nord- und Ostsee bis zur Mittelgebirgszone*”, Göttingen (PhD typescript in the archive of Historisch-Philologische Wissenschaften der Georg-August Universität zu Göttingen).
- Ignatowicz Izabela, Pytlak Małgorzata. 2019. *Santocki kompleks osadniczy w późnym średniowieczu*, [in:] *Santok. Strażnica i klucz Królestwa Polskiego. Wyniki badań z lat 1958–1965*, ed. K. Zamelska-Monczak, Origines Polonorum, vol. 13, Warszawa, pp. 369–382.
- Imiölczyk Ewelina, Żabiński Grzegorz, Goryczka Tomasz, Aniołek Krzysztof, Balińska Agnieszka, Miśta-Jakubowska Ewelina. 2020. *An Armour from a finery? A late medieval Couter from Ogródzieniec Castle in the Kraków-Częstochowa Jura*, “*Archaeological and Anthropological Sciences*”, vol. 12/61, pp. 1–20.
- Iwanicka-Pinkosz Barbara. 2000. *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych wczesno-średniowiecznej osady w miejscowości Osetno, stan. 18, gm. Góra, byłe woj. leszczyńskie*, “*Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne*”, vol. 5, pp. 85–98.
- Kałagate Sławomir. 1995. *Średniowieczny materiał zabytkowy z przypadkowego odkrycia na stacji meteorologicznej w Radzynie, gm. Sława, woj. zielonogórskie, stan. 10 (AZP 63-19/74)*, “*Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne*”, vol. 3, pp. 229–237.
- Kałagate Sławomir, Michalak Arkadiusz. 2010. *Badania ratownicze na późnośredniowiecznej osadzie produkcyjnej w Przewoźnie, stan. 11, (AZP 71-09/11), gm. loco, woj. lubuskie*, “*Archeologia Środkowego Nadodrza*”, vol. 7, pp. 191–218.
- Kałuski Tomasz. 2007. *Dzieje rzemiosła cechowego w Świebodzinie (XIV–XIX w.)*, [in:] *Dzieje Świebodzina*, ed. W. Strzyżewski, Świebodzin–Zielona Góra, pp. 133–162.
- Kamińska Janina. 1968. *Siedlętków, obronna siedziba rycerska z XIV w.*, “*Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna*”, vol. 15, pp. 16–88.
- Kiryk Feliks. 1972. *Cechowe rzemiosło metalowe. Zarys dziejów do 1939 r.*, Kraków.

- Knorr Heinz Arno. 1971. *Messer und Dolch*, "Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam", vol. 6, pp. 121–143.
- Kola Andrzej, Wilke Gerard. 1975. *Produkcja grotów beltów do kuszy w średniowieczu, w świetle współczesnych prób eksperymentalnych*, "Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia", 5, pp. 161–180.
- Kolchin Boris Aleksandrovich. 1953. *Černaja metallurgija i matalloobrabotka v drevnej Rusi (domongol'skij period)*, "Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR", no. 32.
- Koschke Wolfgang, Menzel Steffen. 2007. *Rennherd, Hammer, Hütenwerk. Die Geschichte des Oberlausitzer Eisens*, Görlitz–Zittau.
- Kowalczyk Małgorzata. 1986. *Raciąż — średniowieczny gród i kasztelania na Pomorzu w świetle źródeł archeologicznych i pisanych*, Archeologia Baltica, vol. 6, Łódź.
- Krajíc Rudolf. 2003b. *Sezimovo Ústí. Archeologie středověkého poddanského města 3/II*, Praha–Sezimovo Ústí–Tábor.
- Krajniak Wiktor. 2019. *Geneza i rozwój osad hutniczych w Borach Dolnośląskich (XIV–XIX w.)*, "Studia Zachodnie", vol. 21, pp. 47–63.
- Krauskopf Christof. 2013. *Die Ausstattung brandenburgischer Burgen im Spiegel der archäologischen Funde*, [in:] *Burgenlandschaft Brandenburg*, ed. S. Breitling et al., Petersberg, pp. 101–111.
- Kupke Paul. 1934. *Eisenhämmer dröhnten im Crossener Lande*, "Crossener Kreiskalendar", vol. 22, pp. 106–108.
- Kurnatowski Stanisław. 1961. *Rozwój Międzyrzecza w świetle badań archeologicznych z lat 1954–1958*, [in:] S. Kurnatowski, J. Nalepa, *Z przeszłości Międzyrzecza*, Poznań, pp. 61–181.
- Kurnatowski Stanisław. 2015. *Charakterystyka stanowiska i prowadzonych tam badań*, [in:] *Międzyrzecz. Gród i zamek w wiekach IX–XIV. Wyniki prac wykopaliskowych z lat 1954–1961*, ed. S. Kurnatowski, Origines Polonorum, vol. 8, Warszawa, pp. 19–62.
- Łaszkiwicz Tadeusz, Michalak Arkadiusz. 2007. *Broń i oporzędzenie jeździeckie z badań i nadzorów archeologicznych na terenie Międzyrzecza*, "Acta Militaria Mediaevalia", vol. 3, pp. 99–176.
- Marek Lech. 2018. *Militaria*, [in:] *Rytm rozwoju miasta na kulturowym pograniczu. Studium strefy placu Nowy Targ we Wrocławiu*, Wratislavia Antiqua, vol. 23, ed. J. Piekalski, K. Wachowski, Wrocław, pp. 563–664.
- Marek Lech, Mucha Bogdan. 2006. *Kord z Henrykowa koło Szprotawy*, "Acta Militaria Mediaevalia", vol. 2, pp. 217–222.
- Matuszkiewicz Felix. 1956. *Eisenindustrie und Eisenhandel in Alt-Sprottau*, [in:] F. Matuszkiewicz, G. Steller, *Unsere Sagan-Sprottauer Heimat: Aufsätze zur Geschichte der Städte Sagan, Sprottau und Primkenau und einiger Dörfer des Kreises Sprottau*, Köln, pp. 5–17.
- Matyszek Kazimierz. 2012. *Dzieje Kostrzyna. Fakty i wydarzenia z 750-letnich dziejów Kostrzyna*, Kostrzyn.
- Mączak Agnieszka, Samsonowicz Henryk, Zientara Benedykt. 1954. *Z dziejów rzemiosła w Polsce*, Warszawa.
- Michalak Arkadiusz. 2011. *Ogień zaklęty w orężu. Perspektywy badań nad technologią produkcji późnośredniowiecznego uzbrojenia na pograniczu śląsko-wielkopolsko-brandenburskim*, [in:] *Ogień — żywioł ujarzmiony i nieujarzmiony*, ed. A. Jaszewska, A. Michalak, Zielona Góra, pp. 371–391.
- Michalak Arkadiusz. 2019. *Arma Confini. Przemiany późnośredniowiecznej broni na rubieżach Śląska, Wielkopolski, Brandenburgii i Łużyc*, Zielona Góra.
- Michalak Arkadiusz, Socha Krzysztof. 2019. *Late medieval weaponry finds from Kostrzyn nad Odrą. Cultural and historical contexts*, "Acta Militaria Mediaevalia", vol. 15, pp. 137–152.
- Michalak Arkadiusz, Wawrzyniak Piotr. 2009. *Między bronią a narzędziem, czyli w co przekuto miecz ze Świebodzina?*, "Acta Militaria Mediaevalia", vol. 5, pp. 197–212.
- Mika Marian Józef, Mika Zbigniew. 1958. *500 lat cechu ślusarzy i rzemiosł pokrewnych w Poznaniu*, part I, Poznań.
- Nadolski Andrzej. 1968. *Hełm i fragmenty zbroi z Siedlątkowa*, "Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna", vol. 15, pp. 89–93.
- Nadolski Andrzej. 1969. *Hełm i fragmenty zbroi z XIV wieku znalezione w Siedlątkowie nad Wartą*, "Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego", vol. 4, pp. 5–23.

- Nalepa Jerzy. 1961. *Międzyrzecz do roku 1793. Szkic historyczno-urbanistyczny*, [in:] S. Kurnatowski, J. Nalepa, *Z przeszłości Międzyrzecza*, Poznań, pp. 11–59.
- Nosek Elżbieta. *Czternastowieczna kuźnia w Siedlankowie*, “Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, vol. 15, pp. 95–132.
- Nowakowski Andrzej. 2011. *Kunszty zbrojeniowe w Toruniu w średniowieczu i u progu nowożytności*, “Archeologia Historica Polona”, vol. 19, pp. 145–154.
- Nowakowski Dominik. 2008. *Siedziby książęce i rycerskie księstwa głogowskiego w średniowieczu*, Wrocław.
- Nowakowski Dominik. 2017. *Śląskie obiekty typu motte. Studium archeologiczno-historyczne*, Wrocław.
- Piaskowski Janusz. 1959. *Metaloznawcze badania wczesnośredniowiecznych przedmiotów żelaznych na przykładzie zabytków archeologicznych z Łęczycy, Czerchowa i Buczka*, “Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa”, vol. 3, pp. 7–97.
- Pleiner Radomír. 1969. *Středověké sídliště s kovárni u Mutějovic. Eine mittelalterliche Dorfsiedlung mit Schmiedewerkstätten bei Mutějovice, Westböhmen*, „Památky archeologické”, vol. 60, pp. 533–571.
- Pleiner Radomír. 2006. *Iron in archaeology. Early European blacksmiths*, Praha.
- Polak Zbigniew. 1988. *Badania archeologiczne na Wzgórzu Zamkowym w Pułtuskach prowadzone w latach 1976–1985 przez PAK PP PKZ, oddział w Warszawie*, [in:] *Badania archeologiczne Pracowni Konserwacji Zabytków*, Warszawa, pp. 133–146.
- Rackevičius Gintautas. 1999. *Arbaletų dirbtuvės Vilniuje (XIV a. II pusė–XV a. I pusė)*, “Lietuvos Archeologija”, vol. 18, pp. 175–183.
- Rackevičius Gintautas. 2007. *The crossbow — the weapon of the invaders and the defenders of Vilnius castle (the late 14th–early 15th centuries)*, “Fasciculi Archaeologiae Historicae”, vol. 20, pp. 59–70.
- Ratajczak Tadeusz, Skoczylas Janusz. 1999. *Polskie darniowe rudy żelaza*, Kraków.
- Reitzenstein Alexander von. 1951. *Die Augsburgers Plattnersippe der Helmschmied*, “Münchener Jahrbuch der bildenden Kunst”, vol. 2, pp. 179–194.
- Reitzenstein Alexander von. 1959. *Die Ordnung der Nürnberger Plattner*, “Waffen- und Kostümkunde”, vol. 1, pp. 54–85.
- Reitzenstein Alexander von. 1960. *Die Ordnung der Augsburgers Plattner*, “Waffen- und Kostümkunde”, vol. 2, pp. 96–100.
- Reitzenstein Alexander von. 1964. *Der Waffenschmied. Von Handwerk der Schwertschmiede, Plattner und Büchsenmacher*, München.
- Reitzenstein Alexander von. 1967. *Die Landshuter Plattner, ihre Ordnung und ihre Meister*, “Waffen- und Kostümkunde”, vol. 11, pp. 20–32.
- RFF. 2014. *Regesta Fontium Freystadtensium*, ed. A. Górski, B. Grelewicz, J. Karczewska, R. Stelmach, Koźuchów–Zielona Góra.
- RFS. 2011. *Regesta Fontium Saganensium*, ed. A. Górski, B. Grelewicz, J. Karczewska, Zielona Góra.
- Rutkowska-Płacińska Anna. 1978. *Uzyskiwanie surowców mineralnych*, [in:] *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, vol. 2: *Od XIII do XV wieku*, ed. A. Rutkowska-Płacińska, Wrocław, pp. 58–72.
- Salch Charles-Laurent. 2002. *Les forges dans les châteaux-forts, questions*, “Fasciculi Archaeologiae Historicae”, vol. 13–14, pp. 11–20.
- Samsonowicz Henryk. 1954. *Rzemiosło wiejskie w Polsce XIV–XVI w.*, Warszawa.
- Slivka Michal. 1979. *Stredoveké hutníctvo a kováčstvo na Východnom Slovensku*, “Historica Carpatica”, vol. 9, pp. 217–259.
- Sönnecken Manfred. 1976. *Forschungen zur spätmittelalterlichen frühneuzeitlichen Eisendarstellung in Kierspe, Märkischer Kreis. Ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte des Eisenhüttenwesens in Westfalen*, Düsseldorf.
- Stachowiak Paweł. 2013. *Przyczynek do poznania kuźnic obszaru Bruzdy Zbąszyńskiej*, [in:] *Ziemia międzyrzeczka w przeszłości*, vol. 11, ed. B. Mykietów, M. Tureczek, Międzyrzecz, pp. 21–28.

- Stachowiak Paweł. 2015. *Kuźnica żelaza z Przewozu (Podrosche) nad Nysą Łużycką*, [in:] *Woda — żywioł ujarzmiony i nieujarzmiony. Materiały z konferencji w Janowcu w 2012 r.*, ed. A. Jaszewska, A. Michalak, Zielona Góra, pp. 261–269.
- Steller Georg. 1968. *Der Adel des Fürstentums Sagan 1440–1714. Urkundliche Beiträge zu seiner Geschichte*, “*Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau*”, vol. 13, pp. 7–60.
- Szymczak Jan. 1989. *Produkcja i koszty uzbrojenia rycerskiego w Polsce XIII–XV w.*, Łódź.
- Szymczak Jan. 1990. *Organizacja produkcji i ceny uzbrojenia*, [in:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej. 1350–1450*, ed. A. Nadolski, Łódź, pp. 208–382.
- Szymczak Jan. 2005. *Nóż i sztylet, czyli misericordia na polu walki w średniowieczu*, “*Archaeologia Historica Polona*”, vol. 15/1, pp. 383–397.
- Świątkiewicz Piotr. 2010. *Militaria ze średniowiecznego grodziska w Raciężu*, “*Acta Militaria Mediaevalia*”, vol. 6, pp. 7–92.
- Świętosławski Witold. 2006. *Ślady koczowników Wielkiego Stepu z X, XI i XII wieku w dorzeczu Wisły i Odry*, Warszawa.
- Tandecki Janusz. 1987. *Kancelaria toruńska korporacji rzemieślników w okresie staropolskim*, Warszawa–Poznań–Toruń.
- Terjanian Pierre. 2005. *The Armourers of Cologne: Organization and export markets of a foremost European armour-making centre (1391–1660)*, “*Journal of the Armour Research Society*”, vol. 1, pp. 23–48.
- Tureczek Marcei. 2009. *Międzyrzecz od momentu lokacji miejskiej do przełomu czasów średniowiecznych i nowożytnych*, [in:] *Międzyrzecz — dzieje miasta*, ed. W. Strzyżewski, M. Tureczek, Międzyrzecz, pp. 129–160.
- Tylecote Ronald Frank. 1970. *The Composition of Metal Artifacts: a Guide to Provenance?*, “*Antiquity*”, vol. 44, pp. 19–25.
- Unger Josef, Mihok Lubomír, Pribulová Alena. 1998. *Kovářna na hradě v Lelekovicích (okr. Brno-venkov)*, “*Castellologia Bohemica*”, vol. 6, pp. 391–398.
- Wiesiołowski Jacek. 1982. *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*, Poznań.
- Williams Allan. 2003. *The Knight and the Blast Furnace: A History of the Metallurgy of Armour in the Middle Ages & the Early Modern Period*, Leiden–Boston.
- Worbs Johann Gottlob. 1795. *Geschichte des Herzogthums Sagan*, Züllichau.
- Żabiński Grzegorz. 2014. *Ways of Acquisition of Firearms and Related Equipment in the State of the Teutonic Order in Prussia*, “*Acta Militaria Mediaevalia*”, vol. 10, pp. 119–142.
- Żabiński Grzegorz, Gramacki Jarosław, Gramacki Artur, Miśta-Jakubowska Ewelina, Birch Thomas, Disser Alexandre. 2020. *Multi-classifier majority voting analyses in provenance studies on iron artefacts*, “*Journal of Archaeological Science*”, vol. 113, pp. 1–15.

Terra incognita? Nie tylko o wytwórstwie broni na pograniczu Śląska, Wielkopolski, Brandenburgii i Łużyc w późnym średniowieczu

Broń w średniowieczu była uważana za przedmiot zbytku i nie była wytworem codziennie i powszechnie używanym. Chociaż krąg jej nabywców był dość szeroki, a wyroby były znacznie zróżnicowane cenowo, jednak popyt ograniczał fakt, że uzbrojenie kupowano raz na jakiś czas. Miało to także wpływ na liczbę miejsc, gdzie ją wytwarzano. Obok wyspecjalizowanych centrów produkcji ulokowanych w miastach funkcjonowały również kuźnie wiejskie, w których wykonywano broń na potrzeby mniej zamożnych nabywców.

Zagadnienia związane z wytwórczością broni na pograniczu Śląska, Wielkopolski, Brandenburgii i Łużyc, czyli na obszarze odpowiadającym w przybliżeniu dzisiejszemu województwu lubuskiemu, a zlokalizowanemu w większości poza granicami średniowiecznej Polski, nie zostały dotychczas omówione. Wnioskowanie o produkcji uzbrojenia na tym terenie jest utrud-

nione, głównie ze względu na niedostatek odpowiednich źródeł. Brak jest świadectw bezpośrednich, istnieją tylko pośrednie przesłanki ku temu.

Żelazo, które pozyskiwano w średniowieczu głównie z rud darniowych, stanowiło podstawowy surowiec do wyrobu większości elementów wojennego ekwipunku. Dlatego też na możliwość wytwarzania uzbrojenia na omawianym obszarze wskazuje przede wszystkim duża liczba małych warsztatów hutniczych — kuźnic i hamerni wspominanych w późnośredniowiecznych i wczesnonowożytnych źródłach pisanych. Wczesne wzmianki dotyczą miejscowości: Drożków koło Żar, Klikowa koło Iłowy, Szprotawa, Łozów nad Kwisą, Sanice koło Przewozu, Dobrzyń oraz Bucz (ryc. 1). Materialne dowody potwierdzające działalność w średniowieczu kuźnicy w Podrozie/Przewozie uzyskano w trakcie przeprowadzonych tam badań archeologicznych.

Większość badaczy przyjmuje, że skala działalności kuźni wiejskich w zakresie produkcji uzbrojenia była nieduża. Ograniczała się ona w zasadzie do podkuwania koni, wykuwania podstawowych narzędzi ciesielskich i rolniczych (w tym siekier i toporów) oraz ostrzenia albo napraw bardziej specjalistycznych przedmiotów. Groty bełtów i strzał oraz żeleźce broni drzewcowej również mogły tam być wytwarzane, ale w masowej skali raczej tylko w czasie wojen i przygotowań do nich. Relikty takiej domniemanej kuźni wiejskiej datowanej na XV w. odkryto w Nowej Wsi, w powiecie międzyrzeczkim (ryc. 2). We wnętrzu obiektu zalegała duża ilość żużli żelaznych, poza tym znaleziono tam narzędzia, wytwory i półwytwory kowalskie, a także broń.

Bardziej wyspecjalizowane w wykonywaniu i naprawie poszczególnych elementów wojskowego rynsztunku były kuźnie zamkowe. Pozostałości takich warsztatów z XIV w. odkryto m.in. w Międzyrzeczu (ryc. 3) i Santoku (ryc. 4). Natomiast inwentarze zamków krzyżackich w Kostrzynie i Drezdenku zawierają informacje o przechowywaniu znacznych ilości saletry, siarki i ołowiu, co może potwierdzać produkcję prochu i pocisków do broni palnej w tych warunkach.

Niewiele zaś wiadomo o miejskim rzemiośle metalowym w badanym regionie, gdyż źródła pisane dostarczają skromnych informacji na ten temat (ryc. 5). Bez wątplenia cechy kowalskie funkcjonowały w większych miastach (ponieważ było to typowe dla ośrodków średniowiecznej Europy Środkowej i Zachodniej), ale znane, stosunkowo późne wzmianki dostarczają niewiele wiadomości w tym zakresie. Pewne dane uzyskano w wyniku analizy znalezionych zabytków. Część z nich jest sygnowana; na ich powierzchni znajdują się marki rzemieślnicze, których identyfikacja może przyczynić się do ustalenia miejsca produkcji poszczególnych części broni. Wskazują one jednak na wytwarzanie tych przedmiotów w ośrodkach położonych poza badanym obszarem (ryc. 6). To znaleziska takie jak półprodukty i przedmioty niedokończone mogą sugerować wytwarzanie elementów uzbrojenia w miejscach, w których zostały one odkryte (ryc. 7).

Przytoczone przesłanki wskazują, że skala produkcji uzbrojenia na analizowanym terenie nie była duża, a jednak zapewne wystarczająca na potrzeby odbiorców o różnym stopniu możliwości. Popyt na prostą i masową broń mógł być zaspokajany przez kuźnie miejskie, zamkowe i wiejskie. Bardziej wyrafinowane produkty były raczej importowane.

Wojciech Bis

Podlaska siedziba Radziwiłłów w Waniewie z początku XVI wieku w świetle źródeł pisanych i archeologicznych

Słowa kluczowe: zamek, Podlasie, Radziwiłłowie, późne średniowiecze, pogranicze, Waniewo

Key words: castle, Podlachia, Radziwiłł family, late Middle Ages, borderland, Waniewo

I. Wstęp. II. Zapisy źródłowe o dziejach Waniewa i tutejszej siedziby w XV–XVII w.
III. Relikty zabudowań odkryte podczas prac wykopaliskowych. IV. Zabytki
archeologiczne — materialne ślady funkcjonowania obiektu. V. Podsumowanie

I. Wstęp

Waniewo to obecnie mała miejscowość położona na Podlasiu, na zachód od Białegostoku. Dzieje obecnej wsi, a do XVII wieku miasteczka, były już przedmiotem opracowań historyków¹. W artykule chciałbym zaprezentować dostępne dane na ten temat, odnoszące się do schyłku średniowiecza i początku okresu nowożytnego, by na tym tle ukazać zagadnienie dotychczas sporadycznie podejmowane w literaturze przedmiotu — funkcjonowanie tam założenia zwanego w lokalnej ustnej tradycji „zameczyskiem”.

Z uwagi na niedostatek źródeł pisanych wyjaśnienie najistotniejszych kwestii dotyczących tego obiektu umożliwiły przeprowadzone badania archeologiczne. Okazało się, że pozostałości zabudowy zalegały płytko pod powierzchnią gruntu, a na nich odłożyły się nawarstwienia z następnych stuleci. Relikty, które pozostały, uległy dalszej, naturalnej destrukcji, nie zaś zniszczeniu w następstwie ludzkich działań w okresie od XVII do XXI w. Stanowi to o wyjątkowości tego stanowiska, gdy tuż pod darnią jest bezpośredni dostęp do materialnych śladów sprzed czterech wieków, nie zaburzonych w efekcie innych inwestycji i kolejnych wydarzeń. I chociaż, jak ustalono w toku badań, pozostałości te nie były najlepiej zachowane, ani nie wyróżniały się pod względem skali czy standardu, to przybliżają codzienność funkcjonowania takiej niewielkiej siedziby, prawdopodobnie jednej z wielu podobnych na pograniczu polsko-litewskim u schyłku średniowiecza i na początku okresu nowożytnego. Warto je zatem przedstawić jako cenny przyczynek do skromnego, jak dotąd, stanu archeologicznego rozpoznania ówczesnych założeń mieszkalno-obronnych na tym terenie.

Moim zasadniczym celem jest prezentacja rezultatów tych prac, odtworzenie poszczególnych, zachowanych elementów waniewskiego obiektu (w tym z wykorzystaniem dostępnych danych cyfrowych), określenie jego datowania (także w odniesieniu do wiadomości ze źródeł pisanych), a także omówienie zidentyfikowanych detali jego wyposażenia i przedmiotów należących do użytkowników siedziby w XVI–XVII w.

¹ Informacje na ten temat w podrozdziale drugim niniejszego artykułu.

II. Zapisy źródłowe o dziejach Waniewa i tutejszej siedziby w XV–XVII w.

Waniewo to obecnie niewielka wieś, która jest przykładem nieudanych późnośrednio-wiecznych lokacji miejskich na Podlasiu. Podobne losy spotkało na tym obszarze kilka innych ośrodków, m.in. Berżniki, Grodzisk, Jałówkę, Ostrożany oraz Wąsocz. Jak zauważa Antoni Oleksicki, mogło to być spowodowane wieloma czynnikami, przede wszystkim zbyt dużym nasyceniem organizmami miejskimi, zmianami w systemie drożnym, przemianami własnościowymi i w systemie gospodarowania². W przypadku Waniewa niewielki zasób źródeł pi-sanych dotyczących jego przeszłości utrudnia wskazanie głównych powodów zahamowania rozwoju miasta. Dostępne dane wskazują jednak na splot różnych wydarzeń związanych z przeszłością ośrodka.

Nazwa Waniewo po raz pierwszy odnotowana zastała w dokumencie z 1447 r., wystawio-nym w związku z budową mostu przez bagna i rozlewiska rzeki Narew. Stefan z Kobyлина zobowiązał się pod odpowiedzialnością karną dostarczyć 600 dobrze ociosanych kłód dębowych (*wanczosów*) panu Trojanowi, wójtowi z Łomży, na budowę mostu w Waniewie³, na trakcie łączącym Mazowsze z Litwą. Inwestycja ta podyktowana była niewątpliwie rozwojem osad-nictwa polskiego i ruskiego na Podlasiu oraz ożywieniem kontaktów handlowych po zawarciu unii polsko-litewskiej⁴, nie tylko lokalnym, ale także z zachodnią Europą⁵. Wielokorytowa rzeka Narew wraz z rozlewkami w naturalny sposób ograniczała komunikację. W rejonie Waniewa dolina rzeki znacznie zwężała się (obecnie odległość między jej brzegami na tym odcinku wynosi 1,1 km), co z pewnością przemawiało za lokalizacją w tym miejscu przeprawy mostowej i podnosiło znaczenie znajdującej się osady (ryc. 1A). Powstał trakt drogowy prowa-dzący w kierunku zachodnim do miejscowości Sokoły i dalej do Wysokiego, natomiast na wschód w kierunku Grodna⁶.

Już na początku XVI w. Waniewo stało się własnością Radziwiłłów. Pomiędzy rokiem 1501 a 1506 wojewoda wileński Mikołaj II Radziwiłł otrzymał od Wielkiego Księcia Litewskiego, Aleksandra Jagiellończyka osadę wraz z włościami położonymi po obu stronach rzeki, a pięć lat później wieś Kalinówkę, leżącą w okolicy Knyszyna⁷. Dnia 20 czerwca 1510 r. Mikołaj Radziwiłł uzyskał od króla Zygmunta I przywilej założenia tu miasta na prawie chełmińskim wraz z karczmami i innymi „pożytkami, które on sam najlepiej będzie wiedział”. Otrzymał także prawo do pobierania myta za przekroczenie Narwi po nowym moście, zbudowanym

² Oleksicki A. 2001, s. 159.

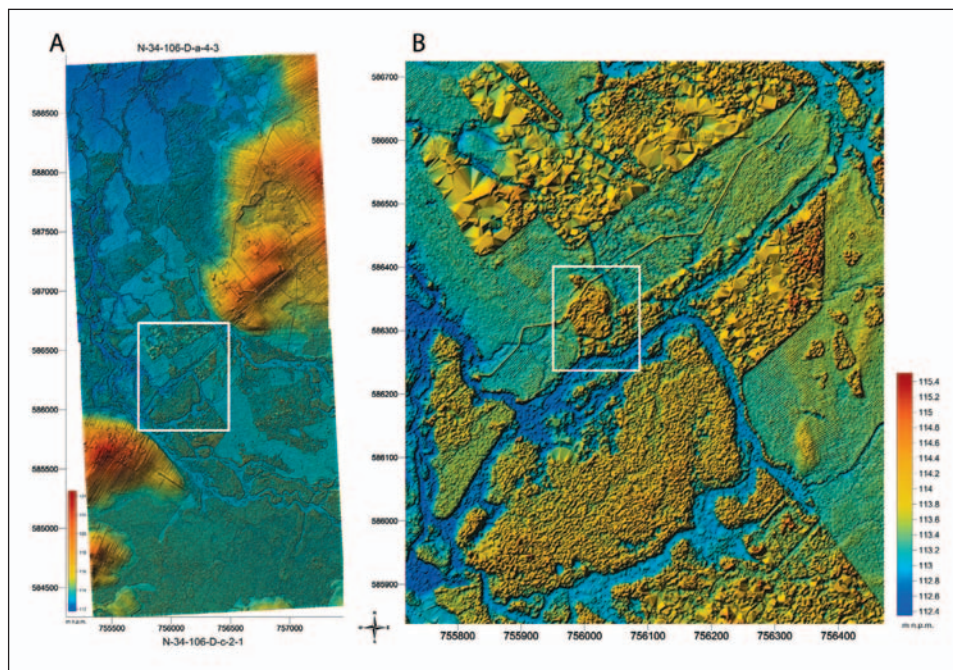
³ *Notantur termini feria secunda in octava Sancte Dorothee, per dominos iudicem, subjudicem et capitaneum necnon notarium terrestres Lomzenses, Anno Domini millesimo quadringentesimo quadragesimo septimo celebrati. Stephanus de Kobylino cum Troiano consule de Lomza. Item Nota, quia constitutus personaliter coram Iudicio Stephanus de Kobylino recognovit, quia obligatus est sexcenta roborum vulgariter dictorum wanczosh bene purgatorum alias pothbrakem polu lokethnego domino Troiano consuli de Lomza super aquam pontem super Waniewo dare sub tali domino ducatu sub poena quinquagenali. Et hic circa Inscriptionem Libri Obligat se responsurum*, AGAD, Kapicjana, p. 56, s. 69–70. Tłumaczenie: „Zanotowane są sądy sprawowane w ponie-działek w oktawę św. Doroty przez panów sędziego, podsędka i starostę, a także pisarza ziemskich łomżyńskich, Roku Pańskiego 1447. Stefan z Kobyлина z Trojanem rajcą z Łomży. Zapisano, że stawiwszy się osobiście wobec sądu, Stefan z Kobyлина zeznał, że zobowiązany jest sześćset kłód dębowych pospolicie zwanych wanczosh dobrze oczyszczonych inaczej pothbrakem polu lokethnego panu Trojanowi rajcy z Łomży na most wodny (nad wodą) do Waniewa dać pod takim obciążeniem pieniężnym/przewozu pod karą pięćdziesięciu [kara zwyczajowa], i tu zobowiązuje się odpowiadać wobec zapisu w księdze” — tłumaczenie mgr M. Radomski z Ośrodka Historii Kultury Materialnej Średniowiecza i Czasów Nowożytnych IAE PAN.

⁴ Maroszek J. 1976, s. 91–93; Kołodziejczyk A. 2002, s. 86–92.

⁵ Zaremska H. 1973, s. 718, 726; Wawrzyńczyk A. 1956, s. 37.

⁶ Oleksicki A. 2001, s. 160.

⁷ Malczewska M. 1985, s. 64.

Ryc. 1. Waniewo. Numeryczne modele terenu: A — dolina rzeki Narew między Waniewem a Śliwnem; B — lokalizacja siedziby Radziwiłłów i kanału wodnego.
Oprac. W. Małkowski, 2020 r. na podstawie danych ALS

Fig. 1. Waniewo. Numerical land models: A — the valley of the Narew River between Waniewo and Śliwno; B — the location of the Radziwiłł residence and the canal.
Prepared by W. Małkowski, 2020, on the basis of ALS data

własnym kosztem⁸. Nie jest jasne, czy wspomniany w przywileju most został wzniesiony na nowo, czy też była to naprawiona, poprzednia konstrukcja, wykonana jeszcze z dyspozycji Trojana w 1447 r. Prawdopodobnie wraz z mostem funkcjonowała również przeprawa promowa, która stwarzała dodatkowe możliwości komunikacyjne przy wysokim stanie wody w rzece⁹. Poprowadzono ją równolegle do mostu, w przekopie, który łączył kilka meandrujących koryt Narwi. Pozostałość sztucznego koryta jest widoczna na numerycznym modelu terenu, opracowanym w 2020 r. z zastosowaniem danych z lotniczego skanowania powierzchni terenu (*Airborne Laser Scanning* — ALS) (ryc. 1B). Była to jedna z kilku inwestycji przepraw mostowych podjętych staraniem Mikołaja Radziwiłła, który dostrzegał znaczenie ważnych szlaków drogowych w aktywizacji gospodarczej regionu i okolicznych dóbr¹⁰.

Na podstawie dokumentu wystawionego w Goniądzu, 2 maja 1511 r., Radziwiłł ufundował i odpowiednio uposażył w Waniewie kościół pod wezwaniem Boga Wszechmogącego, Naj-

⁸ Akty. 1899, nr 120, s. 138; Oleksicki A. 2001, s. 161–162; Dąbrowska M. 2011, s. 41–42; Maroszek J. 2013, s. 211. W przywileju odnotowano także wysokość pobieranych opłat: za beczkę, za konia — po groszu, za wielką sztukę bydła (wołu lub jałowicy) — po pół grosza, za małe bydło — po białym pieniądzu, od pieszego człowieka — po pieniądzu.

⁹ Oleksicki A. 2001, s. 160.

¹⁰ Za zezwoleniem gospodarskim wyremontował cztery mosty: w Straży na rzece Sokoldzie, w Karczmisku na Czarnej, w Knyszynie na Jaskrance i w Lewoninach na Nareśli, Kołodziejczyk A. 2012, s. 90.

świętszej Matki Boskiej oraz św. Katarzyny, Barbary, Doroty, Mikołaja i Marcina¹¹. Świątynię zlokalizowano w południowej pierzei rynku, za nią zaś znajdowała się jurdyka plebańska. Od wschodniej pierzei rynku wytyczono dwie ulice – jedną prowadzącą do mostu, zaś drugą w kierunku przeprawy promowej¹².

Mimo sprzyjających warunków miasto nie rozwinęło się. Trudno wskazać jednoznacznie tego przyczyny. Istotny wpływ mógł mieć wieloletni spór Radziwiłłów z Gasztołdami, a później z królową Boną, a także peryferyjne położenie ośrodka w obrębie dóbr rajgrodzko-goniądzkich. W *Rejestrze wybierania poboru z imienia Waniewskiego* sporządzonym w 1577 r. *civitas* Waniewo miało zaledwie 24 włóki osiadłe i cztery plebańskie oraz czterech czynnych zawodowo rzemieślników¹³. W tym samym czasie w *Inwentarzu starostwa goniądzkiego* w Rajgrodzie odnotowano 80 wólk, zaś w Goniądzu w roku 1571 — 123 $\frac{3}{4}$ włóki miejskie¹⁴. Na powolną stagnację Waniewa mogły mieć też wpływ konkurencyjne, wcześniej lokowane ośrodki, znajdujące się w najbliższej okolicy — Tykocin (1425)¹⁵ i Suraz (1445)¹⁶ oraz Choroszcz (1507 r., ale zapewne funkcjonowała już wcześniej)¹⁷, a także inne, uruchomione przeprawy promowa na Narwi (np. w miejscowości Żółtki)¹⁸.

Upadek ośrodka poświadczają już siedemnastowieczne przekazy. W rejestrze pogłównego z roku 1662 i w dokumentach sądowych z tego czasu Waniewo wprawdzie nadal określano mianem miasta, lecz faktycznie było już wsią¹⁹. Jeszcze w nadaniu dla kościoła z roku 1677 uznano je za „miasto”, lecz prawdopodobnie był to wynik mechanicznego przepisowywania sformułowań archiwalnych niż potwierdzenie stanu rzeczywistego. Zastój ekonomiczny i budowlany ośrodka trwał po wiek XX. Zapewne po roku 1677 Waniewo wraz z okolicznymi wsiami nabyli bracia Mikołaj i Wilhelm Orsetti, którzy osiedli w Kowalewszczyźnie. Z czasem doszło do podziału tych dóbr na część prawo- i lewobrzeżną. Centrum tej pierwszej stało się Śliwno i powstała tam rezydencja, powiązana kompozycyjnie i widokowo z Waniewem. Do przedstawicieli rodziny Orsetti włości te należały do początku XIX w. W 1806 r. stały się własnością Krasieńskich, wkrótce zaś Roztworowskich²⁰.

Źródła pisane zawierają jedynie skromne dane o tutejszej siedzibie radziwiłłowskiej. O jej istnieniu dowiadujemy się po raz pierwszy pośrednio z dokumentów opisujących konflikt sąsiedzki pomiędzy Mikołajem Radziwiłłem a Olbrachtem Gasztołdem, właścicielem pobliskiego miasta Tykocin²¹. Długoletni spór doprowadził ok. 1519 r. do spalenia zamku w Tykocinie przez Kunce, radziwiłłowskiego namiestnika z Waniewa²². Według A. Oleksickiego, w odwiecie Gasztołd ok.

¹¹ Wymieniony w akcie fundacyjnym ksiądz Grzegorz z Trzasek otrzymał cztery włóki ziemi, prawo połowu ryb żakami w rzece Narwi, dziesięcinę ze wszystkich zbóż oraz możliwość korzystania z młynów kolatora. Uzyskał także daninę opłacaną w dniu św. Marcina przez mieszkańców miasta i innych miejscowości, w wysokości czterech groszy litewskich z każdej włóki, jak również dochody z karczmy. Ponadto pleban mógł pobierać dwie kopy groszy dziesięciny z „jarzyny”, otrzymał prawo korzystania z pastwiska fundatora, pozyskiwania drewna i dębów z lasów oraz trzy rączki miodu. W zamian duchowny zobowiązany był do odprawiania mszy świętych w intencji kolatora, jego rodziny i przodków, AGAD, Kopicjana, p. 41, s. 156–167 (obłata w aktach ziemskich tykocińskich w 1795 r.); por. też Romaniuk Z. 2006, s. 36.

¹² Oleksicki A. 2001, s. 163 i ryc. 6.

¹³ Jabłonowski A. 1908, s. 181–182.

¹⁴ Jabłonowski A. 1908, s. 177–178.

¹⁵ Wiśniewski J. 1964, s. 122.

¹⁶ Jarmolik W. 1995, s. 3; Maroszek J. 2010, s. 48–49.

¹⁷ Alexandrowicz S. 1964, s. 139; Maroszek J. 2008, s. 15 i n.

¹⁸ Por. Oleksicki A. 1988, s. 11.

¹⁹ Laszuk A. 1998, s. 30.

²⁰ Oleksicki A. 1988, s. 11–12.

²¹ Baranowski I.T. 1907, s. 67–68; Kuźmińska M. 1927, s. 364–371; Malczewska M. 1985, s. 94–101.

²² Malinowski J. 1901–1912, s. 413; Pocięcha W. 1958, s. 301; Maroszek J. 2000, s. 103, Śliwiński J. 2005, s. 100.

1521 r. spalił siedzibę radziwiłowską w Waniewie. Zniszczony został również most przez Narew²³. Z hipotezą tą polemizuje Włodzimierz Jarmolik²⁴, twierdząc, że źródła pisane tego faktu nie potwierdzają. Istnieje wprawdzie skarga złożona w tymże roku do króla Zygmunta I przez wojewodę wileńskiego, z której wynika, że Radziwiłł wraz z rodziną „o mało nie został spalony w zamku swoim”, lecz zapewne dotyczyło to zamku w Goniądzu²⁵. Według tego badacza, argumentem potwierdzającym dalsze funkcjonowanie siedziby w Waniewie jest informacja z akt sądowych z roku 1552, wedle której Waniewo określone zostało jako *opiddum cum arce*²⁶. Jednak we wcześniejszym dokumencie — inwentarzu majątności goniądzkiej, rajrodzkiej, knyszyńskiej i waniewskiej spisany w 1522 r., prezentującym podział spadku po Mikołaju Radziwiłłie na cztery części, jako istniejące wymieniono tylko zamki w Goniądzu i Knyszynie²⁷. W inwentarzu tym nie wspomniano też o dochodach z myta za przejazd przez most w Waniewie. Nie jest zatem jasne, czy siedziba Radziwiłłów oraz przeprawa nadal wtedy działały, a jeśli tak było, to dlaczego pomięto je w omawianym spisie. Trwanie opisywanego obiektu w lokalnym krajobrazie potwierdzają dopiero wzmianki z czwartej ćwierci XVI w. i początkowych lat kolejnego stulecia.

Po śmierci ostatniego męskiego potomka Mikołaja II — Jana II Radziwiłła (†1542), starosty żmudzkiego, Waniewo przypadło jednej z trzech jego córek, Elżbiecie²⁸, która poślubiła Hieronima Sieniawskiego. 30 maja 1558 r. Sieniawski zapisał małżonce „na wieczność” dobra, w tym Waniewo, która ta wcześniej mu darowała „i osobliwym prawom jemu polskim zapisała”²⁹. W 1589 r. okoliczne majątności (w tym miasteczko Waniewo, dwór i wieś) należały do księżąt Olelkowicz-Sluckich — Aleksandra (†1591) i Jana Szymona (†1592). Po ich bezpomożnej śmierci stały się własnością ich bratancy, Zofii³⁰. Część tych dóbr, w tym m.in. „miasto Waniewo z zamkiem”, były zabezpieczeniem dwóch pożyczek (o łącznej wysokości 34 500 złp) udzielonych księciu Aleksandrowi w latach 1590 (7 maja) i 1591 (27 kwietnia) przez Pawła Szczawińskiego (1529–1594/1595), herbu Prawdzic, kasztelana łęczyckiego. Został on wprowadzony w dobra waniewskie 28 czerwca 1590 r.³¹ W 1601 r. Zofia zapisała spadkobiercom Pawła Szczawińskiego wśród wielu okolicznych majątności także miasto i zamek Waniewo oraz młyn na Narwi³².

Jak wynika z dokumentu potwierdzonego przed królem w 1600 r. doszło do podziału dóbr między synami kasztelana: Samuelem, Janem, Pawłem i Stanisławem³³. W akcie z 1600 r., prócz tutejszego ośrodka, wymieniono także przeprawę mostową i miejscowy „zamek”³⁴. Zapewne pod tym ostatnim określeniem krył się obiekt usytuowany na wyspie w rozlewiskach rzeki. Kolejnym dokumentem, w którym go wspomniano, jest ordynacja dla Waniewa wydana cztery lata później (w 1604 r.) przez ówczesnego dziedzica. Paweł Szczawiński postanowił m.in. zwolnić mieszczan z dotychczasowego obowiązku pełnienia „straży zamkowej”,

²³ Oleksicki A. 2001, s. 164.

²⁴ Jarmolik W. 1989, s. 30–31.

²⁵ Malinowski J. 1901–1912, s. 386.

²⁶ Jarmolik W. 1989, s. 31.

²⁷ Maroszek J. 2000, s. 79–81.

²⁸ Malczewska M. 1985, s. 101.

²⁹ Maroszek J. 2013, s. 186–188. Elżbieta niedługo zmarła (w 1565 r.), Hieronim Sieniawski zaś w 1582 r.

³⁰ Zofia (1585–1612) — księżna Olelkowicz-Slucka była córką Jerzego. W 1600 r. poślubiła Janusza Radziwiłła.

³¹ Nowak T. 2010, s. 205.

³² Maroszek J. 2013, s. 188.

³³ W imieniu Stanisława występowali opiekunowie — Jan Tarnowski, biskup poznański i Michał Sokołowski, starosta rogoziński i brzesko-kujawski (ANK ZZG, z. 678, sygn. 378, s. 1 i n.). Według T. Nowaka podział dóbr między Pawłem (zm. przed 17 IV 1634 r.) i Janem (ok. 1580–30 XI 1615) Szczawińskimi miał miejsce w roku 1612; nie uczestniczyli w tym pozostali bracia, zapewne wtedy już nie żyli (Nowak T. 2010, s. 205).

³⁴ Paweł otrzymał „połowicę miasteczka Waniewa, z zamkiem, zaś młynem pod Waniewem [...] mostowego przez rzekę Narew połowicę”, zaś Jan uzyskał m.in. drugą połowę Waniewa, Śliwno z folwarkiem, a także połowę mostowego na rzece Narwi, z obowiązkiem naprawy mostu od strony Śliwna, Maroszek J. 2013, s. 189.

a nałożył w zamian opłatę³⁵, oraz zobligował ich do napraw mostu³⁶. Poza tym zaznaczył, żeby nie wypasali bydła „za zamkiem”, na terenie, który należał do jego brata Jana, wcześniej wskazując lokalizację pastwisk i łąk („na błocich między Narwią i rzeką Śliwianką”)³⁷. Przekaz ten potwierdza umiejscowienie założenia, lecz nie wyjaśnia, czy „zamek” był wtedy użytkowany. Bez wątpienia nadal był to ważny punkt w okolicy, jeśli wymagał odpowiedniego dozoru.

Na tym wiadomości dotyczące owego założenia wyczerpują się. Wśród źródeł do dziejów Waniewa nie odnaleziono dotychczas ani relacji opisujących wygląd siedziby, ani jej graficznych przedstawień. Nie są także znane żadne materiały kartograficzne sprzed XIX w., na których uwzględniono by tę siedzibę bądź miejscową przeprawę przez Narew. Pozostało wiele pytań bez odpowiedzi, zwłaszcza dotyczących cezur czasowych funkcjonowania obiektu, pełnionej przez niego funkcji, powodów jego wyłączenia z użytkowania. Brak też bliższych danych o usytuowaniu obiektu, jego charakterze i wyposażeniu. Współcześni badacze sugerowali jego położenie na jednej z kęp narwiańskich pomiędzy Waniewem a Śliwnem, która w miejscowej ustnej tradycji nazywana jest „zamczyskiem”³⁸.

Tę dużą lukę informacyjną mogły wypełnić jedynie źródła archeologiczne. Takie też spoore oczekiwania stawiano badaniom wykopaliskowym podjętym na terenie „zamczyska” w latach 2009, 2014 i 2016³⁹. Mimo ich niewielkiego zakresu, umożliwiły dokonanie licznych spostrzeżeń odnośnie do potencjalnej wielkości założenia, jego zabudowy i sposobu urządzenia.

III. Relikty zabudowań odkryte podczas prac wykopaliskowych

Ustalono, że teren kępy identyfikowany z siedzibą radziwiłłowską miał kształt owalny i zajmował powierzchnię ok. 50 arów. Jego długość wynosiła ok. 80–90 m (po linii północ–południe), a szerokość nie przekraczała 60 m (w kierunku wschód–zachód). Obszar położony pośrodku najwęższej części doliny rzecznej, w połowie drogi pomiędzy Waniewem na Śliwnem, stanowił wyraźne wyniesienie, wyróżniające się w płaskim krajobrazie okolicy, zdominowanym przez wysokie trzciny, trawy i pokrzywy. Porośnięty był różnymi gatunkami krzewów i drzew, w tym odmian owocowych. Różnica wysokości między najwyższym punktem tego wyniesienia (114,35 m n.p.m.), a poziomem terenu wokół niego (113,41–113,54 m n.p.m.) wynosiła ok. 0,95 m. Jego zarys również zarejestrowano wyraźnie na numerycznym modelu terenu (ryc. 2).

Zakres prac badawczych oraz lokalizację wykopów ograniczały z jednej strony naturalne warunki terenowe (wysoki poziom wody gruntowej, utrudniony dostęp przez zdziczałą roślinność), z drugiej zaś położenie stanowiska na obszarze Narwiańskiego Parku Narodowego. Badania skoncentrowano w północno-zachodniej, najwyższej położonej części wyniesienia. Podczas dotychczasowych, trzech krótkich sezonów wytyczono łącznie pięć wykopów badawczych. Trzy z nich (oznaczone numerami 1–3) pozwoliły na ustalenie zasięgu stanowiska,

³⁵ „Powinności tych mieszczan moich są takowe. [...] Za straż zamkową, od której czynię ich na wieczne czasy wolnymi, groszy polskich półtrzecianasta płacić powinni”, ANK, ZZG, zespół 678, sygn. 375, s. 37; por. też Maroszek J. 2013, s. 217.

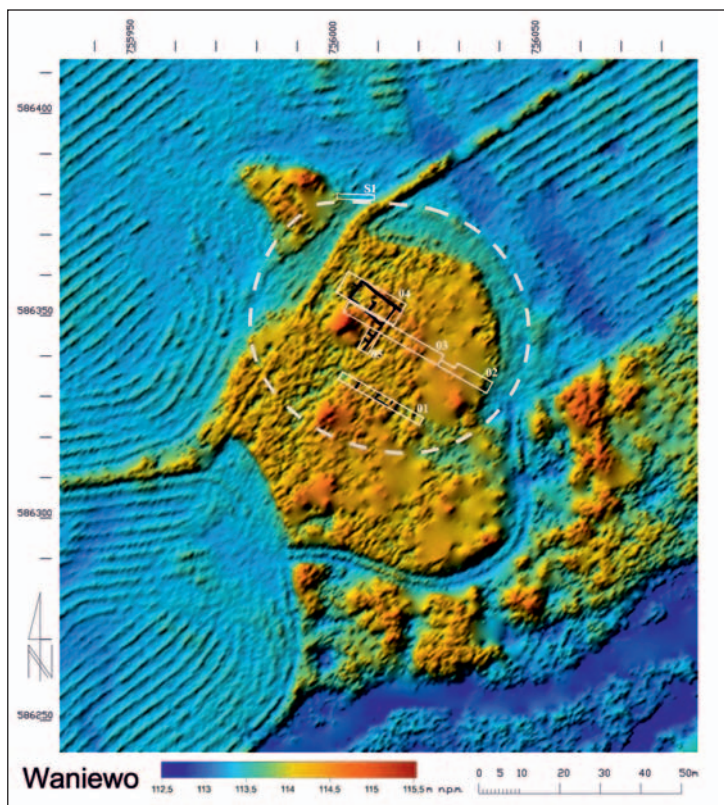
³⁶ „Także mosta poprawiać mieszczanie powinni, według miejsca i rozmiaru naznaczonego, albo więc na groblą wozic rozkażą, bądź kamienie, albo ziemie, albo chrust.”, ANK, ZZG, zespół 678, sygn. 375, s. 38; por. też Maroszek J. 2013, s. 219.

³⁷ „tych mieszczanów moich waniewskich [...], w tym ich przestrzegając, aby na paszą za zamek, tj. na grunt JMP Jana brata mego [bydła — W.B], nie pędzili”, ANK, ZZG, zespół 678, sygn. 375, s. 40; por. też Maroszek J. 2013, s. 220.

³⁸ Oleksicki A. 1988, s. 11.

³⁹ Prace prowadzono dzięki wsparciu władz Gminy Sokoły, miasta Choroszcz oraz Narwiańskiego Parku Narodowego. Badaniami kierował Wojciech Bis, a wzięli w nich udział: dr Maria Dąbrowska z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, dr Wiesław Więckowski z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego oraz pracownicy i wolontariusze, m.in. Krzysztof Bernacki i Marian Wolpiuk.

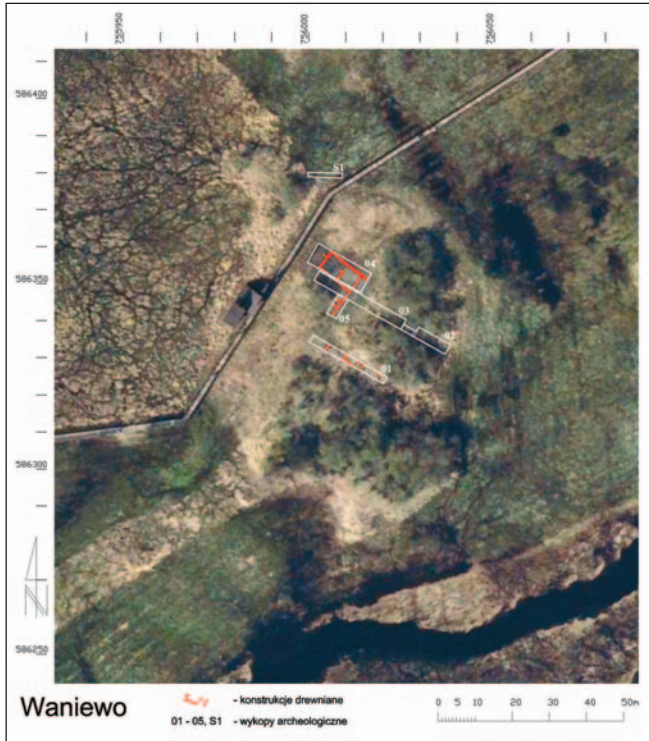

Ryc. 2. Waniewo. Model wysokościowy terenu zajmowanego przez siedzibę Radziwiłłów. Linia przerywaną oznaczono rekonstruowany zasięg obszaru zabudowy. Oprac. W. Małkowski (2020 r.) na podstawie danych ALS

Fig. 2. Waniewo. An elevation model of the terrain of the Radziwiłł residence. The dotted line marks the reconstructed built-up area. Prepared by W. Małkowski, 2020, on the basis of ALS data

miąższości nawarstwień kulturowych oraz na zlokalizowanie fragmentów zabudowy i ustalenie sposobu zagospodarowania terenu w jego centralnej partii. Pozostałe dwa (wykopy numer 4–5, w połączeniu z rezultatami prac w wykopie 3) umożliwiły rozpoznanie znacznej części drewnianego budynku mieszkalnego, którego relikty odsłonięto (ryc. 3).

Na kulminacji wyniesienia (w obrębie wykopu 3) natrafiono na dobrze zachowany bruk z kamieni polnych (o rozmiarach nie przekraczających 25–35 cm). Odsłonięto go na odcinku o długości 16 m i szerokości 2 m (ryc. 4:A). W części północno-wschodniej był on nieznacznie zniszczony, ale możliwe było odtworzenie jego rzeczywistego zasięgu. Krawędź bruku znajdowała się na skraju oryginalnego wyniesienia i wyznaczała pierwotny zasięg utwardzonego terenu, będącego majdanem odkrywanego założenia. Nawarstwienia kulturowe zarejestrowane na stoku wyniesienia, lekko opadającym w kierunku wschodnim (w wykopie 2), mały charakter nasypowy. Nie zawierały żadnych śladów konstrukcji. Pozyskano tu natomiast liczny zbiór drobnych zabytków ruchomych, łącznie ponad 2 tysiące fragmentów, stanowiących 30% ogółu znalezisk z tego stanowiska. Takie nagromadzenie zniszczonych przedmiotów na niewielkiej przestrzeni pozwala sądzić, że w tej części funkcjonowała strefa śmietniskowa. Ze względu na

Ryc. 3. Waniewo.
Ortofotomapa terenu
zajmowanego przez siedzibę
Radziwiłłów z lokalizacją
wykopów archeologicznych
z lat 2009, 2014 i 2019.
Oprac. W. Małkowski

Fig. 3. Waniewo.
An orthophotomap
of the area of the Radziwiłł
residence with the location
of the trenches from the
2009, 2014 and 2019 digs.
Prepared by W. Małkowski

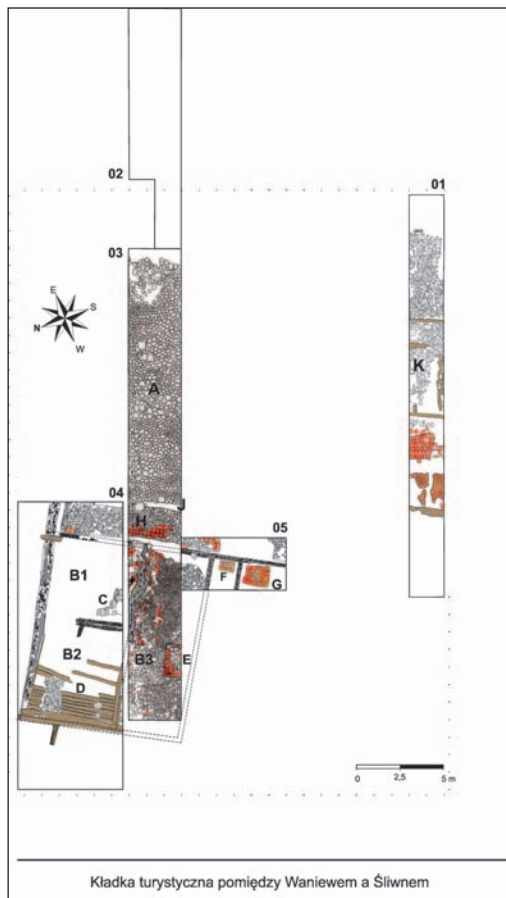
niewielki zakres prac badawczych ograniczone były możliwości określenia tempa powstawania tych nawarstwień — sukcesywnie w czasie funkcjonowania siedziby radziwiłłowskiej, czy też jednorazowo, podczas prac porządkowych przeprowadzonych po jej zniszczeniu.

W północno-zachodniej części wyniesienia (w wykopach 4, 5 i na części wykopu 3), odsłonięto pozostałości ścian dużego drewnianego budynku (ryc. 4:B; ryc. 5:B). Ich stan zachowania był zróżnicowany. W części wschodniej i północnej pozostały po nich jedynie ślady w postaci węgli drzewnych — zarysy belek o szerokości 0,25–0,35 m. Ich układ odpowiadał pierwotnemu przebiegowi ścian zewnętrznych i działowych. Relikty ściany wschodniej zarejestrowano na odcinku o długości 13,6 m, natomiast północnej — blisko 13 m.

W znacznie lepszym przetrwała zachodnia część budynku, zlokalizowana na granicy wyniesienia i podmokłego, bagnistego terenu otaczającego kępę narwiańską. Odnotowano tu (na długości ok. 4 m) resztki drewnianych elementów konstrukcji nie tylko ścian, ale też podłogi. Odkryto podwaliny ściany zewnętrznej — zachodniej⁴⁰ i wewnętrznej — południowej. Stwierdzono, że różnica poziomów między nimi wynosiła ok. 0,35 m (od 113,62–113,28 m n.p.m.).

Uzyskane dane archeologiczne umożliwiły ustalenie kształtu i wielkości pomieszczeń w tej części budynku na poziomie gruntu. Tworzyły one pięć prostokątnych izb, przy czym dwie z nich odsłonięto w pełnym zarysie, wymiary trzeciej zostały zrekonstruowane, a wielkość pozostałych dwóch nie została określona (gdyż zarejestrowano je tylko fragmentarycznie)

⁴⁰ Stan zachowania drewna niestety uniemożliwił przeprowadzenie badań dendrochronologicznych. Tylko jedna próbka pobrana z tej konstrukcji nadawała się do analizy. Wykonał ją prof. dr hab. Tomasz Ważny z Instytutu Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa UMK. Stwierdzono, że najmłodszy zaobserwowany przyrost roczny drewna pochodził z 1468 r. Z powodu braku zewnętrznej warstwy drewna — bielu można natomiast przyjąć, że najwcześniejszy możliwy czas ścięcia tego drzewa to rok 1477, zaś najwcześniejszy prawdopodobny to rok 1483.

← Ryc. 4. Waniewo. Relikty zabudowy drewnianej i zasięg kamiennych bruków odsłoniętych w trakcie badań archeologicznych:

01–05 — numery wykopów;

A — bruk na majdanie;

B1–B3 — numery pomieszczeń w obrębie budynku mieszkalnego;

C, E, G — podstawy pieców grzewczych;

D — relikty drewnianej podłogi;

F — pozostałość progu;

H — bruk pod podcieniem;

J — pozostałość belki podcienia;

K — relikty budynku gospodarczego.

Rys. i oprac. W. Bis

Fig. 4. Waniewo. Relics of wooden structures and stone pavements revealed during the dig:

01–05 — trench numbers;

A — the paving of the courtyard;

B1–B3 — numbers of rooms in the dwelling house;

C, E, G — stove bases;

D — relics of wooden flooring;

F — a remnant of a threshold;

H — the paving below the arcade;

J — a remnant of an arcade beam;

K — relics of the outhouse.

Drawn and prepared by W. Bis

Ryc. 5. Waniewo. → Pozostałości drewnianej zabudowy budynku mieszkalnego odsłoniętego w trakcie badań archeologicznych:

04–05 — numery wykopów;

B1–B2 — numery pomieszczeń budynku mieszkalnego;

C, G — podstawy pieców grzewczych; D — relikty drewnianej podłogi;

F — pozostałość progu;

H — bruk pod podcieniem.

Fot. i oprac. W. Bis

Fig. 5. Waniewo. Relics of the wooden structures of the dwelling house revealed during the dig:

04–05 — trench numbers; B1–B2 — numbers of rooms in the dwelling house; C, G — stove bases;

D — relics of wooden flooring; F — a remnant of a threshold; H — the paving below the arcade.

Photo and prepared by W. Bis

(ryc. 4; ryc. 5). Dwie izby o zbliżonych wewnętrznych wymiarach znajdowały się w części północnej budynku. Pierwsza (ryc. 4:B1; ryc. 5:B1), usytuowana w narożniku północno-wschodnim, miała 4,50 m długości (po linii wschód–zachód) i 4,90 m szerokości (po linii północ–południe). Zajmowała powierzchnię blisko 22 m². W jej części południowo-zachodniej odsłonięto fragment kamiennej konstrukcji łączonej na glinę, która była zapewne murowaną podstawą pieca grzewczego. Zachowała się częściowo; jej wschodnia krawędź miała niespełna 0,4 m długości, a zachodnia i południowa — po 1,5 m. Pierwotne jej wymiary wynosiły prawdopodobnie 1,50 × 1,50 m (ryc. 4:C; ryc. 5:C).

Druga izba zlokalizowana była w północno-zachodniej partii budynku (ryc. 4:B2; ryc. 5:B2). Była nieco większa, o powierzchni 25 m², a jej wymiary wewnętrzne wynosiły 5,10 m długości i 4,90 m szerokości. W jej północno-zachodniej części (na ok. 7,5 m²) odsłonięto fragmentarycznie zachowaną podłogę wykonaną z okrągłych belek o średnicy od 0,15–0,18 m (ryc. 4:D; ryc. 5:D). Elementy te ułożone były równoległe do siebie, przez całą długość wnętrza. W pozostałej części drewno uległo rozkładowi, lecz pozostała po nim brunatno-brązowa warstwa organiczna. Nad podłogą zalegała pomarańczowo-ruda glina, która tworzyła rodzaj klepiska i stanowiła pierwotny poziom użytkowy. O dokonywaniu reperacji uszkodzonej drewnianej nawierzchni świadczą ślady stwierdzone w narożniku północnym (zapadnięte belki, tworzące niewielkie zagłębienie o wymiarach 1,85 × 1,05 m i głębokości ok. 0,10 m, wypełnione wiórami drewna zmieszanyymi z szaro-brązowym piaskiem).

Oba opisywane pomieszczenia dzieliła ściana działowa z drzwiami — przejściem między nimi. Otwór drzwiowy znajdował się w części północnej. Jego lokalizację i orientacyjną szerokość (do ok. 1,5 m) wyznaczały ślady spalonych belek. W tym rejonie znaleziono także żelazne okucia budowlane — metalowe pozostałości z ich konstrukcji: dwa zawiasy sztabowe, wrzeciędz i skobel (por. ryc. 14).

Od południa do opisanych pomieszczeń przylegało następne, o zarysie podłużnym i wewnętrznych wymiarach 3,70 m szerokości i 1,10 m długości, które zajmowało powierzchnię ok. 37 m² (ryc. 4:B3). Podłogę zbudowano z drobnych otoczków (o średnicy ok. 10–15 cm), których górną powierzchnię wyrównano warstwą gliny. W południowo-zachodniej części izby, a równoległe do jej dłuższej ściany, stało urządzenie ogniowe. Pozostał po nim fundament o szerokości 1,9 m zbudowany z dużych kamieni granitowych, o krawędziach wzmocnionych ceglaną podmurówką. Długość odsłoniętych krawędzi bocznych podstawy pieca wynosiła 0,8 i 1 m (ryc. 4:E). W rejonie fundamentu oraz na jego powierzchni zalegało dużo węgla drzewnych oraz liczne ułamki naczyń glinianych.

Zachodnią część odkrytego budynku zajmowały dwa kolejne pomieszczenia. Ich zasięg i układ również wyznaczały pozostałości przepalonych belek, odpowiadające dwóm ścianom działowym. Pierwsze wnętrze miało ok. 1,5 m szerokości i przypuszczalnie pełniło funkcję wąskiej sieni umieszczonej na osi budynku, od strony dziedzińca. Odsłonięto tu prawdopodobnie resztki progu w postaci niewielkiej, kamiennieo-glinianej, prostokątnej konstrukcji (0,8 × 0,6 m) zagłębionej w piasek calcowy (na ok. 0,4 m), której dłuższa krawędź stykała się z belką ściany wschodniej budynku (ryc. 4:F; ryc. 5:F).

W sąsiednim wnętrzu odkryto podstawę kolejnego pieca, wykonaną z cegieł ręcznie formowanych i kamieni łączonych gliną. Miała kształt zbliżony do kwadratu (1,3 m na 1,2 m), wysokość zachowaną do ok. 0,35 m i zagłębioną w podłoże na ok. 0,15 m (ryc. 4:G; ryc. 5:G).

Nawierzchnię wzdłuż wschodniej ściany opisywanego budynku (w wykopach 3, 4 i 5), na odcinku o szerokości 1,8 m, tworzył bruk kamienny (ryc. 4:H; ryc. 5:H). Ułożony był z drobnych otoczków (o średnicy ok. 10–15 cm). Od strony zachodniej bruk przylegał do ściany budynku, natomiast od wschodu oddzielony był od niego pasem ziemi (o szerokości ok. 0,20–0,25 m), gdzie pierwotnie ułożona była drewniana belka, po której pozostał tylko negatyw. W kilku miejscach na powierzchni bruku odsłonięto ceglane płytki posadzkowe i ich fragmenty, poło-

zone na warstwie podsypki — ziemi zmieszanej z gliną. Całe egzemplarze miały wielkość 19×19 cm i grubość 6 cm. Część z nich ułożono w linii prostej, równoległe do siebie, inne (w rejonie wąskiej sieni) zakreślały na zachód.

Na podstawie zgromadzonych danych można przyjąć, że budynek ten miał szerokość 13 m, a jego długość mogła wynosić 25 m; zajmowałby więc powierzchnię ok. 325 m². Teren wzdłuż wschodniej jego ściany, a zarazem od strony dziedzińca całego założenia, tworzył wybrukowany chodnik nakryty podcieniem. Słupy podcienia wsparto na drewnianej belce zagłębionej w grunt (ryc. 4:J).

Niewiele wiadomo o technice, jaką użyto przy wznoszeniu budynku. Funkcję fundamentów pełniły różnej wielkości kamienie narzutowe, które stabilizowały belki podwalinowe i zabezpieczały je przed wilgocią. Odnotowano je w miejscach przebiegu ścian zewnętrznych — północnej, gdzie ułożone były w odstępach od 0,5 do 1 m, i wschodniej, gdzie umieszczone były nieregularnie. W rejonie belki podcieniowej leżały natomiast dwa duże otoczaki (o średnicy ok. 40 cm), w odległości 2,5 m od siebie. Ich rozstaw może odpowiadać lokalizacji słupów podcienia. Z uwagi na znaczny stopień zniszczenia reliktyw budowli sposób konstrukcji ścian można było ustalić tylko w jednym miejscu — w północno-zachodnim narożniku. Odsłonięte tam belki połączone były na zrąb.

Nieliczne, luźne cegły pozyskane podczas badań, a także konstrukcje z tego budulca postawione wewnątrz pomieszczeń, mogą świadczyć o zastosowaniu tego materiału do budowy urządzeń ogniowych — kominów oraz podstaw pod piece i paleniska. Wśród dużej liczby znalezisk ruchomych, głównie pozyskanych z wnętrza budynku, liczne były cienkie gwoździe. Ze względu na brak w wykopach badawczych fragmentów dachówek można przypuszczać, że obiekt pokryty był dachem gontowym, podobnie jak główna siedziba Mikołaja Radziwiłła w Goniądzu⁴¹. Zapewne przynajmniej część okien było oszklonych, o czym świadczą znalezione ułamki cienkościennych szyb taflowych. Największą ich liczbę pozyskano z jego wnętrza (z wykopu 4 — ok. 160 fragmentów) oraz z warstw śmietnikowych zalegających poza nim (z wykopu 02 — 240 ułamków). Z uwagi na odkryte tu elementy budowlane, liczbę i wielkość poszczególnych pomieszczeń oraz istniejące w nich piece, można przyjąć, że budynek ten przeznaczony był na cele mieszkalne i zapewne pełnił funkcję dworu.

W rejonie omawianego obiektu, po jego stronie południowo-zachodniej (w wykopie 1), natrafiono na relikty prawdopodobnie drugiego budynku (ryc. 4:K). Odsłonięto pozostałości czterech drewnianych belek umieszczonych równoległe do siebie (w odległości ok. 5,5 m), a zarazem w kierunku północ-południe. Pomiędzy nimi (w środkowej i wschodniej części tego wykopu) zalegał bruk kamienny. Wykonany był mniej starannie niż nawierzchnia majdanu, z różnej wielkości kamieni polnych. Jego powierzchnię wyrównano warstwą gliny z drobnym gruzem ceglany. Układ wspomnianych belek może wskazywać, że pierwotnie stanowiły one podwaliny ścian budynku złożonego z trzech pomieszczeń. W dwóch z nich podłogę wykonano z kamieni, w trzecim zaś, przynajmniej częściowo, z dwóch warstw glinianych płytek posadzkowych spojonych zaprawą wapienną. Nawierzchnię tę odsłonięto na szerokości 1,5 m. Na górnej powierzchni płytek widoczne były ślady działania ognia — okopcenia i przepalenia. Pozyskane tu ruchome i nieruchome znaleziska, w tym brak urządzeń grzewczych, a także ich usytuowanie w stosunku do pozostałości dworu dają podstawę do przypuszczenia, że był to budynek gospodarczy.

Na podstawie niewielkiego zakresu dotychczasowych badań archeologicznych założenia radziwiłłowskiego w Waniewie utrudnione jest odtworzenie rozplanowania istniejącej tu zabudowy. Interpretację reliktyw umożliwiły jednak odnalezione w Archiwum Narodowym w Mińsku odręczne szkice planów drewnianych zamków z obszaru Wielkiego Księstwa Litewskiego,

⁴¹ Kloza J., Maroszek J. 1997, s. 13.

Ryc. 6. Plany zamku Radziwiłłów w Swisłoczy z lat 1651–1652: A — lokalizacja założenia; B — plan zabudowy zamkowej, za: Volkau M. 2019, s. 25

Fig. 6. Plans of a Radziwiłł family castle in Swisłocz, 1651–1652: A — the location; B — castle buildings, after: Volkau M. 2019, p. 25

datowane na połowę XVII w., przypisywane inwestycjom Janusza Radziwiłła⁴². Szczególną uwagę zwraca dokumentacja dotycząca obronnego założenia w miejscowości Swisłocz w powiecie mohylewskim. Przedstawia ona kilka planów obiektu o zróżnicowanym stopniu szczegółowości, prezentując jego lokalizację w terenie (ryc. 6A) oraz szczegóły rozplanowania zabudowy, kształt i wielkość pomieszczeń (ryc. 6B). Zlokalizowane było ono na owalnym wyniesieniu u zbiegu rzek Swisłocz i Bereżyny. Wokół niego wykonano obwód obronny w formie palisady, który dodatkowo wzmocniono trzema basztami. Dwie z nich wzniesiono od strony Swisłoczy, zabezpieczając tym samym przeprawę mostową. W trzeciej, umieszczonej po przeciwnej stronie, znajdowała się brama wjazdowa na dziedziniec zamkowy.

Na szkicu zaznaczono także szczegóły dotyczące rozmiarów obiektu i niektórych jego elementów⁴³. Założenie zajmowało obszar 112 × 93 łokcia (czyli 73,4 × 61 m). Na terenie dziedzińca zlokalizowany był drewniany dwór. Składał się on z dwóch prostokątnych do siebie ciągów zabudowy, które połączone były dużą izbą nazwaną „salą stołową”, o wymiarach 18 × 19 łokci (tj. 11,80 × 12,45 m). Skrzydła założenia miały różną długość i przeznaczenie. Oprócz ścian zewnętrznych naniesiono też ich podziały wewnętrzne, wyróżniając poszczególne pomieszczenia. Ciąg zabudowy od strony rzeki Swisłocz miał 55 łokci długości (36 m) i pełnił funkcję mieszkalną. Świadczy o tym istnienie pieców grzewczych zaznaczonych

⁴² Volkau M. 2019, s. 23–30.

w kilku izbach i w sali stołowej. Skrzydło od strony Berezyny miało długość 60 łokci (39,3 m) i zapewne przeznaczone było na cele gospodarcze. W obu ciągach szerokość pomieszczeń wynosiła tyle samo — 12 łokci (7,86 m), a zabudowa była półtoratraktowa, sześciosiowa. Pół traktu zajmował podcień przebiegający wzdłuż fasady budynku (od strony dziedzińca), szerokości $4\frac{1}{2}$ łokcia (2,95 m). Obydwa budynki miały układ amfiladowy z przejściami umieszczonymi pośrodku wewnętrznych ścian działowych. Tylko część pomieszczeń miała wejście od strony dziedzińca zamkowego.

Inny sposób zabudowy prezentuje plan drugiego zamku — znajdującego się w miejscowości Świadość, w dawnym województwie trockim. Miał on formę dużego dwutraktowego dworu o trzech osiach. Jego wymiary wynosiły: 51 łokci szerokości na $18\frac{1}{2}$ łokci długości ($33,4 \times 12,1$ m). Składał się z ośmiu izb i dwóch małych przybudówek. W części środkowej znajdowało się wejście do budynku. W niewielkiej odległości od dworu, prostopadle do niego, zlokalizowany był drugi budynek, z dwoma wejściami od dziedzińca. Na planie nie zaznaczono podziałów wewnętrznych, a jedynie szerokość obiektu wynoszącą $20\frac{1}{2}$ łokcia. Z inwentarza sporządzonego w 1675 r. wiadomo, że funkcjonowały tam jeszcze inne zabudowania, m.in.: stajnia zbudowana w technice szkieletowej (fachwerkowej), dwie stodoły, mурowany skarbczyk, dom kuchenny i browar⁴⁴.

W odniesieniu do przytoczonych przykładów drewnianych obiektów z Litwy można założyć, że istniejący w Waniewie obiekt był zbliżony formą i wielkością do założenia w Swisłoczy. Przemawia za tym obecność podcienia wzdłuż fasady od strony majdanu, półtoratraktowy układ wewnątrz oraz podobna długość pomieszczeń. Obecność relików drugiego budynku, położonego prostopadle do głównego, również odpowiada rozmieszczeniu zabudowań znanych z planu analizowanego zamku w Swisłoczy. Potwierdzenie zaproponowanego rozplanowania wymagałoby jednak weryfikacji terenowej, w wyniku dalszych badań archeologicznych.

W czasie dotychczasowych badań w Waniewie w niewielkim stopniu rozpoznano też system umocnień założenia. Zasięg terenu zajętego przez siedzibę Radziwiłłów wyznaczał wał odsłonięty na odcinku 10 m w wykopie przy północno-zachodniej krawędzi wyniesienia (w sondażu I). Miał on formę podłużnej konstrukcji zbudowanej z dużych kamieni polnych spojonych gliną, skośnej w stosunku do drewnianych zabudowań i przebiegającej z północnego wschodu na południowy zachód. Jego zasięg częściowo zobrażowany został na współczesnym, numerycznym modelu terenu (ryc. 2). Linia przerywaną zrekonstruowano prawdopodobny zasięg siedziby radziwiłłowskiej. Południowa część kępy narwiańskiej obecnie jest niedostępna do badań archeologicznych.

IV. Zabytki archeologiczne — materialne ślady funkcjonowania obiektu

O niektórych elementach wyposażenia waniewskiej siedziby można wnioskować na podstawie licznego zbioru zabytków ruchomych znalezionych podczas prac terenowych (ponad 10 tysięcy fragmentów). Przeważają wśród nich pozostałości naczyń ceramicznych (blisko 78% wszystkich znalezisk) niezbędnych do magazynowania żywności, a także przyrządzenia i podawania posiłków. Wydobyto również sporo szczątków zwierzęcych (21%) — odpadków konsumpcyjnych, jak również ułamków kafli — elementów stojących tu urządzeń grzewczych (19%). Mniej liczne były części wyrobów metalowych (5,7%) o rozmaitej funkcji — głównie budowlanej oraz łączących i zdobiących sprzęty domowe. Słuczka szklana (4,5%) to pozostałości naczyń używanych jako zastawa stołowa, oraz ułamki szysz wypełniających otwory

⁴³ Założono, że oznaczone na szkicach wymiary podane zostały w łokciach litewskich, których długość wynosiła 65,5 cm, por.: Stamm E. 1934, s. 28.

⁴⁴ Volkau M. 2019, s. 26.

okienne. Poza tym zarejestrowano materialne ślady prowadzonej tu działalności gospodarczej i rozgrywających się w przeszłości wydarzeń w postaci nielicznych militariów, przedmiotów związanych z wymianą handlową, osobistych drobiazgów.

Charakterystyczną cechą pozyskanej ceramiki jest przewaga wyrobów miejscowej produkcji, wykonanych w technice tradycyjnej (lepionych brunatnych), nad naczyniami lepszymi jakościowo (toczonymi i szkliwionymi). Naczynia brunatne, charakteryzujące się ściankami o zróżnicowanej barwie, od brunatnej i brązowej do czarnej, zrobione z glin żelazistych, wypalone były w atmosferze utleniającej. Są to wyroby powszechne w okresie wczesnego średniowiecza, używane do początku okresu nowożytnego⁴⁵. W Waniewie stanowiły ponad 55% wszystkich fragmentów naczyń glinianych. Pozostałe odkryte egzemplarze (łącznie 45%) to szkliwione i wykonane z glin wypalających się na biało (blisko 16%) lub żelazistych (niewiele ponad 9%), a także siwaki wypalone w atmosferze redukcyjnej (14,5% ogółu). Niewielki odsetek tworzyły nieszkliwione wyroby ceglaste (4,02%) i białe (0,19%), nikły fajansowe (0,08%).

Niewielka jest jednak baza porównawcza dla materiałów waniewskich. Opublikowane wyniki analiz naczyń glinianych z XVI–XVII w. znane są z kilku podlaskich stanowisk: z trzech osad w miejscowościach Brulino-Koski⁴⁶, Leonowicze⁴⁷, Zambrzyce⁴⁸, a także z Góry Zamkowej w Rajgrodzie⁴⁹, rezydencji Sapiechów w Dubnie⁵⁰, zamku w Tykocinie⁵¹ i z miasta Bielska⁵². Zbiór waniewski wyróżnia się na tym tle dość dużym udziałem wyrobów szkliwionych białych i ceglastych (stanowiących blisko 27%) w porównaniu do innych gatunków naczyń glinianych używanych w zbliżonym czasie.

Pod względem funkcjonalnym w analizowanym zbiorze wydzielono osiem grup naczyń: garnki, dzbany, misy, pokrywki, kubki/pucharki, patelnie, talerze i inne. Z uwagi na ich przeznaczenie stwierdzono przewagę wyrobów kuchennych, służących do przygotowywania jedzenia i przechowywania produktów żywnościowych, przede wszystkim średnich i dużych białych naczyń (wśród nich dominujące brunatne) i pękatek, dużych mis (zwłaszcza brunatnych i ceglastych) (ryc. 7; ryc. 8:1–7). Natomiast niezbyt liczne były dzbany (głównie ceglaste i białe) (ryc. 8:10; ryc. 9:3, 5), zaś relatywnie sporo było patelni (przeważnie białych szkliwionych) o zróżnicowanej wielkości (ryc. 8:17; ryc. 9:8–10).

Naczynia stołowe, używane do serwowania pożywienia i do indywidualnej konsumpcji, reprezentowały przede wszystkim wyroby szkliwione — ceglaste (ryc. 8:9–19; ryc. 10:1–3) i białe (ryc. 9:1–19). Różnią się one zasięgiem szkliwa (w przypadku tych pierwszych pokrywało ono na ogół górną partię naczyń, te drugie zaś były całkowicie szkliwione od wewnątrz i częściowo od zewnątrz). W grupie tej zaobserwowano spory odsetek niewielkich kubków i talerzy (ryc. 8:1–3, 5, 15–16, 19). Ciekawymi znaleziskami jest też naczynie miniaturowe⁵³ być może apteczne? (ryc. 9:18) i wysoka, bezucha butla⁵⁴ (ryc. 9:19). Oba zrobiono z glin wypalających się na biało i pokryto częściowo szkliwem żółtym lub zielonym.

Cechy metryczne garnków brunatnych (ryc. 7:1–18) świadczą, że najczęściej znajdowały tu zastosowanie wyroby średnie i duże, o średnicach wylewów w przedziale między 14 a 26 cm

⁴⁵ Kruppé J. 1981, s. 60–82.

⁴⁶ Musianowicz K. 1975, s. 341–386.

⁴⁷ Gołębniak A., Krasnodębski D., Trzeciński M. 2018, s. 315–353.

⁴⁸ Trzeciński M., Afelski J. 2017, s. 169–198.

⁴⁹ Jaskanis D. 2001, t. 7, s. 75–158.

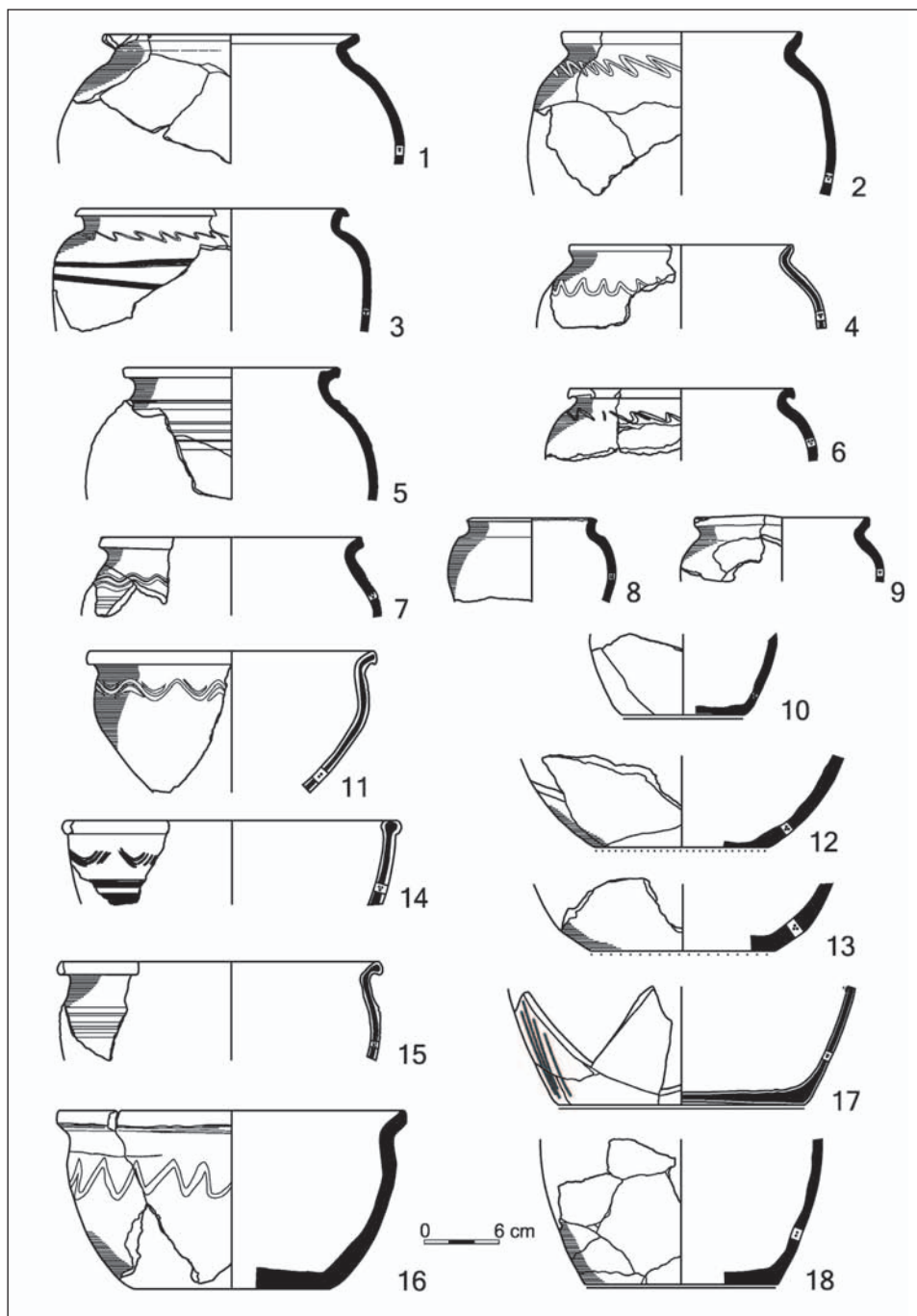
⁵⁰ Garas M., Karwowska H. 2013, s. 223–256.

⁵¹ Auch M., Trzeciński M. 2015, s. 179–236.

⁵² Pawlata L. 2015, s. 245–280.

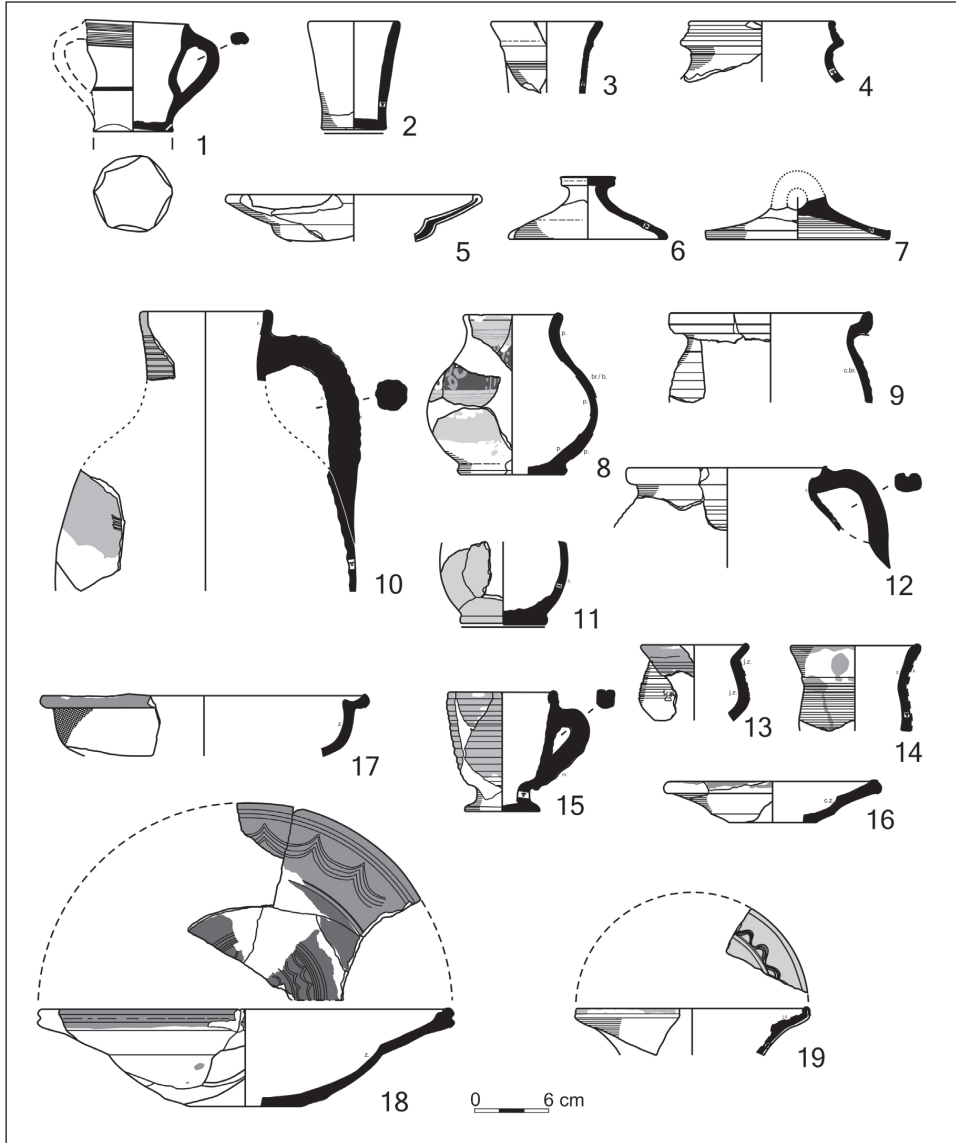
⁵³ O wymiarach: 8 cm wysokości, średnicy dna 3 cm i maksymalnej wyđętości brzuśca 4,5 cm.

⁵⁴ Jej wysokość wynosi 24 cm, średnica dna 12 cm, a wylewu — 7,5 cm, natomiast maksymalna wyđętość brzuśca 19 cm.

Ryc. 7. Waniewo. Naczynia brunatne. Rys. M. Wagner; oprac. W. Bis

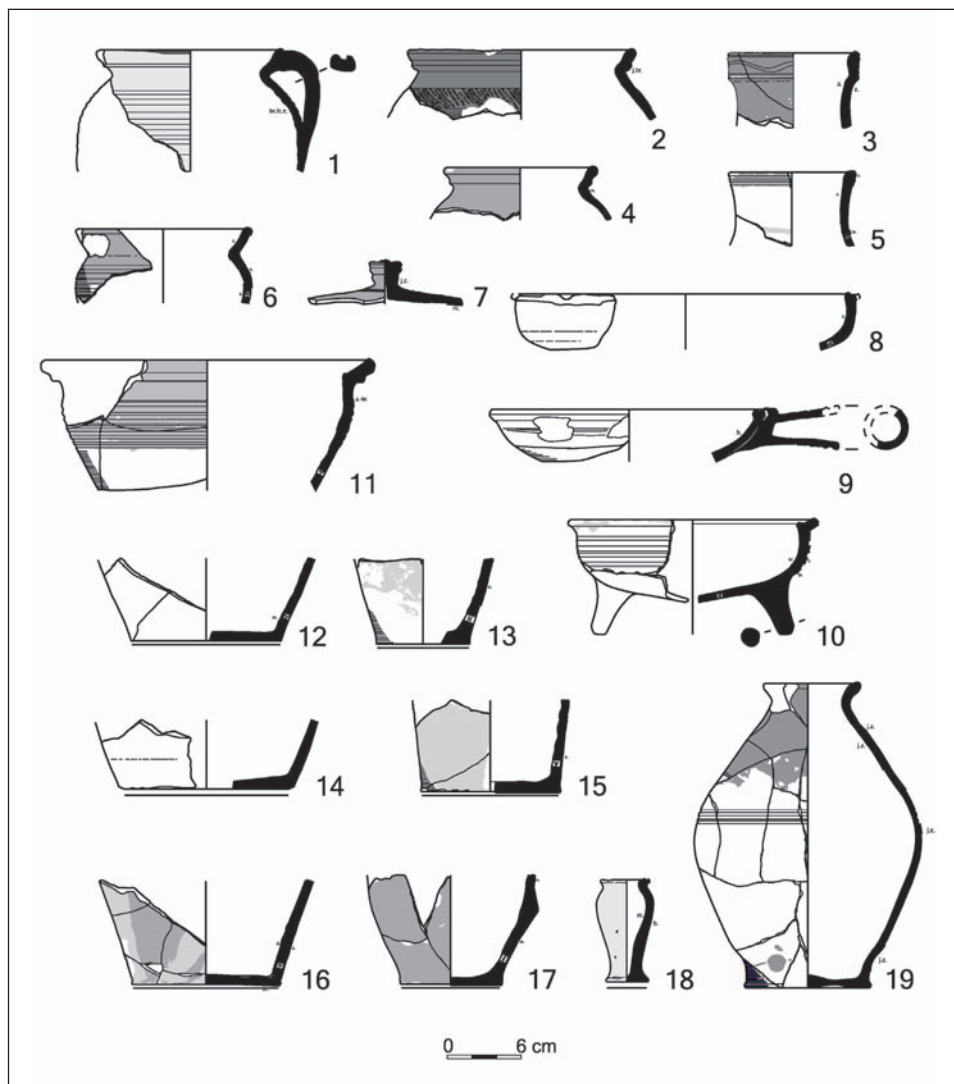
Fig. 7. Waniewo. Brown ware. Drawn by M. Wagner; edited by W. Bis

Ryc. 8. Waniewo. Naczynia ceglaste (1–7) i ceglaste szklwione (8–19).
Rys. M. Wagner; oprac. W. Bis

Fig. 8. Waniewo. Red ware (1–7) and glazed red ware (8–19).
Drawn by M. Wagner; edited by W. Bis

(dla ponad 71% ogółu tej kategorii wyrobów). Znacznie mniej było w użyciu naczyń małych, o średnicy wylewów nie przekraczającej 14 cm (18%). Pozostałe to garnki bardzo duże, o średnicy powyżej 26 cm. Najczęściej odnotowano dna o średnicach od 9 do 15 cm. Wśród brunatnych mis dominowały egzemplarze charakteryzujące się wylewami o średnicach od 26 do 30 cm (stanowiące 79%) i średnie, nie przekraczające 26 cm (9%).

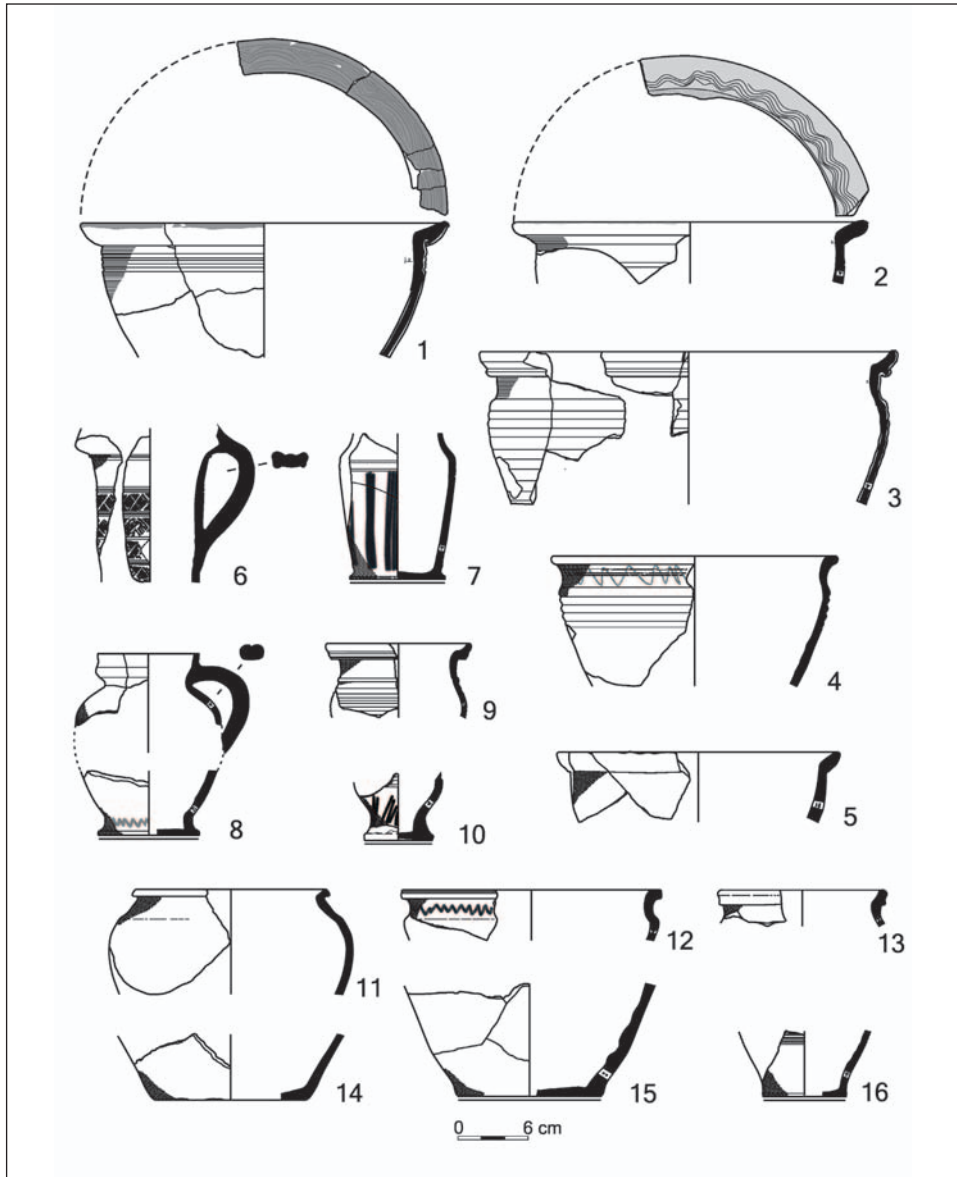

Ryc. 9. Waniewo. Naczynia białe szkliwione (1–19). Rys. M. Wagner; oprac. W. Bis

Fig. 9. Waniewo. Glazed white ware (1–19). Drawn by M. Wagner; edited by W. Bis

W grupie siwaków najliczniej reprezentowane były garnki o średnicach wylewów od 16 do 20 cm (63% tej grupy), rzadziej mniejszych, tj. poniżej 16 cm (34%) (ryc. 10:9, 11–15). Dzbanów było niewiele, a średnice ich wylewów mają do 15 cm (ryc. 10:6–7, 16). Siwe misy to naczynia o dużych rozmiarach, których wylewy cechują się średnicami od 25 do 30 cm (ryc. 10:4–5). Podobne obserwacje dotyczące wielkości naczyń zaobserwowano wśród wyrobów ceglanych (ryc. 8:9, 12) i białych (ryc. 9:1–2, 4, 6, 12–14); jedyne różnice dotyczyły większego udziału średnich i dużych mis (ryc. 10:1, 3; ryc. 9:11). Ich reprezentacja jest porównywalna i wynosi 35% i 39%.

Prezentowane naczynia były intensywnie używane, o czym świadczą ślady widoczne na powierzchni wielu egzemplarzy, powstałe głównie podczas termicznej obróbki pożywienia,

Ryc. 10. Waniewo. Naczynia ceglaste szklwione (1–3) i siwaki (4–16).
Rys. M. Wagner; oprac. W. Bis

Fig. 10. Waniewo. Glazed red ware (1–3) and grey ware (4–16).
Drawn by M. Wagner; edited by W. Bis

w postaci okopceń, przywarów i zacieków, a także w trakcie ucierania składników, co skutkowało wytarciem ścianek. Stwierdzono je najczęściej na naczyniach brunatnych (łącznie na 49,8% z nich), przede wszystkim na garnkach (56% brunatnych) i misach (43% z nich), sporadycznie na pokrywkach.

Ryc. 11. Waniewo. Kafle garkowo-miskowe (1–5), listwy i ozdobne elementy zwieńczenia pieca z kafli garkowo-miskowych (6–20). Fot. i oprac. W. Bis

Fig. 11. Waniewo. Bowl-shaped stove tiles (1–5), ornamental finial elements from a stove made of bowl-shaped tiles (6–20). Photo and prepared by W. Bis

Ryc. 12. Waniewo. Kafle: płytowe (1–2, 4–6, 12–15), wnękowy (7), ze zwieńczenia — dachówkowe (8–11) i inne (3). Fot. i oprac. W. Bis

Fig. 12. Waniewo. Stove tiles: flat (1–2, 4–6, 12–15), niche (7), finial — top (8–11) and others (3). Photo and prepared by W. Bis

W trakcie omawianych badań terenowych pozyskano również 2009 fragmentów kaflí, będących pozostałościami po piecach funkcjonujących w pomieszczeniach mieszkalnych wawiejskiej siedziby⁵⁵. Przeważały wśród nich formowane na kole garncarskim — garkowe i miskowe, stanowiące ponad 75% wszystkich, a pozostałe to ułamki kaflí płytowych. Wśród tych pierwszych (1498 ułamków) wydzielono trzy grupy, odpowiadające różnym typom kaflí, cechującym się odmiennym uformowaniem otworów. Były one okrągłe (3,66%), w kształcie czterolistnej koniczynki (5,5%) oraz najczęściej notowane kwadratowe (22,63%)⁵⁶. Najwięcej odkryto fragmentów ścianek (47,33%), następnie krawędzi otworów (31,79%) i ułamków den (20,79%), pozostałe zaś stanowiły elementy zwieńczeń. Takie zróżnicowanie typologiczne kaflí odpowiada ogólnym obserwacjom w zakresie kaflarstwa na ziemiach polskich dla okresu od początku wieku XV do pierwszych lat XVI stulecia i mieści się w drugim etapie rozwoju produkcji kaflí formowanych na kole garncarskim⁵⁷.

Wszystkie omawiane egzemplarze zostały wykonane z glin żelazistych i wypalone w atmosferze utleniającej, dzięki czemu ich ścianki mają zróżnicowaną barwę — od jasnej, o odcieniu kremowo-różowym, do ceglastej (ryc. 11). Ułamki o powierzchni od szarej do czarnej stanowiły niewielki odsetek, a ich zabarwienie prawdopodobnie powstało wtórnie, w czasie użytkowania pieca. Przeprowadzone obserwacje makroskopowe wykazały stosowanie jako komponentów mas ceramicznych użytych do wyrobu omawianych kaflí domieszki piasku o grubszej frakcji, dodawanej w większych ilościach. Zróżnicowany był także stopień przeprowadzenia procesu wypalania, a w efekcie także różne zabarwienie przełomów. Na niektórych egzemplarzach widoczne były ślady przepalenia.

Zwarty zespół kaflí tego typu, interpretowanych jako pozostałość jednego pieca, znaleziono w wykopie 04, w sąsiedztwie kamienno-glinianej konstrukcji, będącej podstawą urządzenia. Egzemplarze te wraz z dekoracyjnymi elementami zwieńczeń wskazują, że tworzyły one piec z ozdobnymi detalami, który prawdopodobnie stał w reprezentacyjnej izbie drewnianego budynku. Efekt zdobniczy uzyskano zapewne poprzez zestawienie w jednej warstwie kaflí o odmiennie profilowanych otworach (czworobocznych, uzupełnionych okrągłymi i koniczynkowatymi), a także krawędziach na ogół prosto ściętych lub lekko pogrubionych, ze słabo czytelnym żłobkiem na lekko rozplaszczonej krawędzi, albo z wyraźnym wrębem od wewnątrz. Dekoracyjnych walorów przydawało urządzeniom także zastosowanie glinianych listew z trzema sterczynami w kształcie lilijki (znaleziono łącznie 127 takich fragmentów) (ryc. 11:13–20), które wraz z innymi elementami stanowiły zapewne pozostałości zwieńczenia pieca (ryc. 11:6–12). Taką funkcję pełniły też pozyskane wraz z nimi prostokątne, lekko wklęsłe kafle z przedstawieniami figuralnymi. Odnotowano trzy takie egzemplarze (dwa w wersji bez szklíwa, zaś trzeci szkliwiony) z wyobrażeniem tzw. anioła tarczownika, czyli uskrzydłonego anioła trzymającego pustą, w tym przypadku, tarczę herbową. Nad głową postaci umieszczony był niewielki krzyż⁵⁸ (ryc. 12:3).

Poza garkowo-miskowymi pozyskano 511 fragmentów kaflí formowanych w matrycach. Przeważały wśród nich elementy komór (stanowiące 62% tych zabytków), charakteryzujące się głębokimi nacięciami tworzącymi kratkę, wykonanymi na kołnierzach ostrym narzędziem. Miało to zapewnić lepsze osadzenie elementów w glinie spajającej ściany pieca. Pozostałe ułamki to części płytek licowych, zapewne prostokątnych i profilowanych, z których budowano poszczególne partie pieca: kafle płytowe wypełniające, niszowe i narożne. Większość wykonano z gliny żelazistej, z masy ceramicznej zawierającej dużą ilość gruboziarnistej domieszki. Bardziej przy-

⁵⁵ Fragmenty kaflí pozyskanych na tym stanowisku określiła dr Maria Dąbrowska z IAE PAN w Warszawie.

⁵⁶ Por. Dąbrowska M. 1987, s. 85–86.

⁵⁷ Dąbrowska M. 1987, s. 79.

⁵⁸ Ich wymiary wynoszą: 12,5 szerokości na 17,5 cm wysokości. Por. też egzemplarze z Wilna, Katalynas K. 2015, nr 2.40 i 2.37.

pominała ona masę strycharską przeznaczoną do produkcji cegieł, niż wymaganą do produkcji kafla. Również szkliwo na płytach licowych nałożone zostało cienką warstwą i w sposób niestanny, co świadczyć może o niezbyt wysokich umiejętnościach wytwórcy.

Kafle te cechują się sporym zróżnicowaniem — wyrazistymi ornamentami reliefowymi o rozmaitej tematyce (portretowymi, heraldycznymi, z elementami architektonicznymi, stylizowanymi motywami roślinnymi i geometrycznymi), typowymi dla okresu pierwszej połowy XVI w., z zastosowaniem wielobarwnego szkliwa (zielonego, białego, niebieskiego i brązowego). Na jednym z kafla widnieje portret młodzieńca z szarfą i w stroju charakterystycznym dla okresu wczesnego renesansu, umieszczony w szerokiej, profilowanej ramce (ryc. 12:1). Inny przedstawia postać kobiecą trzymającą w jednej ręce być może szklany kielich, w drugiej zaś księgę. Na podstawie tych atrybutów można założyć, że jest to wizerunek świętej Barbary⁵⁹. U jej stóp umieszczona jest słabo odcisnięta postać dziecka (ryc. 12:2). Dekorację kolejnego kafla tworzy częściowo zachowana tarcza herbowa (ryc. 12:6), przypuszczalnie zawierająca radziwiłowski herb Trzy Trąby, wyobrażający trzy trąby połączone ustnikami. Niedokładne wykonanie przedstawienia i jego zły stan uniemożliwiają pewną identyfikację. Stwierdzono także fragmenty zdobione uproszczonym ornamentem maswerkowym (ryc. 12:5), albo wirującą rozetą (ryc. 12:14), łamaną wstęgą i motywem roślinnym (ryc. 12:12–13) bądź geometrycznym (ryc. 12:4).

Kafle wnętrzowe prawdopodobnie miały niszę niezdobioną, a jedynie obwiedzioną profilowaną ramką, a na ich powierzchnię nałożono warstwę jednobarwnego zielonego szkliwa (ryc. 12:7). Inny zestaw kolorystyczny — szkliwo białe i ciemnoniebieskie naniesione na reliefowy motyw powtarzających się owali stwierdzono na jedynym pozyskanym kafłu gzymsowym (ryc. 12:15). Pozostałości różnych zwieńczeń, m.in. o formie łukowatej, zestawione były zapewne kaflami z motywem przypominającym dachówki karpiówki ułożone w łusce⁶⁰ o odmiennych kolorach — na przemian żółte i niebieskie (ryc. 12:8–11).

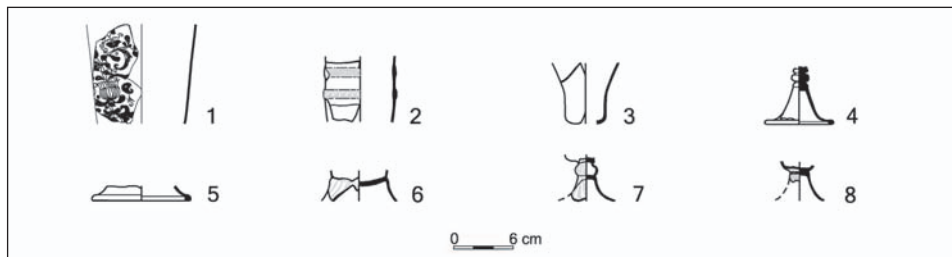
Zróżnicowana ornamentyka kafla płytowych i ich stylistyka, obecność kilku typów zwieńczeń, a także barwy użytych szklów dają podstawy do stwierdzenia, że w obiekcie waniewskim istniało kilka zestawionych z nich pieców akumulujących, umożliwiających wydajne ogrzewanie pomieszczeń. Funkcjonowały one równocześnie z co najmniej jednym piecem zbudowanym z kafla garnkowych i miskowych, szybko oddającym ciepło do wnętrza. Na podstawie powyższych cech analizowany zespół kafla można datować na pierwszą połowę XVI w.

Wśród pozyskanej stłuczki szklanej zdecydowanie przeważały ułamki szkła okiennego (432 sztuki), w porównaniu z fragmentami naczyń (162). Te pierwsze to pozostałości szyb taflowych. W eksplorowanych nawarstwieniach nie znaleziono jednak żadnej z nich w całości, ani takiej, której pełna rekonstrukcja byłaby możliwa. Znaczny stopień rozdrobnienia zabytków uniemożliwił też odtworzenie wielkości tafli szklanej oraz w większości przypadków określenie sposobu obrabiania krawędzi, a także rekonstrukcję kształtu szyb. Przeważały ułamki szkieł przejrzystych, o zabarwieniu jasnozielonkawym, które w masie szklanej zawierały pojedyncze pęcherze powietrza. Na powierzchni niektórych fragmentów zaobserwowano daleko posuniętą iryzację. Grubość szyb wahała się od 1,5 do 3 mm. Przeważnie są to egzemplarze ze wszystkimi krawędziami wtórnie odłamanymi. Na nielicznych ułamkach z częściowo zachowaną pierwotną krawędzią odnotowano załuskiwanie skośnie do jej powierzchni. Niektóre miały oryginalną krawędź nieznacznie pogrubioną i zaokrągloną będącą brzegiem tafli szklanej, z której wycinano poszczególne elementy. Wśród znalezisk zwraca uwagę brak gomólek, czyli okrągłych szkieł okiennych.

Najwięcej fragmentów szyb pozyskano z warstw niwelacyjnych eksplorowanych w wykopie 02 (240 egzemplarzy, co stanowi ponad połowę znalezionych). Drugi liczny zespół po-

⁵⁹ Informacja ustna od dr hab. Marcina Majewskiego z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Szczecińskiego.

⁶⁰ Szerokość tych kafla wynosi 20 cm; nie udało się ustalić ich wysokości.

Ryc. 13. Waniewo. Naczynia szklane. Rys. M. Wagner; oprac. W. Bis

Fig. 13. Waniewo. Glass vessels. Drawn by M. Wagner; edited by W. Bis

chodził z wykopu 04, z nawarstwień związanych z funkcjonowaniem drewnianego budynku mieszkalnego (159 fragmentów). Wśród odkrytych zabytków nie odnotowano dwuteowników, tzw. szczeblin (szprosów), wykonanych z ołowianych taśm, niezbędnych do połączenia poszczególnych szyb w kwatery. Jednakże w warstwach zawierających fragmenty szkielestrowano kilkadziesiąt bryłek ołowianych, które, jak można założyć, były właśnie ich destrukcjami. Omawiane fragmenty nie stanowią wystarczających podstaw do określenia, czy wszystkie okna w drewnianych zabudowaniach siedziby Radziwiłłów były oszklone. Niewykluczone, że zastosowano w nich rozwiązanie pośrednie — szklenie częściowe, częste w budynkach w późnym średniowieczu⁶¹, stosowane nadal w nowożytności.

Z naczyń szklanych pozostały 162 ułamki. W większości są one niewielkie i niecharakterystyczne, a ich powierzchnia uległa znacznej iryzacji. Z tego powodu niejednokrotnie nie było możliwe określenie ich przeznaczenia, formy i wykonanie rysunkowej rekonstrukcji. Natomiast rozpoznane rodzaje wyrobów, których części wydobyto, to cylindryczne szklanice i kielichy. Średnice ich częściowo zachowanych stopek mają 6–11 cm. O ile to można było stwierdzić na podstawie analizowanych ułamków, trzony z nodusami (np. ryc. 13:7) przechodziły w tuliponowate czasze z rozszerzającymi się na zewnątrz krawędziami (np. ryc. 13:3). Średnica dna jednej z zachowanych czasz, dla której można było dokonać pomiaru, wynosi 5,5 cm. Na ogół to wyroby cienkościennie, ze szkła przejrzystego, o jasnozielonkawym odcieniu. Niektóre były zdobione. Na jednym z egzemplarzy zastosowano ornament roślinny, precyzyjnie wykonany techniką rytowania (ryc. 13:1).

Jednymi z najcenniejszych znalezisk są fragmenty trzech–czterech wyrobów zdobionych filigranem — *vetro a filigrana*, tj. z dekoracją z zatapiających białych nitek, tworzących na ściankach pasma poziome lub siatkę o mlecznym zabarwieniu na tle bezbarwnej masy szklanej⁶², datowane na koniec XVI–początek XVII stulecia. Te bez wątpienia kosztowne naczynia to importy z Wenecji lub z Czech (ryc. 13:2, 6–8).

Pozyskano również kilka ułamków szklanic fletowatych — o ściankach stożkowatych, rozszerzających się od podstawy do wylewu, bądź o kształcie nieznacznie wydętym, maczugowatym. Średnice ich stopek wynoszą od 9,5 do 10,5 cm, wyjątkowo zaś 18 cm. Ta ostatnia stanowi zapewne pozostałość bardzo wysokiego egzemplarza. Ich ścianki uległy głębokiej iryzacji i są bardzo kruche. Wykonano je z cienkiego szkła (o grubości 0,5–2 mm). Wśród wydobytych naczyń nie stwierdzono typowych szklanych pojemników — butelek, słoików lub gąsiorów.

Dla ustaleń chronologicznych znaczące są odkryte monety w liczbie ośmiu sztuk. Najstarsza z nich to uszkodzony półgrosz litewski wybity za panowania Aleksandra Jagiellończyka

⁶¹ Wyrobisz A. 1968, s. 131.

⁶² Por. np.: Drahotová O. 1984, s. 35–36, 44, ryc. 18; s. 52, ryc. 26.

(1501–1506) w mennicy wileńskiej. Z połowy XVI stulecia pochodzi kolejny egzemplarz — moneta lenna Księstwa Pruskiego, tj. grosz Albrechta Hohenzollerna (1525–1568), wybity w roku 1550 w Królewcu. Do trzeciej ćwierci XVI w. można odnieść dwa dwudenary litewskie z lat 1566 i 1570 wykonane w mennicy wileńskiej, w czasach króla Zygmunta II Augusta. Dwa następne numizmaty to srebrne szelągi. Pierwszy z 1592 r., z czasu panowania Zygmunt III Wazy (1587–1632), z mennicy malborskiej, zaś drugi, z datą 1594, wybity w Prusach, w mennicy królewieckiej, za rządów Jerzego Fryderyka (1578–1603). Poza tym znaleziono także jeden szeląg litewski Jana Kazimierza (1648–1668) z mennicy oliwskiej z 1663 r. Najmłodszą monetą jest 20 groszy polskich z roku 1923 wydobyte z warstwy poddarniowej.

Przedmioty zrobione z różnych metali (łącznie 465 sztuk) stanowiły niewielką część wszystkich znalezisk (5,7%). Przeważały wśród nich wyroby z żelaza (392 zabytki), które podzielono na kilka kategorii z uwagi na ich przeznaczenie. Przeważają gwoździe i okucia budowlane. Te pierwsze (286) to na ogół egzemplarze małe⁶³, o kwadratowym przekroju, bez główek, często z zagiętymi końcami. Na ich powierzchni stwierdzono ślady działania ognia, który spowodował ich nawęglenie i utrudnił proces korozji. Większość pozyskano w rejonie relikwów budynków. Ich rozmiary, liczba, stan zachowania i miejsca znalezienia świadczą, że były one przeznaczone do mocowania gontów na poszyciu dachu. Niewiele było gwoździ większych⁶⁴, prostokątnych w przekroju, z szerokimi, rozklepanymi główkami, łączników różnych elementów budowlanych. Odnotowano też okucia służące jako zabezpieczenia przed kradzieżą. Był to wrzeczadź wykonany ze skróconego osiowo drutu (ryc. 14:7), skoble⁶⁵ (ryc. 14:2–3), trzy żelazne klódki — dwie z prostopadłościennymi korpusami i centralnie umieszczonym otworem na klucz⁶⁶ i jedna o korpusie trójkątnym⁶⁷ (ryc. 14:6), ponadto zamek puszkowy do drzwi⁶⁸, jak również ogniwa kilku żelaznych łańcuchów (np. ryc. 14:8).

Do mocowania skrzydeł drzwi i okiennic stosowano zawiasy i haki odkryte podczas badań w obrębie pozostałości budynku. Są wśród nich części zawiasów sztabkowych⁶⁹, elementy dość masywne, wykonane techniką kucia, bez artystycznego wykończenia (ryc. 14:1) oraz pięć haków, w tym dwa duże⁷⁰, przeznaczone zapewne do zawieszania skrzydeł drzwi (ryc. 14:5). Pozostałe, mniejsze, mogły służyć do zawieszania przedmiotów na ścianach (ryc. 14:4).

Wyroбами wielofunkcyjnymi były noże, z których pozostało sześć mocno skorodowanych fragmentów. Cztery z nich to głównie niewielkich nożyków⁷¹. Większość zakończona była spiczasto i rozszerzała się w kierunku rękojeści. W miejscach uchwytów miały mosiężne lub żelazne nity do mocowania okładzin (ryc. 14:13; ryc. 14:14). Interesującymi zabytkami są dwa żelazne młotki. Pierwszy ma trzonek zakończony krótkim świdrem⁷² (ryc. 14:11), drugi zaś przechodzący w rozszerzającą się tuleję⁷³. Pozyskano także krzesiwo ogniwkowe⁷⁴ (ryc. 14:9) oraz okucie

⁶³ Długość tych gwoździ wynosi od 4 do 8 cm.

⁶⁴ Mają długość od 8 do 12 cm.

⁶⁵ Są to trzy egzemplarze, o długości: 7 cm, 9 i 11 cm.

⁶⁶ Wymiary kłódek wraz z kabłąkami różniły się nieznacznie. Pierwsza ma 8 × 7 cm, a druga 6 × 7 cm.

⁶⁷ O długości ramion 8 cm.

⁶⁸ Zachował się w postaci fragmentu blaszanego korpusu z elementami mechanizmu, o wymiarach 12 × 9 cm.

⁶⁹ Jeden, który przetrwał w całości ma długość 51 cm i zaopatrzony jest w tuleję przeznaczoną do osadzenia na haku, o średnicy 4 cm.

⁷⁰ Haki o długości 11 cm i 12,5 cm. Odkute zostały z żelaznych prętów.

⁷¹ O długości od 8,2 do 10,5 cm i maksymalnej szerokości 1,3 cm.

⁷² Przedmiot o łącznej długości 22 cm. Jego trzonek wykonano z pręta o średnicy od 5 do 9 mm. Szerokość obucha wynosi 6 cm.

⁷³ Zabytek ma długość 19 cm; ścianka tulei grubość ok. 2 mm; obuch szerokość 7 cm.

⁷⁴ Krzesiwo wykonano z jednego kawałka prostokątnego w przekroju płaskownika, rozciągniętego wzdłużnie i rozgiętego w części środkowej. Ma długość 21 cm i wysokość 4,5 cm.

Ryc. 14. Waniewo. Wyroby metalowe. Fot. i oprac. W. Bis

Fig. 14. Waniewo. Metal finds. Photo and prepared by W. Bis

orczyka. Pozostałościami stroju jest nieduża żelazna sprzączka do pasa o ramie jednodelnej okrągłej, z zachowanym kołcem (ryc. 14:17) oraz podkówka do buta⁷⁵. Z oporządzenia jeździeckiego pozostały dwa fragmenty jednej ostrogi (ryc. 14:16), z kabłąkiem zaopatrzoną w widlasty

⁷⁵ Zachowana szerokość podkówki wynosi 6,5 cm. Wykonana była z prostokątnego w przekroju pręta o szerokości 0,3 × 0,6 cm, z zachowanymi dwoma trzpieniami mocującymi.

bodziec⁷⁶. Przy jednym z jego ramion zachowały się zaczepy umożliwiające przytwierdzenie ostrogi do buta. Na podstawie analogii, według klasyfikacji Zofii Hilczerówny, egzemplarz ten można zaliczyć do ostróg typu trzeciego stosowanych od połowy XIII w. do przełomu XV i XVI w. z różnymi modyfikacjami⁷⁷. Poza tym pozyskano dwa wyroby z żelaza związane z tutejszą zabudową, lecz o nieustalonym przeznaczeniu (ryc. 14:10, 12).

Niewiele odnotowano przedmiotów wykonanych z metali kolorowych — ołowiu i miedzi. Były wśród nich wyroby drobne, takie jak ołowiane plomby towarowe (o średnicach ok. 2 i 3 cm) z widocznymi symbolami i znakami towarowymi⁷⁸, oraz ozdobne — wykonane z cienkiej, miedzianej blaszki guz o średnicy 2,8 cm (ryc. 14:19), wzmocnienie narożnika okładki książki⁷⁹, aplikacje do sprzątek lub mebli (okrągłe, z otworami do mocowania)⁸⁰ (ryc. 14:15), a także obrączka o średnicy 1,8 cm⁸¹, w najszerszym miejscu ze słabo czytelnym, wybitym znakiem w kształcie gwiazdki lub liścia (ryc. 14:18).

Znaleziono też przepalone i stopione bryłki ołowiu, głównie w rejonie północnej, wewnętrznej ściany odsłoniętego budynku. Chociaż nie jest możliwe określenie ich pierwotnego kształtu, to można założyć, że są to pozostałości po szczeblinach do mocowania szyb w drewnianych ramach.

Potwierdzeniem stosowania na tym terenie broni palnej i rozgrywających się zbrojnych incydentów było pięć różnej wielkości ołowianych pocisków do pistoletów i muszkietów (o średnicach od 0,8 do 1,5 cm), ze szwami odlewniczymi zachowanymi na powierzchni. O najmłodszych działaniach militarnych świadczą znalezione w warstwach przypowierzchniowych łuski po amunicji wyprodukowanej w 1915 i 1939 r.

Świadectwem posiłków spożywanym w waniewskiej siedzibie, zawierających składniki odzwierzęce, są wydobyte szczątki osteologiczne. Tylko część z tych znalezisk (1056 sztuk pozyskanych w 2009 r.) poddano, jak dotąd, analizie archeozoologicznej. Stwierdzono, że dominowały wśród nich szczątki ssaków domowych (95%), w tym głównie kości bydła (72,7%), przeważnie osobników małych i średnich. Poza tym jedzono świnie (15,8%), na ogół osobniki dorosłe, hodowane na słoninę, oraz małe przeżuwacze (których szczątki osteologiczne stanowiły 0,6%), dostarczające ponadto mleka, a w przypadku owiec również wełny. Sporadycznie zarejestrowano także kości zwierząt dzikich (niecałe 2% spośród przebadanych) — jeleni, saren i zajęcy, jak również ptactwa (ponad 3%) — gęsi i kur oraz rzadko spotykanych w badanym okresie kości indyka, głąszca lub pawia. Stwierdzono także niewielką liczbę kości końskich, lecz bez śladów obróbki, zapewne więc konina nie była konsumowana⁸².

V. Podsumowanie

Zaprezentowane powyżej źródła pisane i archeologiczne potwierdzają istnienie na jednej z wysp w rozlewiskach rzeki Narwi pomiędzy Śliwnem a Waniewem, określanej w miejscowej tradycji ustnej „zameczyskiem”, założenia o cechach mieszkalno-obronnych, o późnośrednio-

⁷⁶ Kabłąk ostrogi o szerokości 10 cm zrobiono z prostokątnego w przekroju pręta; zachowana długość ok. 12 cm, bodziec o długości 1,8 cm.

⁷⁷ Hilczerówna Z. 1956, s. 62–69.

⁷⁸ Pierwsza plomba zachowała się częściowo; na jednej z jej części odcisnięty był trójelementowy znak, na drugiej stronie — łamana linia. Druga plomba miała na jednej części odcisnięty numer „50”, na drugiej zaś symbol „X.X.”.

⁷⁹ Okucie to ma kształt zbliżony do trójkąta prostokątnego, z półokrągłym wcięciem i dwoma krawędziami zawiniętymi do wewnątrz. Szerokość krawędzi (ok. 3 mm) zapewne odpowiadała grubości okładki. Element ten zaopatrzone był w trzy otwory do mocowania, na części zewnętrznej ma wypukłe, półkoliste zdobienie.

⁸⁰ Ich średnice wynoszą odpowiednio 6,5 cm, z równo zakończoną krawędzią, oraz 7,5 cm z krawędzią pierwotnie uformowaną faliście, obecnie z ubytkami.

⁸¹ Obrączka zrobiona była z blachy o szerokości 2–4 mm.

⁸² Iwanow D. 2013.

wiecznej genezie. Powstało ono przypuszczalnie, gdy teren ten stał się własnością Mikołaja II Radziwiłła (między rokiem 1501 a 1506) lub równocześnie z założeniem przez niego w roku 1510 miasta Waniewa i poczynionymi w związku z tym inwestycjami, w tym budową mostu przez rzekę. Mogło to mieć miejsce najpewniej już w drugiej dekadzie XVI stulecia⁸³. Urządzenia wewnątrz, w tym postawienia pieców grzewczych, dokonano w zbliżonym czasie; potwierdzają to znalezione tu kafle o cechach typowych dla pierwszej połowy XVI w. O użytkowaniu tego miejsca od początku tego wieku świadczą też inne zabytki, w tym najstarsza z pozyskanych monet (półgrosz litewski Aleksandra Jagiellończyka) oraz wyroby ceramiczne. Znaleźiska ruchome wskazują na funkcjonowanie siedziby do schyłku wieku XVI lub do początkowych lat XVII, gdy Waniewo należało do Szczawińskich.

Śladami wskazującymi na przyczynę kresu użytkowania założenia są relikty pożaru zaobserwowane podczas badań wykopaliskowych, przede wszystkim węgle drzewne stanowiące pozostałości po spalonych konstrukcjach budynków. Nie wiadomo jednak, w jakich okolicznościach i kiedy dokładnie do tego doszło. Bez wątplenia jednak nie miało to miejsca ok. roku 1522, jak sugerował A. Oleksicki, lecz kilkadziesiąt lat później. Destrukcja budowli wskutek tego wydarzenia przesądziła o jej losie. Widocznie jej odbudowa nie była już potrzebna, co mogło się wiązać z upadkiem Waniewa i zmniejszeniem znaczenia tutejszej przeprawy. Śladów bowiem takiej inwestycji nie stwierdzono dotychczas metodą archeologiczną. Można zatem przyjąć, że waniewska siedziba istniała niespełna stulecie, prawdopodobnie do początku XVII w. Jak stwierdzono w trakcie wykopalisk, pozostałe po niej zgłiszcza uległy stopniowemu, samostannemu rozpadowi. Z czasem pokryły je naturalne osady i porosła roślinność, a miąższość tej warstwy do pierwszej dekady XXI w. osiągnęła maksymalnie 30 cm.

Wielkość opisywanego założenia można oszacować na ok. 2800 m². Miało kształt zbliżony do owalu. Składało się, jak dotąd ustalono, z umocnionego obwodu (wału o konstrukcji kamiennej) otaczającego znajdujące się wewnątrz zabudowania. Zlokalizowano dwa takie budynki (zapewne nie jedyne niegdyś tu funkcjonujące)⁸⁴, z czego jeden najpewniej był mieszkalny, drugi zaś, usytuowany obok, gospodarczy. Wzniesiono je z drewna. Dwór, dość obszerny, zbudowano przypuszczalnie techniką zrębową, z podcieniem od strony dziedzińca i chodnikiem wzdłuż jego ścian (wybrukowanym i wyłożonym ceramicznymi płytkami). Dachy budowli kryte były prawdopodobnie gontem, otwory okienne zaś częściowo wypełnione były szybami taflowymi. Brak wskazówek co do wysokości i liczby jego kondygnacji, a także odnośnie do innych detali architektonicznych. Z pewnością, z powodu specyficznego położenia na kępie narwiańskiej, nie był on podpiwniczony. Podłogę w pomieszczeniach dworu wyłożono drewnianymi, półokrągłymi belkami oraz polepą albo utwardzono brukiem. Komfort przebywania we wnętrzu zapewniały grzejniki — jeden piec z kafli garnkowo-miskowych oraz inne zestawione z kafli płytowych. Prócz swojej podstawowej roli, podniesienia temperatury w pomieszczeniach, stanowiły istotny element dekoracyjny poprzez użycie kafli o różnych formach, motywach zdobniczych i kolorystyce szklawa. Niedostatek relacji pisanych uniemożliwia odтворzenie innych szczegółów, nieuchwytnych archeologicznie, np. konstrukcji schodów i stropów, sposobu ich dekoracji, przeznaczenia poszczególnych wnętrz, ich stanu i umeblowania⁸⁵. Pozyskano natomiast podstawowe, używane tam ruchomości, które przetrwały w ziemi, przede wszystkim różnorodne pod względem jakościowym i funkcjonalnym naczynia ceramiczne, które umożliwiały przygotowywanie i spożywanie z nich posiłków (także indywidualną konsumpcję jedzenia i napojów), albo gromadzenie większych ilości produktów żywnościowych.

⁸³ Jak wskazuje analiza dendrochronologiczna jednej próbki, użyto do tego celu drzewa ściętego wcześniej — w latach osiemdziesiątych XV w.

⁸⁴ Zob. np. Augustyniak U. 2001, s. 110–124.

⁸⁵ Liczne informacje na ten temat w odniesieniu do rezydencji Radziwiłłów birzańskich w pierwszej połowie XVII w. na podstawie opisów inwentarzowych w: Augustyniak U. 2001; por. także Perczyńska G. 2009, s. 21–35.

Na podstawie odsłoniętych reliktyw, z powodu ich fragmentarycznego rozpoznania, oraz odmiennej oceny wygody i walorów reprezentacyjnych budynku z punktu widzenia ówczesnych właścicieli i współczesnych badaczy, trudno ocenić jego standard. Termin „zamek”, jakim określano to założenie w źródłach pisanych, przypuszczalnie odnosił się bardziej do jego cech obronnych niż do rozmiarów i kształtu architektonicznego⁸⁶. Nie wiadomo też, jaką dokładnie spełniał funkcję. Wydaje się, że było to centrum administracyjno-gospodarcze waniewskiego klucza majątkowego, przeznaczone przede wszystkim jako miejsce pobytu jego namiestnika (zarządcy) i zatrudnionej czeladzi. Mogło też stanowić punkt postoju właścicieli podczas podróży inspekcyjnych włości, łącząc wówczas funkcje mieszkalne z politycznymi i reprezentacyjnymi⁸⁷.

Adres Autora:

mgr Wojciech Bis

Instytut Archeologii i Etnologii PAN

Al. Solidarności 105

00-140 Warszawa

wojtekbis@wp.pl

<https://orcid.org/0000-0003-1142-408X>

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

AGAD [Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie], Kapicjana, p. 41, s. 156–167; p. 56, s. 69–70.

ANK [Archiwum Narodowe w Krakowie], ZZG [Zbiór Zygmunta Glogera], zespół 678, sygn. 375, s. 37–40; sygn. 378, s. 1–13.

Źródła i opracowania publikowane

Akty. 1899. *Akty litovsko-russkago gosudarstva*, t. I: (1390–1529 g.), wyd. M. Dovnar-Zapolski, Moskwa.

Alexandrowicz Stanisław. 1964. *Powstanie i rozwój miast województwa Podlaskiego (XV w.–I poł. XVII w.)*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 1, s. 136–156.

Auch M., Trzeciecki M. 2015. *Ceramika późnośredniowieczna i wczesnonowożytna*, [w:] *Tykocin — zamek nad Narwią (XV–XVIII w.). Badania archeologiczne w latach 1961–1963 i 1999–2007*, red. M. Bis, W. Bis, Vetera et nova. Opracowanie źródeł archeologicznych z zasobów IAE PAN nowymi metodami badawczymi, t. 4, Warszawa, s. 179–236.

Augustyniak Urszula. 2001. *Drewniane dwory Radziwiłłów birżańskich w pierwszej połowie XVII wieku — rezydencje czy siedziby?*, [w:] *Rezydencje w średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. E. Opaliński, T. Wiślicz, Warszawa, s. 102–124.

Baranowski Ignacy Tadeusz. 1907. *Z dziejów feudalizmu na Podlasiu: rajgrodzko-goniądzkie „państwo” Radziwiłłów w pierwszej połowie XVI wieku*, „Przegląd Historyczny”, t. 4, z. 1–2, s. 62–74.

Dąbrowska Maria. 1987. *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*, *Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej*, t. 58, red. Z. Kamieńska, Wrocław.

Dąbrowska Maria. 2011. *Dlaczego należy prowadzić badania archeologiczne w Waniewie*, [w:] *Sokoły na Podlasiu*, red. A. Dobroński, J. Czajkowska, M. Grabowska, Sokoły, s. 35–42.

Drahotová Olga. 1984. *Szkoło europejskie*, Warszawa.

Garas Marta, Karwowska Halina. 2013. *Naczynia ceramiczne*, [w:] *Założenie rezydencjonalne Sapiehów w Dubnie*, red. H. Karwowska, A. Andrzejewski, Białystok, s. 223–256.

⁸⁶ Augustyniak U. 2001, s. 104.

⁸⁷ Por. Augustyniak U. 2001, s. 102.

- Gołębniak Andrzej, Krasnodębski Dariusz, Trzeciński Maciej. 2018. *Nowożytna wieś i ślady osadnictwa starożytnego na stanowisku 4 w Leonowiczach, gm. Michałowo*, [w:] *Dawne osadnictwo Podlasia w świetle badań ratowniczych prowadzonych w latach 1996–2000 na trasie gazociągu jamalskiego*, red. A. Buko, D. Krasnodębski, W. Szymański, Warszawa, s. 315–353.
- Hilczyńska Zofia. 1956. *Ostrogi polskie z X–XIII wieku*, Poznań.
- Iwanow Dorota. 2013. „Analiza zwierzęcych szczątków kostnych pozyskanych podczas sondazowych badań wykopaliskowych przeprowadzonych na terenie szesnastowiecznego założenia zamkowego we wsi Waniewo”, Warszawa (maszynopis w Archiwum Instytutu Archeologii UW).
- Jabłonowski Aleksander. 1908. *Polska w XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. VII: *Podlasie*, cz. I, Warszawa.
- Jarmolik Włodzimierz. 1989. *Kilka uwag o dziejach Waniewa*, „Białostoczczyzna”, t. 14, s. 30–31.
- Jarmolik Włodzimierz. 1995. *Prawa miejskie Suraża za Jagiellonów*, „Białostoczczyzna”, t. 39, s. 1–7.
- Katalynas Kęstutis. 2015. *Vilniaus kokliai XV–XVII amžiuje*, Wilno.
- Kłoz Jarosław, Maroszek Józef. 1997. *Dzieje Goniądza w 450 rocznicę praw miejskich*, Goniądz–Białystok.
- Kołodziejczyk Anna. 2012. *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV–XVI wieku*, Olsztyn.
- Kruppé Jerzy. 1981. *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce*, Wrocław.
- Kuźmińska Maria. 1927. *Olbracht Marcinowicz Gasztold. Działalność Olbrachta Gasztolda 1503–1522*, „Ateneum Wileńskie. Czasopismo naukowe poświęcone badaniom przeszłości ziem W. X. Litewskiego”, red. K. Chodynicki, R. 4, z. 13, s. 349–391.
- Laszuk Anna. 1998. *Zaścianki i królewszczyzny. Struktura własności ziemskiej w województwie podlaskim w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa.
- Malczewska Mirosława. 1985. *Latyfundium Radziwiłłów w XV do połowy XVI wieku*, Warszawa.
- Malinowski Jerzy. 1901–1912. *Sbornik materiałów odnoszących się do historii panów rady Wielikago Knjażestwa Litowskiego*, t. 1–2, Tomsk.
- Maroszek Józef. 1976. *Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI–XVIII w.*, [w:] *Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce (XIV–XVIII w.)*, red. M. Kwapien, J. Maroszek, A. Wyrobisz, *Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej*, t. 51, red. Z. Kamińska, Wrocław, s. 88–195.
- Maroszek Józef. 2000. *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z historii dziejów realizacji myśli monarchicznej między Niemnem a Narwią*, Białystok.
- Maroszek Józef. 2008. *Najdawniejsza przeszłość Choroszycy*, [w:] *Czas na Podlaskie — Choroszcz. Referaty z sesji historycznej 7 września 2007*, Białystok, s. 15–39.
- Maroszek Józef. 2010. *Miasta — rzemiosło i handel*, [w:] *Historia województwa podlaskiego*, red. A. Dobroński, Białystok, s. 48–60.
- Maroszek Józef. 2013. *Dzieje województwa podlaskiego do 1795 r.*, Białystok.
- Musianowicz Krystyna. 1975. *Osady z wczesnego średniowiecza i średniowiecza w Brulinie-Koskach, pow. Ostrów Mazowiecka*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, t. 3, s. 341–386.
- Nowak Tomasz. 2010. *Szczawiński Paweł h. Prawdzic (1529–1594/5) — kasztelan łęczycki*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XLVII/2, z. 193, red. J. Tazbir, Warszawa–Kraków, s. 203–206.
- Oleksicki Antoni. 1988. *Waniewo. Dzieje regresu dawnego miasta*, „Białostoczczyzna”, nr 3, s. 9–12.
- Oleksicki Antoni. 2001. *Waniewo. Z przeszłości miasta*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, t. 7, s. 159–174.
- Pawlata Lech. 2015. *Badania archeologiczne na starym mieście w Bielsku Podlaskim na tle wyników dotychczasowych badań*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, t. 21, s. 245–279.
- Perczyńska Gabriela. 2009. *Kobiety Iszkolci, czyli dzieje zarządzania majątkiem*, [w:] *Administracja i życie codzienne w dobrach Radziwiłłów XVI–XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, *Fasciculi Historici Novi*, t. IX, Warszawa, s. 7–112.
- Pociecha Władysław. 1958. *Olbracht Gasztold*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 7 (1948–1958), red. W. Konopczyński, Kraków, s. 299–303.
- Romaniuk Zbigniew. 2006. *Kościół katolicki w miastach podlaskich w późnym średniowieczu*, [w:] *Małe Miasta. Religie*, red. M. Zemło, Lublin–Supraśl, s. 15–39.

- Śliwiński Józef. 2005. *Pożary i pogorzelcy w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI wieku ze szczególnym uwzględnieniem Podlasia i Grodzieńszczyzny w świetle Metryki Litewskiej*, [w:] *Szkice z dziejów społeczno-gospodarczych Podlasia i Grodzieńszczyzny od XV do XVI wieku*, red. J. Śliwiński, Olsztyn, s. 95–132.
- Stamm Edward. 1394. *Staropolskie miary, część I. Miary długości i powierzchni*, Warszawa.
- Trzeciecki Maciej, Affelski Jakub. 2017. *Osadnictwo wczesnośredniowieczne i z okresu nowożytnego na stanowisku nr 4 w Zambrzycach Starych, gm. Rutki, woj. podlaskie*, „Raport”, t. 12, s. 169–198.
- Trzeciecki Maciej. 2019. „Medieval” greyware in post-medieval Northeast Poland. *Backwardness or Genius Loci?*, [w:] *Europa Postmediaevalis 2018. Post-medieval pottery between (its) borders*, red. G. Blažková, K. Matějková, Gloucester, s. 153–166.
- Zaremska Hanna. 1973. *Z dziejów handlu polsko-litewskiego — lokacje w Koronie i na Mazowszu w latach 1386–1501*, „Przegląd Historyczny”, t. 64, z. 4, s. 717–727.
- Wawrzyńczyk Alina. 1956. *Studia z dziejów handlu Polski z Wielkim Księstwem Litewskim i Rosją w XVI wieku*, Warszawa.
- Wiśniewski Jerzy. 1964. *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII wieku*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 1, s. 115–135.
- Wyrobisz Andrzej. 1968. *Szkoło w Polsce od XIV do XVII w.*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Volkau Mikola. 2016. *Oboronitelnyje sooruzhenia Bielarusi i Ukrainy sieriedziny XVII wieku na risunkach Abrachama van Vesterfelda i nabroskah iz arhiva Radzivillov v Minske*, „Novye materialy po istorii fortifikacii”, t. 2, s. 40–52.
- Volkau Mikola. 2019. *Architektura draulanych rezidencyj Wialikaha Kniastwa Litouskaha na malunkach Janusza Radziwiła siaredziny XVII st.*, „Bielaruski historyczny czasopis”, t. 12, s. 23–30.

The early-16th-century Radziwiłł family residence in Waniewo in the light of written and archaeological sources

The article surveys the data that are available on the history of Waniewo, now a village and until the 17th c. a town in the region of Podlachia, near Białystok, in whose vicinity there was a defensive complex, called “a castle” in the local tradition. Written sources regarding this structure being scarce, major issues concerning its history could only be investigated thanks to archaeological excavations conducted in this site in 2009, 2014 and 2016.

The dig uncovered relics of wooden structures, which enrich the rather modest catalogue of archaeological finds of housing and defensive complexes from the turn of the early-modern era at the Polish-Lithuanian border. The article presents excavation results, a reconstruction of the preserved elements of the complex (including the application of digital data) and its dating; it also describes the identified details of its interiors and some 16th- and 17th-century belongings of its inhabitants.

The residence, which combined housing and defensive functions, was situated on an island in the swamps of the Narew River, between Śliwno and Waniewo. It was probably built when the area came into the ownership of Mikołaj II Radziwiłł (between 1501 and 1506), or in the second decade of the 16th c., after Mikołaj chartered the town of Waniewo in 1510, and initiated some related investments, e.g. building a bridge.

The interiors were furnished and the stoves were installed around that time, as is evident from the type of stove tiles found at the site, characteristic of the first half of the 16th c. The house was inhabited from the beginning of the 16th c., which is confirmed by other finds, e.g. pottery, and the oldest coin found, dating from the reign of Alexander Jagiellon. Movable finds

indicate that the house was used until the late 16th or early 17th c., when Waniewo was owned by the Szczawiński family.

The abandonment of the residence can be linked to the traces of a fire discovered during the dig, including charcoal remains of burnt wooden structures. The time and circumstances of the fire are not known, but the resulting destruction of the complex must have sealed its fate. No archaeological data suggested any attempt at a reconstruction; probably due to the failure of the chartering of Waniewo, the residence was no longer needed. All this suggests that the “castle” functioned for less than a century.

Covering about 2800 m², the oval-shaped complex consisted of buildings surrounded by a fortified stone wall. So far, relics of two wooden buildings have been identified; one was probably a dwelling house and the other, adjacent one — an outhouse. The spacious manor house was probably a log construction with an arcade facing the courtyard and a footpath around the walls, paved with ceramic tiles. The roofs were probably shingled and some windows had glass panes. The floor in the manor house consisted of half-round timbers with pugging, or of paving stones. The interiors were heated: there was at least one stove of bowl-shaped tiles and some others, of flat tiles. The dig also unearthed some basic utensils, primarily ceramic dishes of varied quality and functions, which were used for food preparation and serving meals.

The standard of the described residence is difficult to assess. The term “castle”, used to refer to it in written sources, was motivated by its defensive character rather than by its scale and shape. Its exact function is not clear; it might have been the administrative and economic centre of the Waniewo estate, designed to house its steward (administrator) and his employees. It might have also been a stopping place for the owner when he was travelling to inspect his estates; then it would have been both a dwelling house and a political show-piece.

Proofread by
Izabela Szymańska

Urszula Sowina

Trousseau according to the *Ius municipale Magdeburgense*
by Paweł Szczerbic and the position of a woman
in the craftsman family at the beginning of the early modern time

Key words: Magdeburg Law, Paweł Szczerbic, woman's trousseau, craftsman family, material culture

Słowa kluczowe: prawo magdeburskie, Paweł Szczerbic, wyprawa kobiety, rodzina rzemieślnicza, kultura materialna

In accordance with the *Ius municipale Magdeburgense*, that was in force, for example, in Cracow and that provided for the separation of property between spouses, the wife, after her husband's death, was only entitled to (1) the payment of a dowry which was bequeathed on her husband's property in return for the dowry she had contributed (the latter was linked to the marital property and it never returned to the family from which she came out), (2) the return of her trousseau (*gerada/gierada* or *paraferna/paraphernalia*) and (3) a half of the yearly food portion.¹ In order to present the subject of this article, I have chosen the version of *Ius municipale* by Paweł Szczerbic, who was a lawyer practicing in Lviv and Cracow in the 16th century.² The version published in 1581, in the Old Polish language, contains the largest amount of information about the woman's trousseau in comparison with the earlier statutes: Latin statutes by Jan Łaski (1506)³ and by Mikołaj Jaskier (1535)⁴ as well as the first Polish language version by Bartłomiej Groicki (1558).⁵ This is most likely due to the fact that Paweł Szczerbic's version is — to quote its editor G.M. Kowalski — a “scrupulous collection of municipal law regulations, their ordering and their accurate and careful translation into Polish”.⁶

Paweł Szczerbic in his translation of the *Ius municipale* (with his own glosses), in the article XXIII devoted to the woman's trousseau, first enumerated meticulously elements of that trousseau which was referred to as *gerada* or *paraferna*. For the clarity of the narration, the entire relevant passage must be given here: “The *gierada* covers all the garments and clothing of women, cloth and linen {cut for the costume of a woman} and whatever women wear for neatness, and whatever they have under their power or under their lock and key. Furthermore, all silver and gold woven into the garment of women, rings, clasps, wrapped

¹ For details on the rules of inheritance by the widow in the towns chartered with the Magdeburg Law, based on the Latin statutes of this law collected by Jan Łaski (1506) and Mikołaj Jaskier (1535) — cf. Sowina U. 2002, p. 18; Sowina U. 2006, p. 176; cf. lately Mięka M. 2018.

² Szczerbic P. 2011.

³ Łaski J. 1506.

⁴ Jaskier M. 1535.

⁵ Groicki B. 1558.

⁶ Kowalski G.M. 2011, p. XI.

silk belts, bracelets or hand ornaments, small curtains, bed covers or quilts, sheets, bath towels, curtains, bed, headboards, pillows, tablecloths, brewing pans, rented vessel, laundry boiler, chests with lids, linen, yarn, washed or unwashed, books women used to read, geese, ducks and sheep that go out to pasture”.⁷

In the gloss, Paweł Szczerbic recalls that the *gierada* also comprises many other things that are not described in the text, *i.a.* torn feathers, chests with slats and with a raised lid — “those if not there, then she will take the ones she brought to her husband. Especially those items to which she carried the key herself. Also silk and silver belts made for decoration of a woman, one drinking cup, if there is one, one can, one table, one stool, and small stool, which — if there were more — belong to the *gierada*. You must know that a silver drinking vessel {and a small stool} not by duty but by grace is given, therefore it depends on the will of the one who gives the *gierada* which of these things he/she wants to give”.⁸ In sum, it can be noted that usually the main focus of the historians is on the set of listed items that the bride was equipped with by her parents, or, more generally, by the family she came from. But from the given quotation, one can see that the law allowed that the *gierada* could also comprise some items (*i.e.* things from the same groups as those included in the trousseau) from the common assets acquired already during the marriage. In the lists of the *gierada* those were mainly all the clothes of the woman, as well as the materials from which clothes were sewn after the wedding. Both the term “all clothes” and the indication of two most commonly used materials at that time, that is to say cloth and linen, leads to the obvious conclusion that the woman in her trousseau, both as a bride and then as a married woman, and still later as a widow, was supposed to have all the elements of female clothing, ranging from linen underwear through undergarments and outer cloth garments. On the basis of the inventories of movable goods of the women, I recreated such a complete outfit of Cracow townswomen (often in harmonized sets) in my other work.⁹ However, from comparisons of the lists of the *gerada/gierada* in the versions of *Ius municipale Magdeburgense* with the analogous lists of women’s clothing belonging to the trousseau and mentioned in burghers’ inventories of movable goods or in testaments, a conclusion can be drawn that the items in the last two types of lists were contained in the canon of the Magdeburg law concerning the bride’s trousseau. The only exception noticed in this list of, after all, valuable items, was the lack of mentions of any hides or furs in the lists of the *gerada/gierada*, which were so often found in inventories of movable goods and testaments (*e.g.* fur capes — *andromedae*, fur coats — *pelliceae* or fur lined coat). Another observation is that lawmakers foresaw — and allowed — the presence of expensive materials in a trousseau, which were interwoven with silver or gold, while the anti-luxury regulations often repeated in towns, including urban centres based on the Magdeburg Law, forbade at least the “ordinary/common” townswomen, mostly from craft families, to wear such costumes or their elements (*e.g.* pearl collars). In accordance with the anti-luxury laws, such townswomen were also forbidden to wear some of the above-mentioned objects of the trousseau including the elements of silk garments, for example “wrapped silk belts” (probably forged in silver, as indicated by the development of the composition description of the *gerada/gierada* in which “silk and silver belts” occur). In the trousseau apart from the clothes and ornaments, that is to say things a woman could wear, other items were also listed which were supposed to be the elements of the furnishing of the bedchamber, kitchen and dining room (or the place where the family dined), that is to say those spaces of the house where the mistress of the house played the main role. In a bedchamber heated by a fireplace women gave birth to more and more children (Fig. 1) and then they lay there in childbirth (if they had

⁷ Szczerbic P. 2011, pp. 118–119.

⁸ Szczerbic P. 2011, p. 126.

⁹ Sowina U. 2016a.

Fig. 1. A woman after giving birth in a bed standing in the chamber, leaning on two large pillows and covered with a quilt, with a newborn baby in swaddling clothes by her side. A chest by the bed (probably with part of the trousseau), a third large pillow on the chest. By the wall there is a cupboard with tin utensils, perhaps part of the trousseau. Flanders, 15th century (after: Riché P., Alexandre-Bidon D. 1994, p. 75)

Ryc. 1. Niewiasta po porodzie w łożu stojącym w komnacie, wsparta na dwóch dużych poduszkach i przykryta kołdrą, z noworodkiem w powijakach u boku. Przy łożu skrzynia (zapewne z częścią wyprawy), na skrzyni trzecia duża poduszka. Przy ścianie szafka z cynowymi naczyniami, być może również stanowiącymi część wyprawy. Flandria, XV wiek (za: Riché P., Alexandre-Bidon D. 1994, s. 75)

the conditions for it) for up to several weeks, during which they or/and their newborn children often died.¹⁰ Here, the equipment of the bedroom should also include bath towels-sheets ("bod-lochy"¹¹) which — in an earlier version of *Ius municipale* authored by Mikołaj Jaskier and published in 1535 — were listed as *balneamina*, just after *linteamina*.¹² The latter meant, as it is known, sheets as part of the bed linen. In the kitchen women alone or with servants prepared food for household members, but they were also engaged in jobs that brought income to the family, such as for example weaving, spinning or beer brewing (in the face of the already well-known long-lasting home production of this beverage in the Polish towns). The extent of the activities mentioned here, for example, was so significant that among important items listed in the legal statutes as the elements of the trousseau, there were beer brewing vessels, including the main beer boiler, and, on the other hand, raw material in various forms for home weaving. Here, when paying special attention to the situation of working women — the majority of craftsmen's wives appearing in Cracow town court books — it is worth remembering the poor physical condition of most women: during pregnancy or between pregnancies from early adolescence, after a heavy childbirth, often additionally weakened by complications in *puerperium*, not to mention mental breakdowns after a child's death.

Therefore, the woman in the family in the light of her trousseau can be depicted in three ways: she herself; the space of her home; and her everyday life, that is to say her work — her daily activities. The legal lists of the *gerada/gierada* lacked objects related to her faith, and therefore religious worship, although there was room for a mention, for example, of "torn feathers". On the other hand, the basic set of the trousseau lists books which, according to Paweł Szczerbic, women used to read. Let us recall that in Mikołaj Jaskier's Latin version of *Ius municipale*... published in 1535 this sentence read as follows: "libri qui a mulieribus usitantur"¹³ ("the books which were read by women").

¹⁰ Recently, more details on perinatal complications cf. Delimata-Proch M. 2015, there also extensive literature.

¹¹ Szczerbic P. 2011, p. 119.

¹² Jaskier M. 1535, art. XXIII.

¹³ Jaskier M. 1535, art. XXIII.

Animals occupied an important place in the sixteenth-century *Ius municipale Magdeburgense* among the elements of the *geradalgerada*. While only a horse is left in the list of items that make up the male *hergwet*, and that in the context of military equipment, in the female trousseau, an important place was occupied by breeding animals. In the texts of both Jan Łaski (1506)¹⁴ and Mikołaj Jaskier (1535)¹⁵ as well as in the Polish translation of Paweł Szczerbic, sheep (*oves*) were mentioned. In the latter two editions geese and ducks were also listed. Mikołaj Jaskier, however, mentioned “*aseres, anete, oves pastorem praecedentes*”, which in Szczerbic’s translation took the form already quoted above: “geese, ducks and sheep that go out to pasture”.¹⁶ The fact that in Jaskier’s version there is a shepherd who is “preceded” by the animals meant, of course, that they were taken out to pasture, like in Szczerbic’s translation. As for animals listed in the *geradalgerada* this could only apply to sheep — in the system which existed in many towns, for example in Cracow whose authorities maintained a city shepherd grazing burghers’ herds of cattle and pigs (*pecorum, pecudum, scropharum*) for which the burghers paid the so-called *pecunia pastoralia* to the municipal treasury.¹⁷

In the version compiled by Paweł Szczerbic which is analyzed here, sheep and oxen but also other slaughter animals, are mentioned in his gloss in the context that increases the importance of these animals in the family household. At the same time, he draws attention to those craftsmen for whom these animals constituted the raw material in their work. Here, this applies

Fig. 2. Hog slaughter by the husband and fat melting by the wife; ready sausages in the chamber (one stolen by a cat). Bohemian calendar, 1554. The zodiacal sign of Capricorn indicates that this takes place between 21–22 December and 19–20 January (after: Husa V. 1967, Fig. 53)

Ryc. 2. Ubój wieprza przez męża i topienie sadła przez żonę; gotowe kielbasy w komorze (jedna kradziona przez kota). Zodiakalny znak Koziorożca oznacza, że dzieje się to między 21–22 grudnia a 19–20 stycznia, Czeski kalendarz z 1554 r. (za: Husa V. 1967, ryc. 53)

to butchers. The gloss says that “a butcher who has sheep, oxen and other livestock which will be beaten to slaughter or to the butchery — it is heritage”¹⁸ (Fig. 2). So they did not constitute a part of *gerada*. The butcher’s family property inherited in his family according to the Magdeburg law also included cows, but the latter due to milk and milk products (Fig. 3) occupied a special place in terms of food in the families of at least so-called ordinary/common burghers including craftsmen. But as for sheep, “which he rented to someone else for his profit, these

¹⁴ Łaski J. 1506, Liber I, f. CLXXXVII.

¹⁵ Jaskier M. 1535, art. XXIII.

¹⁶ Szczerbic P. 2011, p. 119.

¹⁷ ANKr., AMK, sign. 1588, p. 18. Cf. also Wyrozumski J. 2010.

¹⁸ Szczerbic P. 2011, p. 126.

Fig. 3. Milking a cow and making butter and cheese from milk. Bohemian calendar, 1554 (after: Husa V. 1967, Fig. 49)

Ryc. 3. Dojenie krowy i robienie z mleka masła i serów. Czeski kalendarz z 1554 r. (za: Husa V. 1967, ryc. 49)

belong to the *gierada*.¹⁹ They, just like geese and ducks, in the butcher's family belonged to the *gerada/gierada* — as in all the above-mentioned statutes listing the components of the trousseau in general. Thus, regarding animals, if the wife brought them in her trousseau, they were supposed to bring — at least for some time — additional income to the newly formed family. As geese and ducks were placed on eggs, their herds grew over the years, becoming valuable food in every household — of course not only butcher's — or a source of additional income, if they were sold. Geese also provided torn feathers and down for bedding.²⁰ Ducks did not have such value since their torn feathers easily absorbed moisture and clumped in pillows and eiderdowns or quilts. Moreover, they gave off their characteristic “duck” smell. Until not too distant times, however, they were used in poor households, both in cities and in countryside; it remains to be examined whether in the studied era, duck feathers were used in bedding, for example in hospitals. However, duck eggs must have been valuable, since Anzelm Gostomski as the “good farmer” prescribed at that time (1588) that if there were no ducks, their eggs had to be obtained or bought and they had to be “planted under the hen, then this will hatch so you will get this cheap.”²¹ However, hens themselves, which laid eggs that were eaten most often, were not mentioned as the elements of the trousseau in any version, because hens together with other birds but also with dogs and cats belonged to the heritage.²²

Apart from the set of items mentioned (though with some variations) by all statutes, and relating to all those who were subject to the Magdeburg law, there were special provisions dedicated to some other craftsmen families. Thus, for example, in the same article devoted to the *gierada* Paweł Szczerbic wrote, *i.a.*: “For that you have to know that the wives of all craftsmen, who feed on their hands, are to content themselves with their *gierada*. {But *statek* or *cajg* belonging to craftsmanship is not to be demanded.}”²³ When analyzing the previous sentence, two terms should be noted here, namely, “*statek*” and “*cajg*”. The first of these terms was explained by the editor of Paweł Szczerbic as a “small tool needed for crafts”, while the latter was defined generally as: “a tool needed for making crafts”.²⁴ Meanwhile, the first term denoted

¹⁹ Szczerbic P. 2011, p. 126.

²⁰ Let us remember that during delivery, especially one that took place in the supine position (in the bed), which was particularly painful, the woman leaned on several pillows.

²¹ Gostomski A. 1951, p. 84.

²² Szczerbic P. 2011, p. 132.

²³ Szczerbic P. 2011, p. 125.

²⁴ Szczerbic P. 2011, p. 125, footnotes 394 and 395 respectively.

“statki rzemieślne” that is all craft tools, which is known not only from the context of the quoted sentence but also, at least, from the last wills and testaments of Cracow craftsmen in which it was repeated many times denoting inherited crafting tools. The ambiguous word “cajg” (German *Zeug*) was used here by Szczerbic as a synonym of the word “statek”. Szczerbic continued that when the wives carried out the craft without their husband’s participation (only with helpers — “maids”), such as “weavers and clothiers and the like”, all tools as well as raw materials were to be a woman’s trousseau.²⁵ These things were then inherited by “closer relatives on the spindle”, *i.e.* “on the distaff side”, by other women in the family.²⁶ Those were the following items: “all utensils [...], looms, frames, turnstiles, weaver’s reeds and prongs”.²⁷ From this inventory, it follows that if only the woman-wife (with the helpers) carried out the weaving craft, all tools, the above-mentioned craft tools synonymous with “all tools”, which can be identified as a complete horizontal weaving workshop with a wide loom, widespread in the Polish lands in the late Middle Ages²⁸ (Fig.4) constituted a part of a woman’s exclusive property (*i.e.* her *gierada*). In the case of weaving, the raw materials were a dyed silk and a dyed boiled or raw yarn. But the weaving craft, as is known, was also carried out by men, the fact recognised in the legal regulations of the *Ius municipale Magdeburgense*. The version compiled by Paweł Szczerbic after the earlier statutes, contained the provision that if a husband carried out this craft and made a living from it (which should be understood that it supported the whole family), then all these items would be the family heritage and not the wife’s *gierada*. Then, among the items of the trousseau, there would only remain “linen, yarn, canvases etc.”, which were always part of it, “what the deceased had in her use”.²⁹ The

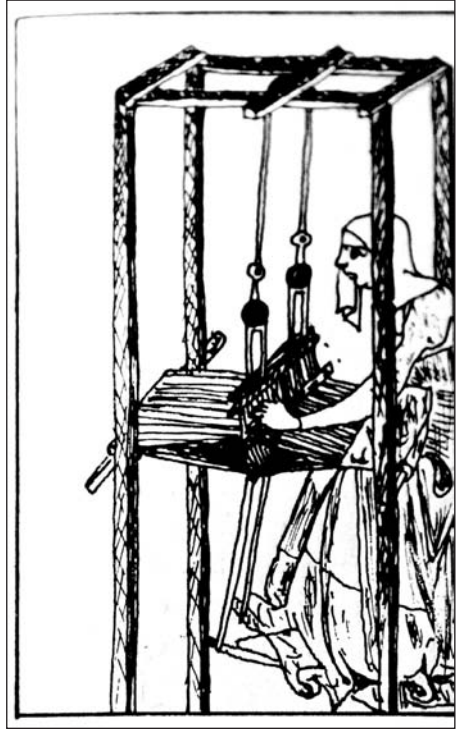

Fig. 4. Horizontal weaving workshop with frames, England 14th century (after: Poppe D. 1978, p. 113)

Ryc. 4. Poziomy warsztat tkacki z ramami, Anglia XIV wiek (za: Poppe D. 1978, s. 113)

²⁵ Szczerbic P. 2011, p. 125.

²⁶ Szczerbic P. 2011, p. 124.

²⁷ Of these elements mentioned above, the editor of Paweł Szczerbic only explained the meaning of the “bardo” — and too generally, as: an “element of a weaving workshop” (Szczerbic P. 2011, p. 125, footnote 396). Meanwhile, in the textile manufacturing “bardo” means the “loom harness assembly needed to produce a certain fabric; weaving comb, reed, nailer” (Słownik Języka Polskiego. b.d.).

²⁸ Thanks to the thorough works of the authors of the *Zarys historii włókiennictwa*. 1966; Czech collective work entitled *Dějiny techniky*. 1974, pp. 200–204; as well as Danuta Poppe’s study of textile history and textile techniques (Poppe D. 1978, pp. 110–115), in the analyzed text-translation by Paweł Szczerbic one can recognize not only the looms and the aforementioned loom harness assemblies, but also the frames denoting here part of the weaving workshop (and not those on which the fabric was stretched for bleaching or dyeing), “turnstiles”/“wide turnstiles” as the tools for weaving the warp.

²⁹ Szczerbic P. 2011, p. 125: “if the husband made that craft and fed himself on it, then the vessel would be a heritage and not a *gierada*.”

described legal case of weavers' families shows a twofold situation that could have occurred in weaving families: each spouse could be — alternatively — the main person carrying out the craft. So far, I do not know of any similar legal provisions for other crafts. The legal source rather points to the lack of such analogies, which may lead to the conclusion about the specificity of the weaving craft consisting in the large role of women in this particular weaving occupation — not only as a domestic task but also as a profession. This can be confirmed by the following fragment of the gloss in the work of Paweł Szczerbic: “it is an inborn thing for women to spin the distaff”.³⁰ Let us remember that the specificity of this craft was also indicated in the earlier statutes, for example those of Jan Łaski (1506) and Mikołaj Jaskier (1535), when they mention among the items of the *gerada*, only tools used in weaving carried out also as a profession-craft. It is an important distinction, especially since Szczerbic stressed that “all craftsmen then {as goldsmiths and as those who make silk, painters, goldslars}, whatever craft equipment they have and feed on and always use, it belongs to the heritage and not to the *gierada*”.³¹ This is intensified by the remark that “the goldsmith, whatever gold and silver he has, from which he makes for sale constantly, {also silver made for sale} — is a heritage.”³² Thus, there was no mention that a wife could run a workshop of one of the other crafts on her own. On the contrary, repeating that the trousseau of a mistress of any craft house, the statute makes the *gierada* even more precise by distinguishing it from things which — like all items belonging to craftsmanship — pertain to the family heritage.

There is another legally important factor here — classifying objects as trousseau depending on the place or even on the way of storage of women's things: “After all, whatever the wife has in her closure or chest to which no one had the key but herself, also whatever would be {on the walls or benches in the chamber} for her neatness and embellishments [as are the carpets, curtains/drapes and so forth] — it is a *gierada*. But if it was found elsewhere not under her key, it is a heritage”.³³

The theme of a closed chest or, in general, closing by a wife her things with her own key, as a necessary criterion determining the trousseau appears in other places of the statute, obviously referring not only to craftsmen and their families — since it concerns generally accepted legal rules of inheritance, not only in burgher families. Therefore, already in the first basic definition of the *gierada*, there is information about the wife's own key.³⁴ The keys to the wife's chests passed into the hands of her husband after her death, but he had to show her *gierada* to the inheriting side to which that trousseau belonged or at least give that side these keys.³⁵ Therefore, the trousseau chest played an extremely important role, not only as a basic piece of furniture most frequently found in the late mediaeval interiors (which can be seen, for example, in the inventories of movable goods), but also — or rather above all in the light of private law — as a place separating the personal movable goods of the wife, which neither the husband nor his heirs could take over — as opposed to a dowry brought by a wife into marriage, which “melted” into the husband's property. In case of guesthouse owners,³⁶ most likely innkeepers, the trousseau of the wife also included bed linen for the *periperium* or for other correctness³⁷ — but only if the wife stored them separately in her chest.³⁸ Otherwise, bed linen, sheets and

³⁰ Szczerbic P. 2011, p. 119.

³¹ Szczerbic P. 2011, p. 125.

³² Szczerbic P. 2011, p. 125.

³³ Szczerbic P. 2011, p. 125.

³⁴ Szczerbic P. 2011, p. 118.

³⁵ Szczerbic P. 2011, p. 120, before the thirtieth day after the death of his wife, on pain of punishment.

³⁶ The provision concerns only the innkeepers, *i.e.* probably the owners of the inns (*tabernatores*), since the statute emphasizes that it is “the one who constantly hosts guests and passers-by”, Szczerbic P. 2011, p. 126.

³⁷ Szczerbic P. 2011, p. 125.

³⁸ But even then there were situations when the sons did not want to hand over the item from the trousseau of the deceased mother. However, the legislator took this into account by giving the following example: “if the

headboards and “other hospitality needs” in such families belonged to “heritage”, *i.e.* to the family property (that is, they could be used by guests in inns?) For the lack of such a separate bedding, after the husband’s death, the widow had the right to a “bed made with that common guest linen”, consisting of three quilts, three pillows and three sheets and all other things being the equipment of the bed — three pieces of each kind of items.³⁹ Thus, in this part of the gloss, there is an additional element of movable property taken away from the family (*i.e.* husband’s) heritage and given to the widow on the same terms/rights as her trousseau. Therefore, it was possible to transfer her other movable property, not belonging to her trousseau brought to the marriage — not only through a will (*e.g.* as a testamentary legatee), but also according to the rules of the Magdeburg law. The creation of such a legal possibility meant that testamentary inheritance was not an alternative to customary succession regulated by the *Ius Magdeburgense*, but it became compliant with it. This practice was followed in Cracow burgher families of various social strata. Such a situation can be found, for example, in the 1508 will of the Cracow councillor and a great mining and copper trader Jan Turzo the elder, by which he bequeathed to his second wife Barbara the best movables that were in the house⁴⁰ — in fact, it was in compliance with the applicable law. This is one more example of how testamentary provisions were compliant with the private inheritance law (since they were adjusted to it), which I noticed years ago in my other work.⁴¹

Among representatives of the most important urban crafts mentioned in the analyzed version of Paweł Szczerbic’s statute, there were people professionally brewing beer, referred to as brewers. In their family and professional households, a subdivision into the heritage (*i.e.* inherited family property) and the trousseau was subject to the same general rule as in case of the craft families already mentioned here. Therefore, work tools, and more precisely vessels, if the craftsman used them himself to exercise his profession that he lived off with his family, pertained to the heritage (*hereditas*). However, they were considered a *gierada* when he rented them without using them himself (consequently not employing them for his craft!) In this double but alternatively understood role, the following vessels were listed: “brewing boiler, stuck or built into a certain place where it would always stand [...] in addition, vats, troughs and other brewing vessels”.⁴²

Coming back to Paweł Szczerbic’s gloss analyzed here, it is also worth paying attention to an additional legal solution making it easier to determine which of the household items would constitute the final set of *gierada* items. It was needed for a specific purpose: because, according to the law, during the marriage, items that were considered a *gierada* were not allowed to be pledged, the legislator foresaw, or rather only sanctioned, such a possibility. Such adaptation of the law to the existing practice — and in fact circumvention of the law — was the passage that was most likely applied to buying out items “belonging to *gierada* or *hergwert* that were so pledged”.⁴³ It could have been carried out when “these things were not yet a *gierada* at that time, because only after her death they were named her *gierada*. Therefore he [here: husband and caretaker of the wife’s *gerada* — note U.S.] pledged not as a *gerada* but as his own things or her

person (not the daughter) taking the *gierada* found a piece of cloth {or a roll of cloth} in the chest of the deceased, the sons should give this item as belonging to the *gierada*.” However, if it was found “in her husband’s house or in his chest, then more rightly it stays with her sons. And it is to be attached to the heritage and not to the *gierada*”, Szczerbic P. 2011, p. 124.

³⁹ The widower was to have a bed made by a collateral relative of his deceased wife taking the “*gierada*”, Szczerbic P. 2011, p. 129.

⁴⁰ ANKr., AMK, sign. 772, pp. 178–181.

⁴¹ Sowina U. 2002.

⁴² Szczerbic P. 2011, p. 125.

⁴³ Szczerbic P. 2011, p. 127.

own things”.⁴⁴ This intricate — not to say twisted — explanation was, however, the consequence of the situation presented in the gloss, when the husband “for urgent need”, so probably being in financial trouble, pledged (or even sold) “her garments or other jewellery”⁴⁵ and the wife — when the husband pledged these things — was healthy and then she fell ill and died. After her death, the husband did not want to, because he was not able to, give these things to her closest collateral relative, who was lawfully entitled to the trousseau. He explained that he supported his wife (while she was alive) with the money he obtained, anyway, by mutual consent of both of them — let us add: as the Magdeburg law directly required. The legislator decided that since the money went “to the wife’s needs” a collateral relative demanding the return of the *gierada* should buy out the things in dispute herself.

This decision shows that the wife, at least formally (because it is not known what the financial relations between the spouses looked like in such cases), supported herself alone at times like this — with the money obtained from the depletion of her *gierada* which, however, used to be inviolable. It is from the legal principle of inviolability of the *gierada* that the decision quoted above was derived, according to which things become a *gierada* only after the spouse’s death so that the husband, only taking care of the spouse’s trousseau (as indeed of all the goods she brought into marriage due to the preserved separation of the spouses’ property in accordance with the rules of the Magdeburg law — and the dowry never returned to her after her husband’s death), could *de facto* freely use this *gierada* for his financial needs, having a formal justification that it was for the (sick) wife’s support.

Although it seems that the articles of the Magdeburg law concerning the female *gierada* indicate that the trousseau was so clearly distinguished (also when it comes to the place where it was located) that there should be no doubt what it comprised, a thorough analysis of this source shows how many different possibilities there were for the trousseau to legally lose its inviolability. This included a completely loose understanding of what was and what was not a *gierada*, which is clearly evidenced by the last of the above-mentioned situations. In that case, however, it meant the spoiling of the law to the detriment of the wife and her significant material contribution to marriage. Taking a closer look at the composition and functions of the trousseau, it can be concluded that this material contribution was considerable and paid off for years. Let us not forget about the dowry brought by the bride — in money and/or in real estate. The former, if well invested, brought further profit and the latter was a source of income often exceeding (especially in smaller towns) the revenues generated by craftwork. If all these are considered together with the domestic work of the wife, including the participation in craft production alongside her husband, one cannot talk, for example, about a married woman being dependent on her spouse on a daily basis. Therefore, should not the wife’s “own income” in everyday existence inside the family be seen as an explanation for the strong position of some married women and of widows of the master craftsmen, which can be seen, for example, in testamentary practices of the members of craft families in Cracow?

So what was marriage under Magdeburg Law? Certainly, it was a business for a husband and his family. The wife enlarged the husband’s property with her dowry but also with her trousseau (*gerada/gierada*) not only at the time of the wedding, but also throughout the years, as shown above. She also gave him children, thus prolonging his lineage. In return, she gained a sense of social security, although it can also be seen as her paying to ensure this social security, which could only be achieved by remaining in family structures and, consequently, the professional structures governed by a man. This safety was, however, not guaranteed for her entire life, even if it was shorter than that of her husband, as evidenced by the above analyzed

⁴⁴ Szczerbic P. 2011, p. 127.

⁴⁵ Szczerbic P. 2011, p. 126.

clause about the possibility of selling or pledging a part of her trousseau by her husband, when he explained that he had to support his sick wife with it. The borderline situation of a woman between decent living conditions and poverty or even extreme poverty was evidenced, in my opinion, by the obligation to provide the wife with food after her husband's death — as a minimum. This can be found in all the versions of the Magdeburg Law. In the analyzed translation of *Ius municipale* by Paweł Szczerbic this is discussed in the whole article XXIV comprising two titles: 1. “About domestic food” and 2. “What is one year's food portion”.⁴⁶ All the above-mentioned versions of the Magdeburg Law state that the wife after the husband's death was entitled to a half of the food that was usually prepared in the household for a year. As Szczerbic wrote, “One year's food is whatever was prepared for the whole year”.⁴⁷ Already in the gloss, right after that definition, these “food items” were listed as follows: all kinds of meat, salted and smoked, pork fat, “szoldry” (Latin *pernae*, note U.S.). The latter could mean either hams⁴⁸ or (which cannot be excluded) pork meat and even beef meat, covered with fat for solidification and so left for a year.⁴⁹ And Szczerbic himself adds next: “cheese, sausages, butter, fat, salt, honey, fish, herring and all the other food items and vegetables that are cooked for the whole year for domestic need. These also include grains, malts, beer, honey, wine and other beverages prepared for domestic use. [...] To these, some also attach food hogs”.⁵⁰

It should be added here that half of the food for the year was allocated to the widow from the family inheritance, so after a husband's death the second half of food fell as an inheritance to the family of the deceased husband.⁵¹ In Szczerbic's version of *Ius municipale* “food items” were listed most extensively. In earlier statutes things *ad vitam provisionem* or *pulmentaria* were mentioned. It is worth noting here that some Polish historians are mistaken in naming *pulmentaria* “things of everyday use” or the “obligatory part” — following the translation used in the “modern translation of the Old Culm Law” for the German word “Mußteile”.⁵² Meanwhile, the latter term denoted a dish that was very popular in the Middle Ages, *i.e.* a mousse made from grain or legumes or cabbage and topped with fat — which in Latin was called *pulmentarium*. *Pulmentarium*, therefore, means simply food (*cibus*), a dish.⁵³ Referring to a thorough comparative research on the material existence of the poor in Western Europe by Anna Rutkowska-Płachcińska,⁵⁴ it should be kept in mind that the *pulmentarium* (also called *potagium* or *legumina*)⁵⁵ was the main mediaeval

⁴⁶ Szczerbic P. 2011, pp. 129–130.

⁴⁷ Szczerbic P. 2011, p. 130. Cf. also Łaski J. 1506, f. CLXXXVII: *omnia cibaria domestica: de quibus vir indiget ad unius anni reuolutionem que in sua possessione. inueniuntur: quorum cibariorum medietas ad mulierem pertinent*; Jaskier M. 1535, art. LVII, f. XLIII: *De dotalicio et vitae provisione mulierum*; Groicki B. 1954, p. 13.

⁴⁸ As hams — as the editor of Paweł Szczerbic explains (Szczerbic P. 2011, p. 130, footnote 410; Słownik Staropolski. 1981, p. 574). Cf. also *perna lardi* — a chunk of pork meat called “strona” (side), so the “strona” tribute — “stronne” paid in the form of pork chop), Słownik pojęciowy. 2011–2015, entry: “stronne” — where the source link to: MMAe XIII, No. 1640.

⁴⁹ Knapki G. 1643, p. 1119: “Szoldra” salted/smoked. Pork leg ham: *Perna [...] a pede dictam, Perna crus suillum; callum aprugnum [...] Tucetum, caro suilla aut bubula macerata et crasis condimentu oblita durans toto anno (Isidor)*.

⁵⁰ Szczerbic P. 2011, p. 130. He wrote elsewhere that these “house vegetables” are: groats, peas, salt, butter, lard, honey, meat cooked for common use, millet, etc.” (Szczerbic P. 2011, p. 208).

⁵¹ Szczerbic P. 2011, pp. 130, 208.

⁵² Mięka M. 2018, p. 143.

⁵³ Słownik Łaciny. 2000, sz. 1532–1533).

⁵⁴ Rutkowska-Płachcińska A. 1988, p. 24.

⁵⁵ For example, in the work by Bartholomew the Englishman, one of the most popular thirteenth-century encyclopaedias (after Plinius's *Historia naturalis*) — cf. Bartholomeus Anglicus. 1519, liber XVII, cap. XCV, *De legumine*. Wheat and barley grains, peas, broad beans, lentils and vetch are listed there as ingredients in various types of dishes. Depending on what legumes the dish was made of, it had a different colour (white, black or red), appearance and smell. One could add spices to it, *e.g.* marjoram. The water on which this dish was cooked was best taken from the spring or from the river — cf. also Sowina U. 2016b, p. 28.

dish and it was the basic staple food of that time. Its varieties were made with different species of legumes and/or grains that were boiled in water for a long time. Therefore, they usually had a consistency of a mush and hence the German source names of the dish: “brei” and “mus”. It was topped with fat, in Germany with pork lard or melted butter and with oil during fasts. Considering the long time this food was supposed to last, those were the products from which one could prepare various kinds of this dish, that is to say suitable ingredients being part of the above-mentioned “food items”, as referred to by Szczerbic. To sum up, although the first and basic meaning of *pulmentarium* was a “dish” since it denoted the most popular food in the Middle Ages, in legal statutes it became a synonym for the said food provision that should be given to the widow.⁵⁶

An “ordinary/common” townswoman, for example a woman in a craftsman family, was a working person: as a married woman, widow and often as a remarried woman in a new family. Throughout the married life, as shown in this article, the woman brought her work which was difficult to estimate and which might not count in the eyes of her husband’s family (not to mention giving birth to children). The women who got married without “any property or dowry” could suffer the most difficult fate. Such as situation was mentioned by Paweł Szczerbic.⁵⁷ However, when during the marriage they “acquired wealth by working together”, even if the husband died without securing anything for his wife on the jointly acquired property, the wife could take the “third part of the husband’s property and *gierada* — except for the *hergwet*, in accordance with the law. {However, it says at the end of the article that she takes the fourth part of all the property and that she will receive a *gierada*}”.⁵⁸ This bequest was particularly important in face of the threat that if “his descendants did not want to give her anything, but if they wanted, according to the habit of some people, to dismiss her by putting the distaff in front of the door”.⁵⁹ And yet the gloss also revealed the situation of the groom, showing that “he, too, had nothing”.⁶⁰ However, it can be noticed that as a result of this imposition of the law, the *gierada* of the wife (and the “*hergwet*” of the husband) most probably comprised the items separated by them only from jointly acquired property. Thus, in such families, later than the wedding day, it was known which movable goods were included in each of these two groups. Moreover, it is also to be expected that in such situations there was no formal engagement — at least one understood as the financial contract concluded between two families. However, it is impossible to determine, because of the laconic nature of the municipal court books, to what extent spouses’ *inter vivos* mutual donations of property were either the result of joint amassing of property, *i.e.* earning money together, or only a way of protection of the widow. These provisions, however, may be a strong premise to point to family’s awareness of the importance of physical work that the wife contributed to the household of an “ordinary” burgher, including a craftsman family.

Translated by
Teresa Opalińska

Address of the Author:

dr hab. Urszula Sowina, prof. IAE PAN

Instytut Archeologii i Etnologii PAN

Al. Solidarności 105

00-140 Warszawa

usowina@wp.pl

<https://orcid.org/0000-0002-0281-2198>

⁵⁶ Cf. also Glosář. 2003, p. 308.

⁵⁷ Szczerbic P. 2011, p. 116.

⁵⁸ Szczerbic P. 2011, p. 116.

⁵⁹ Szczerbic P. 2011, p. 116.

⁶⁰ Szczerbic P. 2011, p. 116.

BIBLIOGRAPHY

Archival sources

- ANKr. [Archiwum Narodowe w Krakowie], AMK [Akta miasta Krakowa], sign. 772 (*Liber Testamentorum*).
- ANKr. [Archiwum Narodowe w Krakowie], AMK [Akta miasta Krakowa], sign. 1588 (*Registra perceptorum et distributorum (expositorum) dominorum consulum Civitatis Cracoviensis <1392-93>*).

Printed primary and secondary sources

- Bartholomeus Anglicus. 1519. *Venerandi patris Bartholomei Anglici/ordinis Minorum: viri eruditissimi: opus: de rerum proprietatibus inscriptum* [...], Nürnberg.
- Dějiny techniky. 1974. *Dějiny techniky v Československu (do konce 18. století)*, ed. L. Nový. Praha.
- Delimata-Proch Małgorzata. 2015. *Ciąża, poród oraz połóg w świetle polskich ksiąg cudów i lask (od średniowiecza do XVIII wieku)*, “Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, vol. LXIII, issue 3, pp. 433–449.
- Glosář. 2003. *Stručný raně novohornoněmecký glosář k pramenům z českých zemí / Kurzes frühneuhochdeutsches Glossar zu Quellen aus den böhmischen Ländern*, ed. H. Boková, L. Spáčilová, V. Bok, V. Spáčil, J. Kusová, Olomouc.
- Gostomski Anzelm. 1951. *Gospodarstwo*, ed. S. Inglot, Wrocław.
- Groicki Bartłomiej. 1954. *Artykuły Prawa Maydeburgskiego. Postępek Sądów około karania na gardle. Ustawa płacej u sądów*, ed. K. Koranyi, Warszawa.
- Husa Václav. 1967. *Homo faber. Pracovní motivy ve starých vyobrazeních*, Praha.
- Jaskier Mikołaj. 1535. *Iuris municipalis Maideburgensis liber vulgo Weichbild nuncupatur ex vetustissimis exemplaribus vigillanti opera nuper latinitati datus*, Kraków.
- Knapski Grzegorz. 1643. *Thesavrvs Polonolatinograecvs Sev Promptvarivm Lingvae Latinae et Graecae in tres Tomos diuisum: Polonorum, Roxolanorum, Sclauonum, Boëmorum vsui accomodatam* [...]. [T. I] / *Opera Gregorii Cnapii* [...], <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/416379/display/PDF> (accessed 29.03.2020).
- Kowalski Grzegorz M. 2011. *Znaczenie twórczości Pawła Szczerbica dla rozwoju kultury prawnej polskiego Odrodzenia*, [in:] P. Szczerbic, *Ius municipale, to jest prawo miejskie magdeburskie, nowo z łacińskiego i z niemieckiego na polski język z pilnością i wiernie przełożone*, ed. G.M. Kowalski, Kraków 2011, pp. IX–XX.
- Łaski Jan. 1506. *Commune incliti Poloniae Regni privilegium constitutionum et indultuum publicitus decretorum approbatorumque* [...], Kraków.
- Mikuła Maciej. 2018. *Prawo miejskie magdeburskie (Ius municipale Magdeburgense) w Polsce XIV–pocz. XVI w. Studium o ewolucji i adaptacji prawa*, Kraków.
- Poppe Danuta. 1978. *Przemysł włókienniczy*, [in:] *Historia Kultury Materialnej w zarysie*, vol. II: *od XIII do XV wieku*, ed. A. Rutkowska-Płachcińska, Wrocław–Warszawa–Kraków, pp. 109–130.
- Riché Pierre, Alexandre-Bidon Danièle. 1994. *L'Enfance au Moyen Âge*, Paris.
- Rutkowska-Płachcińska Anna. 1988. *Materialne warunki bytu ubogich w miastach późnośredniowiecznych na zachodzie Europy*, Wrocław.
- Słownik Języka Polskiego. b.d. *Słownik Języka Polskiego*, <https://sjp.pl/bardo> (accessed 20.03.2020).
- Słownik Łaciny. 2000. *Słownik Łaciny Średniowiecznej w Polsce (Lexicon mediae et infimae latinitatis Polonorum)*, vol. VII, fasc. 10 (61), Kraków.
- Słownik pojęciowy. 2011–2015. *Słownik pojęciowy języka staropolskiego*, <https://spjs.ijp.pan.pl/haslo/index/16136/48700> (accessed 28.03.2020).
- Słownik Staropolski. 1981. *Słownik Staropolski*, vol. 8, fasc. 7 (54), ed. S. Urbańczyk, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Sowina Urszula. 2002. *Wdowy i sieroty w świetle prawa w miastach Korony w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności*, [in:] *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce, 1: Od średniowiecza do wieku XVIII*, ed. M. Dąbrowska, A. Klonder, Warszawa, pp. 15–28.

- Sowina Urszula. 2006. *Testamenty mieszczan krakowskich o przekazywaniu majątku w późnym średniowieczu i we wczesnej nowożytności*, [in:] *Sociální svět středověkého města*, ed. M. Nodl, Colloquia mediaevalia Pragensia 5, Centrum medievistických studií, Praha, pp. 173–183.
- Sowina Urszula. 2016a. *Ubiór mieszczanek krakowskich w świetle inwentarzy rzeczy z przełomu średniowiecza i nowożytności*, [in:] *Habitus facit hominem. Społeczne funkcje ubioru w średniowieczu i w epoce nowożytnej*, ed. E. Wólkiewicz, M. Saczyńska, M.R. Pauk, Warszawa, pp. 163–177.
- Sowina Urszula. 2016b. *Water, Towns and People. Polish Lands against a European Background until the Mid-16th Century*, Frankfurt am Main–Bern–Bruxelles.
- Szczerbic Paweł. 2011. *Ius municipale, to jest prawo miejskie majdeburskie, nowo z łacińskiego i z niemieckiego na polski język z pilnością i wiernie przełożone*, ed. G.M. Kowalski, Kraków.
- Wyrozumski Jerzy. 2010. *Hodowla w średniowiecznym Krakowie*, [in:] J. Wyrozumski, *Cracovia mediavalis*, Kraków, pp. 403–410.
- Zarys historii włókiennictwa. 1966. *Zarys historii włókiennictwa na ziemiach polskich do końca XVIII wieku*, ed. J. Kamińska, I. Turnau, Wrocław–Warszawa–Kraków.

„Gierada” według *Ius municipale Magdeburgense* Pawła Szczerbica a pozycja kobiety w rodzinie rzemieślniczej w początkach nowożytności

Do przedstawienia tytułowego problemu wybrano tu wersję *Ius municipale Magdeburgense* Pawła Szczerbica, prawnika praktykującego we Lwowie i w Krakowie. Opublikowana po polsku w 1581 r. dostarcza bowiem najwięcej informacji o kobiecej wyprawie — „gieradzie” (określanej przez tego autora też jako paraferna), w porównaniu z wcześniejszymi statutami: łacińskimi Jana Łaskiego z 1506 r. i Mikołaja Jaskiera z 1535 r. oraz z pierwszą polskojęzyczną wersją Bartłomieja Groickiego z 1558 r.

Analiza opisów zestawu rzeczy należących do panny młodej, mężatki, później wdowy, a następnie dziedziczonego przez jej najbliższe krewnie wskazuje, że własnością niewiasty były nie tylko wszystkie jej ubrania, tworzące — w zamyśle prawodawcy — kompletne zestawy kobiecego stroju, jak również wyposażenie tych przestrzeni domu, w których odgrywała główną rolę. Jej własnością był także tak dobrany dobytek (w tym zwierzęta: owce, gęsi i kaczki), że przez lata mógł przynosić dochód we wspólnym, małżeńskim gospodarstwie. Co więcej, niektóre wyprawne przedmioty, według prawa, miały służyć kobiecie do samodzielnego wykonywania zawodu, np. profesjonalnego tkactwa jeszcze za życia męża, gdy ten nie brał udziału w tym rzemiośle. W takim przypadku (przy braku analogicznych przepisów w odniesieniu do innych rzemiosł) do „gierady” zaliczano nie tylko surowce, ale i warsztaty tkackie, chociaż te ostatnie były głównymi narzędziami pracy. W innych zawodach narzędzia rzemieślnicze były bowiem dziedzictwem należącym do męża, chyba że wniesione w małżeństwo jako składniki „gierady” wynajmowano innym, nie utrzymując się z nich; wówczas pozostawały „gieradą” (np. niekiedy kotły piwne).

Chociaż w przepisach prawa magdeburgskiego oraz w glosach do nich wiele miejsca zajmują dokładne opisy, co i kiedy było lub stawało się kobiecą wyprawą, to jednak prawodawcy dopuszczali możliwości łamania zasady nienaruszalności „gierady”, np. poprzez zastawianie lub sprzedaż rzeczy przez męża na utrzymanie chorej żony. Mimo to zyski z „gierady” i dobrze zagospodarowanego posagu żony mogły niejednokrotnie przewyższać dochody płynące z wykonywanego w rodzinie rzemiosła. Jeśli połączy się to z pracą żony w gospodarstwie domowym, w tym przy wykonywaniu tegoż rzemiosła, trudno mówić o pozostawianiu mężatki na co dzień na utrzymaniu małżonka. Czyż zatem we „własnych dochodach” małżonki w codziennym

bycie wewnątrz rodziny nie należy szukać wytłumaczenia silnej pozycji niektórych mężatek, a potem wdów-majstrowych, co widać choćby w praktyce testamentowej członków rodzin rzemieślniczych Krakowa?

A jednak, wśród form zabezpieczenia każdej niewiasty na wdowią drogę, prawo magdeburskie przewidywało — oprócz zapisu wiana i zwrotu wyprawy (czasem z koniecznością uprzedniego jej wydzielenia ze wspólnie zdobytego przez małżonków majątku) — zaopatrzenie wdowy w prowiant (w kolejnych wersjach prawa tu wspomnianych jako *cibaria domestica*, *vitae provisionem*, *pulmentarium/pulmentaria*, „strawa jednego roku”), którym była połowa żywności przygotowana na rok w gospodarstwie. Ponieważ wydzielano ją z dziedzictwa, jeśli nie została wykorzystana, wracała do spadkobierców męża.

Ryszard Mączyński

The Poznań Guardhouse from the 18th century: history — architecture — authorship

Key words: Kazimierz Raczyński, Johann Christian Kamsetzer, Stanisław Zawadzki, Augustinus Schöps, Poznań, guardhouse, military architecture, Polish architecture of the 18th-century, classicism

Słowa kluczowe: Kazimierz Raczyński, Johann Christian Kamsetzer, Stanisław Zawadzki, Augustinus Schöps, Poznań, odwach (kordegarda), budownictwo wojskowe, architektura polska XVIII wieku, klasycyzm

I. History of the Guardhouse. II. Architecture of the Guardhouse.
III. Authorship of the Guardhouse

The Poznań Guardhouse is located in the middle of the Stary Rynek square — close to the former seat of the municipal authorities — facing Franciszkańska Street. It is a historic monument, of very fine quality from an artistic point of view, which dates back to the Enlightenment (Fig. 1).¹ It is easily recognizable due to its location at the centre of tourist routes. It is also frequently visited, and is now the seat of the Museum of the Wielkopolska Uprising 1918–1919 — a branch of the Wielkopolska Museum of the Struggle for Independence.²

It has been widely described in academic literature as it is a part of Poznań's history. It cannot be omitted from the inventory of the city's historic buildings, hence its mention in such publications as Teresa Rusczyńska's and Aniela Sławska's *Dziesięć wieków Poznania* (1956), Henryk Kondziela's *Stare Miasto w Poznaniu. Zniszczenia, odbudowa, program dalszych prac* (1971), Zofia Ostrowska-Kęmbłowska's *Architektura i budownictwo w Poznaniu w latach 1780–1880* (1982), and also in *Atlas architektury Poznania* (2008).³ Some studies concerning other issues also refer to the Poznań Guardhouse, such as Bogna Tyszkiewicz's publication (1965) about the operation of the *Boni Ordinis* Committee in Poznań which contributed to the construction of the building; the authorship of the building was discussed in a monograph about the architect Johann Christian Kamsetzer, written by three authors: Zygmunt Batowski, Natalia

¹ Cf. among others: Spis. 1964, p. 25; Poznań. 2004, pp. 21f.

² Muzeum. 2010, pp. 3f.; also: <http://www.wmn.poznan.pl/odwiedz-nas/muzeum-powstania-wielkopolskiego-1918-1919/> (accessed 03.07.2018).

³ Rusczyńska T., Sławska A. 1956, p. 43; Kondziela H. 1971, passim (the 2nd edition was extended with new texts and was published as a collective work under a different title: *Stare. 2017*); Ostrowska-Kęmbłowska Z. 1982, pp. 96f. (2nd edition 2009; the main arguments were repeated in: Ostrowska-Kęmbłowska Z. 1988, pp. 917f.); Maćkowiak P. 2008, p. 274. The Guardhouse has also been frequently mentioned in popular publications, e.g.: Zakrzewski Z. 1985, p. 19 (the 2nd edition was revised by the editor and divided into two volumes: Zakrzewski Z. 2006); Łęcki W., Maluskiewicz P. 1986, p. 93.

Batowska and Marek Kwiatkowski (1978); its stylistic aspects were highlighted in Stanisław Lorentz's and Andrzej Rottermund's *Klasycyzm w Polsce* (1984) and the building's role, in the context of the city's military history, was discussed in Zbigniew Pilarczyk's article *Budownictwo wojskowe w dawnym Poznaniu* (2005).⁴ However, the most important study is the monograph — which also summarizes earlier research — by Janusz Karwat entitled *Odwach, główna warta poznańskiego garnizonu* published in “Kronika Miasta Poznania” (2003).⁵ Jarosław Bączyk based his article *Poznański Odwach — zarys dziejów* printed in “Poznańskie Zeszyty Fortyfikacyjne” (2003) on Karwat's findings described in the above-mentioned study, which at that time had not yet been published.⁶

The information about the Poznań Guardhouse provided in the scholarly works is rather consistent. Kazimierz Raczyński, the *Starosta Generalny* of Wielkopolska [an administrative official over a specific territorial unit], is attributed with coming up with the initiative which led to its construction, whereas the administrative side, which facilitated its completion, is attributed to the *Boni Ordinis* Committee which operated in Poznań. At times the dates do not match up exactly, although this usually depends on what is adopted as the starting date: whether it relates to when work on the project was actually started or when the actual concept was first mentioned in writing.⁷ All scholars, however, were in agreement as to the author of the work — Johann Christian Kamsetzer, King Stanisław August's architect.⁸ But is this true? This is the main issue which I shall endeavour to determine in this article.

I. History of the Guardhouse

Originally, the Poznań Guardhouse was a wooden structure.⁹ Józef Łukaszewicz claimed that in the eighteenth century the “municipal police disappeared altogether, and thereafter royal regiments were always stationed in Poznań; for example, in the times of August II and August III there was a regiment called the Prince's Regiment, and in the times of Stanisław August, Potocki's, Raczyński's, etc. Regiments”.¹⁰ All citizens — with the exception of those who provided soldiers with living quarters — were required to pay a special tax for the upkeep of the stationed troops. In 1777, at the behest of the Permanent Council, a report was drawn up on the state of affairs in Poznań in which it was written: “However, a tax — *serwisgelt* — was imposed on property in this city [Poznań], which the city collects each month, in proportion to the number of soldiers stationed there, from those citizens who do not provide soldiers with living quarters, that is from those citizens who were not required to provide a soldier with lod-

⁴ Tyszkiewicz B. 1965, p. 86 (the 2nd edition was published under a different title: Tyszkiewicz B. 2005); Batowski Z., Batowska N., Kwiatkowski M. 1978, p. 204; Lorentz S., Rottermund A. 1984, pp. 260, 262 (2nd ed. 1990 with editorial amendments); Pilarczyk Z. 2005, pp. 375f.

⁵ Karwat J. 2003, pp. 257f. The information contained in this publication popularizes websites designated for lovers of historic monuments, such as: <http://poznanskihistorie.blogspot.com/2012/02/pery-starego-rynkuczesc-4.html> (accessed 04.07.2018); <http://regionwielko-polska.pl/katalog-objektow/odwach-w-poznaniu.html> (accessed 05.07.2018); <http://poznania.wikia.com/wiki/Odwach> (accessed 05.07.2018).

⁶ Bączyk J. 2003, pp. 26f.

⁷ The exceptions are those which give the start of building work as 1783, which, in view of later considerations, is definitely too early, even with regard to the plans. Cf. e.g.: Kondziela H. 1971, p. 71; Łęcki W., Maluskiewicz P. 1986, p. 93; as well as some works available in the internet, for example Wikipedia: https://pl.wikipedia.org/wiki/Odwach_w_Poznaniu (accessed 02.07.2018).

⁸ Information about the life and work of the architect is provided by: Batowski Z., Batowska N., Kwiatkowski M. 1978, passim. See also concise entries in dictionaries: Prószyńska Z. 1979, pp. 339f.; Królikowska-Dziubecka M. 2016, pp. 235f.

⁹ At one point two guardhouses functioned in the market square: one designated for the Polish army and the other for the Russian army.

¹⁰ Łukaszewicz J. 1838, p. 58.

Fig. 1. Poznań, Guardhouse — general view. Photo Studio Kolečki (2018)

Ryc. 1. Poznań, Odwach — widok ogólny. Fot. Studio Kolečki (2018)

gings, [...] which is usually earmarked for the needs of the garrison, i.e.: the guardhouses, payment for lodging officers, the military hospital, the gate guards, wood for fuel, lighting, repairs of the rooms, windows, stoves, stables and other expenses”.¹¹

In its ordinance dated 13 August 1784, the *Boni Ordinis* Committee, which had been appointed in 1778 and was headed by Kazimierz Raczyński, the *Starosta Generalny* of Wielkopolska,¹² decided that: “Since the Guardhouse located in the city, and designed for the garrisons from time to time stationed in this city, is made of wood and is in a state of dilapidation, and hence there is a risk of fire which could spread to the rest of the city, and the shack for the garrison’s carts standing by the Guardhouse takes up space in the market square and does not contribute to its beauty, therefore, the *Boni Ordonis* Committee, wishing to improve the city’s buildings and enhance the city’s aesthetic value, orders the Honourable Natali, the director of Police, who has the legal obligation to supervise building work to erect, starting from next year, i.e. in 1785, a guardhouse within the market square such as will adorn the city, for the convenience of the garrison and protection against fire, having previously prepared the necessary materials, and to cover the roof with tiles, and to transfer the shack for the regiment’s carts from the market square to another location”.¹³

It is perhaps no coincidence that the decisions relating to the Guardhouse in Poznań were taken in 1784 — although this has not been discussed until now — because it seems that the Poznań model was based on the one in Warsaw. After all, it was at that time that, under the aegis of King Stanisław August, an unprecedented project was initiated in Poland’s capital city.

¹¹ Opisy. 1960, p. 239.

¹² Basic biographical data can be found in: Dygdała J. 1986, pp. 644f. Cf. also: Topolska M.B. 1981, pp. 608f.

¹³ APP, AKDP, ref. I 1908, pp. 675f.

Fig. 2. View of the barracks of the Royal Foot Guards in Warsaw. Watercolour by Zygmunt Vogel dating from c. 1788. In the collections of the National Museum in Warsaw (MNW).

Photo Reprographic Studio MNW

Ryc. 2. Widok koszar Gwardii Pieszej Koronnej w Warszawie. Akwarela Zygmunta Vogla z ok. 1788 r. W zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie (MNW).

Fot. Pracownia Reprograficzna MNW

An attempt was made to organize, in a comprehensive manner, matters relating to the stationing of various types of military units in Warsaw, and at the same time to free the residents from the onerous task of providing mandatory lodgings for soldiers. This duty was replaced with a one-off contribution by the citizens. A special Location Committee was appointed which was to supervise the collection and disbursement of the money, and the money itself was earmarked for building new or extending existing barrack buildings.¹⁴ As a result of this project, in the years 1784–1788 a network of four large barrack complexes was built around the city. The barracks of the Royal Foot Guards stretched out along the Vistula embankment from the north side, and the barracks of the Lithuanian Foot Guards from the south side (Fig. 2). Further to the west of the river, the barracks of the Royal Artillery were located to the north, and the barracks of the Royal Horse Guards to the south (Fig. 3).

Only the barracks of the Royal Artillery, situated on Dzika Street were to be raised from scratch, the other two: the existing barracks of the Royal Foot Guards and of the Lithuanian Foot Guards were to be significantly extended in compliance with the already existing plan and using a public building which had earlier been earmarked for this purpose, while in the case of the barracks of the Royal Horse Guards: the existing complex was to undergo a complete overhaul. Today, their appearance is known only from Zygmunt Vogel's watercolours.¹⁵ All the

¹⁴ For more information on this subject, see: Maćzyński R. 2019, pp. 601f.; Maćzyński R. 2020b (in print).

¹⁵ They were amassed and published in a monography of the artist: Sroczyńska K. 1969, pp. 144, 147f. See also: Sroczyńska K. 1980, pp. 210f.

Fig. 3. View of the barracks of the Royal Artillery in Warsaw. Watercolour by Zygmunt Vogel dating from c. 1788. In the collections of the National Museum in Warsaw (MNW).

Photo Reprographic Studio MNW

Ryc. 3. Widok koszar Artylerii Koronnej w Warszawie. Akwarela Zygmunta Vogla z ok. 1788 r. W zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie (MNW). Fot. Pracownia Reprograficzna MNW

barracks were given an austere but elegant decor as befitted the military purpose of the buildings. These monumental neoclassical buildings significantly changed the city's appearance. The scale of the enterprise was extraordinary for the Warsaw of Stanisław August's times. When the expenditure was summed up, it was calculated that "the four barracks [...] cost the Location Committee 1 473 693 zlotys" which was an enormous sum of money in those days.¹⁶ However, contemporaries were of the opinion that "the [...] new barracks buildings in Warsaw [...] not only brought comfort to the soldiers and to the citizens [...] but would also adorn the country and bring honour to the nation's future generations".¹⁷

This digression was necessary because Kazimierz Raczyński was also a member of the Location Committee. It was Raczyński who suggested that Poznań should follow the Warsaw initiative and organize its military buildings — albeit on a totally different scale. However, commencement of the work on the Poznań Guardhouse was significantly delayed in relation to the originally planned date. Raczyński's instructions, sent from Warsaw on 30 November 1784 and addressed to Waław Natali, director of Police, requesting that he closely supervise "management of the municipal brickyards to make available bricks for building the Guardhouse" indicates that the project was to have been carried out rapidly.¹⁸ However, the initial impetus quickly came to a halt due to insufficient funds. Before work was commenced, the necessary funds had to be amassed. In August 1786 the amount of disposable funds was only just over 2000 zlotys.¹⁹ In his letter dated 9 October 1786, Raczyński asked the municipal authorities to

¹⁶ Relacja 1788, pp. unnumbered.

¹⁷ In Stanisław Zawadzki's resignation of 1794, quoted after: Giergielewicz J. 1933, p. 111.

¹⁸ APP, AC, ref. I 98, pp. 327f.

¹⁹ Calculation given in: Karwat J. 2003, p. 260.

Fig. 4. Poznań, Guardhouse — general view. Condition during the interwar period. Photograph in the collections of the Institute of Art of the Polish Academy of Sciences in Warsaw

Ryc. 4. Poznań, Odwach — widok ogólny. Stan z okresu dwudziestolecia międzywojennego. Fotografia ze zbiorów Instytutu Sztuki PAN w Warszawie

send him, to Warsaw, “income to contribute to the sum needed to build the Guardhouse, which had already been calculated”.²⁰ Therefore, it was most probably a donation from the property of the *Starosta* himself which enabled commencement of specific works: ordering the project and starting the construction of the Poznań Guardhouse. Raczyński’s organizational and financial involvement is confirmed by the plaque installed on the wall of the building inscribed in capital letters and commemorating the completion of the work in 1787: “STANISLAI AUGUSTI REGIS / POLONIARUM DESOLATARUM CIVITATUM RESTAURATORIS / MUNIFICENTIA / CASIMIRI RACZYŃSKI / MARSCHALCI REGNI MAIORIS POLONIA GENERALI ETC. / OPE / IN PROTECTIONEM ET DECOREM POSNAN[IAE] ERECTA / AN[NO] DOM[INI] MDCCLXXXVII”.²¹

The Guardhouse building, which was completed in 1787, shared the fate of the city and the entire region, therefore the Royal Army only resided there for six years.²² After the Prussian army entered Poznań on 31 January 1793, it took over the Guardhouse located on the market square. It was somewhat extended with two side wings, of uneven length, each with a single suite of rooms (*enfilade*) — the fire station was located in one of the wings. This addition, completed in the years 1803–1804 did not disturb the original basic structure of the building. After a short interim period, during the existence of the Duchy of Warsaw, the Prussians returned

²⁰ APP, AC, ref. I 98, pp. 705f.

²¹ Translation: “In the reign of Stanisław August, renovator of Poland’s destroyed cities, through the generosity of Kazimierz Raczyński, Marshal of Wielkopolska, etc., to protect and enhance Poznań, erected in the year of Our Lord 1787”.

Fig. 5. Poznań, Guardhouse — general view. Photo Studio Kolečki (2018)

Ryc. 5. Poznań, Odwach — widok ogólny. Fot. Studio Kolečki (2018)

to Poznań in 1815, and thus also to Poznań's *Hauptwache*. In 1839 the Guardhouse was again extended. This time the builders interfered more with the original structure. Apart from the front attic, a low storey was also added to the building's original construction; it was covered with a gable roof, and a staircase leading to the new floor was constructed inside the building. In 1910 pursuant to a decision of Ernst Wilms, the *Oberbürgermeister* of Poznań, the Guardhouse in the market square was deemed a historic monument which should be protected.²³ When the Wielkopolska Uprising broke out on 27 December 1918, the building was taken over by Poles and manned with guards from the Watchmen and Security Guards. In the interwar period the building was under the command of the Poznań garrison of the Polish Army (Fig. 4).²⁴

During the Second World War, the Guardhouse was used by the German occupying forces. The greater part was damaged during the struggle for the city in January and February 1945; in particular, the "colonnade with the attic which constituted the central section of the facade" was heavily damaged.²⁵ In the years 1949–1951 the Guardhouse was rebuilt under the supervision of the architect Andrzej Holas. The plans for its reconstruction stipulated restoring the Guardhouse to its original form, i.e. its appearance in the final years of the Polish-Lithuanian Commonwealth, but without restoring the side wings and the additional floor which had been added in the first half of the nineteenth century.²⁶ The decorative sculptural details were restored by a team of craftsmen based on fragments found among the rubble. This team included Jan

²² The fate of this historic building was discussed in detail by: Karwat J. 2003, pp. 257f. Further information about this building is given according to this publication — unless indicated otherwise.

²³ Evidence of how highly this building was valued can be found in a publication dating from 1911 by Arthur Kronthal, a Poznań city councillor, entitled *Beiträge zur Geschichte der Posener Denkmäler und des künstlerischen und geistigen Lebens in Polen*. It has recently been published in Polish: Kronthal A. 2009, p. 74.

Bakalarczyk, Józef Murlewski and Jan Maria Jakób headed by Czesław Woźniak. Teresa Ruszczynska supervised the restoration work.²⁷ The reconstructed building is now devoid of any military function and designed for public purposes: from 1952 it was used by the State Secondary Ballet School; from 1957 by a Branch of the Central Artistic Exhibitions Office, and from 1962 by the Marcin Kasprzak Museum of the History of the Workers' Movement. In 1991 the Museum was transformed into the Museum of the History of Wielkopolska. After undergoing general refurbishment in the years 1998–1999, the former *Hauptwache* is now the seat of the Museum of the Wielkopolska Uprising 1918–1919.²⁸

II. Architecture of the Guardhouse

The Guardhouse is located in Poznań's Old Market square (Stary Rynek); the front faces west, and the building stands back-to-back with the city's former abattoir (Fig. 5).²⁹ The walls are made of brick and are plastered. The building is erected on a rectangular plan measuring 21 × 9,6 m. It is one-storey high and the front elevation consists of seven axes, while the side ones consist of three each (Fig. 6). The facade is ornamented with a five-axes recessed portico, supported on columns; flanked by the single-axis parts on either side forming flat pseudo-avant-corps, framed with pilasters (Fig. 7). A similar solution using pilasters was used in the side walls. The simple Tuscan order was used, with an entablature, and the frieze was decorated with Doric triglyphs. The walls were covered with rustication, and on the outermost parts of the facade and on the side walls they were enhanced with arcaded blind windows (Fig. 8). The front windows, and doors, were rectangular, closed with arches at the top; they were cut into the walls and devoid of any casings. The building is surmounted with an attic, partially solid — above the central axis and the outermost axes — partially openwork, with balusters which totally obscured the mono-pitched roof covered with copper sheeting that had once been a butterfly roof covered with tiles.³⁰

In accordance with eighteenth-century tradition, the austere architecture was surmounted with solid sculptural compositions. A sculptural decoration carved in stone was placed on the attic; it was composed of arms: cannon barrels and draped standards, with cartouches bearing coats-of-arms in the background. In the centre, supported by a pair of allegorical figures — personifications of Fame raising their bugles — is a cartouche with a five-field coat of arms of the Polish-Lithuanian Commonwealth, consisting of the coats of arms of the Crown and of Lithuania repeated twice and Stanisław August's own Ciołek coat of arms located in the central field (Fig. 9). There are slightly smaller cartouches on the sides — on the left with Kazimierz Raczyński's Nałęcz coat of

²⁴ Budownictwo. 1936, p. 793.

²⁵ Kondziela H. 1971, p. 40.

²⁶ The Guardhouse's rich iconography has been preserved due to its location. It has also been published many times, most recently in: Warkoczewska M. 2000, pp. 58f., 64f.; Skutecki J., Jańczak M., Piskorski T. 2003, pp. 70f.; in exhibition catalogues: Pocztówki. 1995, pp. 53f.; Postkarten. 1997, p. 137; in catalogues of postcards: Poznań 1995, pp. 18, 20f.; Poznań 1996, pp. 1f.

²⁷ The people engaged in the reconstruction of this historic building are given in: Kondziela H. 1971, pp. 84, 106.

²⁸ A detailed list of the conservation and repair work undertaken in the building and the sculptural decorations and surroundings in the post-war years can be found in: Stare 2017, pp. 179f. It also includes bibliographies written at that time, as well as documentation which is still only in a typewritten version.

²⁹ More information about this building can be found in: Pezacki W. 1990, pp. 93f. Currently both buildings function in unison.

³⁰ The building was reconstructed with a butterfly roof covered with copper sheeting, however because of the inadequate runoff of water, the shape of the roof and its covering were modified during the renovation work undertaken in the years 1970–1972, Pezacki W. 1990, p. 179.

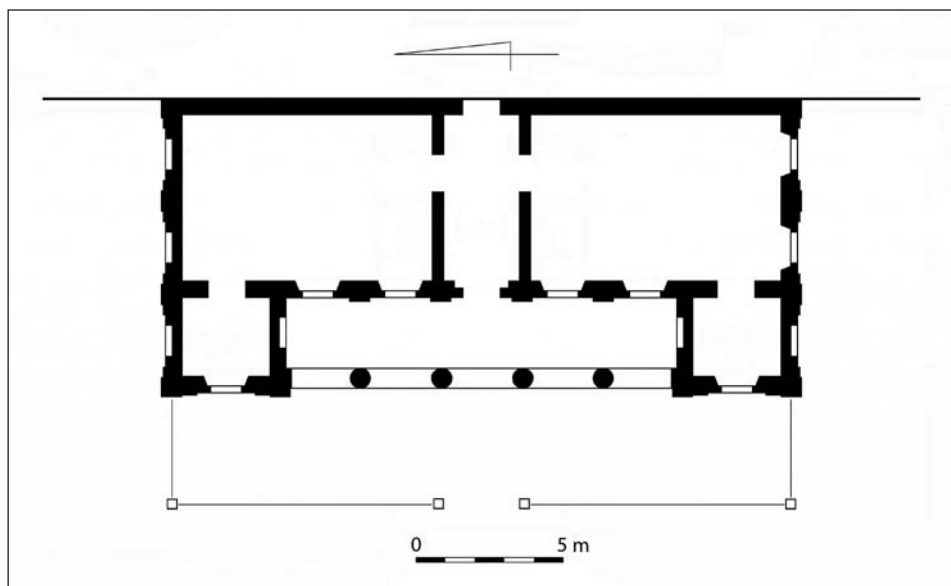

Fig. 6. Poznań, Guardhouse — horizontal cross-section (without marking secondary internal divisions). Compiled and drawn by R. Mączyński

Ryc. 6. Poznań, Odwach — rzut poziomy (bez zaznaczenia wtórnych podziałów wewnętrznych). Oprac. i rys. R. Mączyński

arms, and on the right with the coat of arms of Poznań (Figs. 10 and 11). Even more unassuming sculptural elements were placed between them — on the attic, and above the side walls of the building — consisting of a breastplate and a helmet with plumes, placed on a lictor's fasces, with standards in the background — symbolizing a soldier's trade. Cannon balls were placed on either side of the cartouches.³¹ Beneath the coat of arms of the Polish-Lithuanian Commonwealth, a plaque was installed on the attic, as mentioned above (Fig. 12).

The guardhouse, or guardroom — also called the *corps de garde* in French or *Hauptwache* in German — was a building designed for military, and police guards, which became popular in the eighteenth and nineteenth centuries.³² Guardhouses were built using both state and private funds. They could be either independent, standalone buildings (like in Dresden), or functionally separated parts of other buildings, usually barracks (like in Kamieniec Podolski) or a town hall (like in Zamość). It did not have to be of a predefined shape — its shape was only the result of the need to use the building for repeatable purposes. At a minimum, it had to contain rooms for the soldiers who were on guard, for the commanding officers, and which could be used a gaolhouse for criminals who were under arrest. Due to their simple functions, guardhouses are usually small, one-storey buildings — or premises on the ground floors of buildings. Surviving plans of guardhouses, drawn up in the second and the third decades of the nineteenth century by Wilhelm Heinrich Minter, make us realize just how those criteria limited the inventiveness of archi-

³¹ Transparent signs of the building's designation, such as the cannon balls, also appear in other buildings of a military nature which were erected at that time, an example being the barracks of the Royal Artillery Regiment in Warsaw, which apart from the typical sculpted armaments was also decorated with artillery shells with lit fuses: Mączyński R. 2019, p. 609; Mączyński R. 2020b (in print).

³² Cf. among others: Encyklopedia. 1937, p. 64 (s.v.: *Odwach*); Słownik. 2002, pp. 202f. (s.v.: *Kordegarda*).

fects.³³ Their external decor also depended on the characteristic style of a given period; attempts could only be made to ensure that the design of the buildings befitted the existing surroundings. The primary rule, however, was the principle of suitability and adequacy for its intended use. The principle was universally applied by consecutive generations of architects, beginning with Vitruvius. It was also described in detail by all theoreticians of architecture who — like Sebas-

³³ Katalog. 1972, pp. 127f. Cf. also: Jaroszewski T.S., Rottermund A. 1974, pp. 202f.

Fig. 7. Poznań, Guardhouse — facade. Photo Studio KołECKI (2018)

Ryc. 7. Poznań, Odwach — fasada. Fot. Studio KołECKI (2018)

tiano Serlio and Vincenzo Scamozzi — proclaimed that a building designed for military purposes should be characterized by an austerity which properly reflects its function and nature.³⁴

³⁴ More on the subject of the use of various orders: Forssman E. 1984, pp. 50f.

Fig. 8. Poznań, Guardhouse —
outermost part of the facade.
Photo Studio Kołecki (2018)

Ryc. 8. Poznań, Odwach —
skrajna część fasady.
Fot. Studio Kołecki (2018)

The Poznań Guardhouse met all these requirements. It is divided into two suites of rooms (in an enfilade arrangement, which was both simple and adequate). A functional recessed portico which made it possible to form a detachment of guards irrespective of the weather and lead them outside. The exterior of the building was characteristic of compliance with the principle of simplicity, not only due to its neoclassical style. The use of the austere Tuscan order, the austere architectural details, and the austere door and window frames. These features immediately suggested the building's military purpose. Moreover, it was also a civic building located in the very heart of the Wielkopolska metropolis, hence the care taken over the sophistication of the forms used: the elegant proportions, the clarity of the divisions and concealment of the roof; the commemorative plaque inscribed with capital letters; the splendid and finely-crafted sculptural decorations. All these elements indicated the military nature of the building: the cannon balls and gun barrels, the armour and plumed helmets, the draped standards accompanying military regiments. And the coat of arms of the Polish-Lithuanian Commonwealth and of King Stanisław August — whose renown was proclaimed to the city and the world by the personifications of Fame — made it evident that this was a state building. It was located in concrete reality, as attested to by the remaining coats of arms — of the city of Poznań and of *Starosta Raczyński* who was commemorated not only as the person who exercised authority over the voivodeship but who was also the initiator of the building's construction as well as a generous founder.

Fig. 9. Poznań, Guardhouse — sculptural decoration with the coats of arms of the Polish-Lithuanian Commonwealth and Stanisław August. Photo Studio Kolečki (2018)

Ryc. 9. Poznań, Odwach — dekoracja rzeźbiarska z herbem Rzeczypospolitej i Stanisława Augusta. Fot. Studio Kolečki (2018)

Fig. 10. Poznań, Guardhouse — sculptural decoration with the Nałęcz coat of arms of Kazimierz Raczyński. Photo Studio Kolečki (2018)

Ryc. 10. Poznań, Odwach — dekoracja rzeźbiarska z herbem Nałęcz Kazimierza Raczyńskiego. Fot. Studio Kolečki (2018)

Fig. 11. Poznań, Guardhouse — sculptural decoration with the coat of arms of the city of Poznań. Photo Studio Kołecki (2018)

Ryc. 11. Poznań, Odwach — dekoracja rzeźbiarska z herbem miasta Poznania. Fot. Studio Kołecki (2018)

Fig. 12. Poznań, Guardhouse — plaque on attic with inscription. Photo Studio Kołecki (2018)

Ryc. 12. Poznań, Odwach — tablica inskrypcyjna na attyce. Fot. Studio Kołecki (2018)

Fig. 13. Stanisław Poniatowski's palace in Warsaw — north facing elevation. Etching, engraving by Cristoforo dell'Aqua, after a drawing by Stanisław Zawadzki, dating from 1786. In the collections of the Print Room of the University of Warsaw Library (BUW). Photo Reprographic Studio BUW

Ryc. 13. Pałac Stanisława Poniatowskiego w Warszawie — elewacja północna. Rycina (akwaforta i miedzioryt) Cristofora dell'Aqua, według rysunku projektowego Stanisława Zawadzkiego z 1786 r. W zbiorach Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie (BUW). Fot. Pracownia Reprograficzna BUW

As Zofia Ostrowska-Kęmbłowska once wrote: “The guardhouse was greatly appreciated by contemporaries as being a «beautiful building in the most modern of tastes»; today it is an excellent monument of Polish architecture, and in Poznań it is the most outstanding example of Varsovian classicism”.³⁵ Indeed, there is no doubt that from a stylistic point of view the building is rooted in the architectural milieu of Poland's capital city. She continues thus: “In accordance with the austere Doric and Tuscan order, which is «appropriate» for many military buildings and municipal guardhouses, the columns of the portico and the pilasters on the sides of the building are smooth, and the frieze was decorated with a metope and triglyphs. At the same time, flat, semi-circular arcades were used, which differentiated the rusticated elevations spatially by introducing portions of smooth walls which formed the backdrop for the windows which were devoid of casings. Kamsetzer probably derived this new manner of organizing the walls — Ostrowska-Kęmbłowska concluded — from French or English avant-garde architecture which was well known to him”.³⁶

This conclusion partly contradicts her initial argument and also significantly weakens it. However, even only a superficial glance at the neoclassical achievements initiated in Warsaw at the end of the 1770s and in the first half of 1780s speaks in favour of the initial assumption: the form of the Poznań Guardhouse derives from Warsaw and contains nothing that would have been new or unknown in the capital city. Only a few examples are needed to confirm this. Here

³⁵ Ostrowska-Kęmbłowska Z. 1982, p. 97.

³⁶ Ostrowska-Kęmbłowska Z. 1982, pp. 97f.

Fig. 14. View of Izabela Branicka's tenement houses in Warsaw (at the junction of Miodowa and Senatorska Street).

Drawing by Jean-Pierre Norblin de la Gourdaine dating from 1794.

In the collections of the Polish Army Museum in Warsaw (MWP).
Photo Reprographic Studio MWP

Ryc. 14. Widok kamienic Izabeli Branickiej w Warszawie (u zbiegu ulic Miodowej i Senatorskiej).

Rysunek Jean-Pierre'a Norblina de la Gourdaine z 1794 r.

W zbiorach Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie (MWP).
Fot. Pracownia Reprograficzna MWP

the combination of the Tuscan order (unfluted columns on bases) and Doric friezes (decorated with triglyphs) as a composition for a colonnade surmounted with an attic, was well-known in Warsaw. This composition was used, for example, on the north-facing elevation of the Ustronie Palace owned by Stanisław Poniatowski, Grand Treasurer of Lithuania, which was built in the years 1777–1780 (Fig. 13).³⁷ The manner of alternating contrasting parts of the building with banded rustication and the arcaded niches which have been smoothly plastered and into which doors and windows have been fitted, was used in both the aforementioned pavilions of the barracks of the Royal Foot Guards, erected in the years 1786–1788 (Fig. 2).³⁸ The windows which are devoid of casings, and seemingly “pierced” the walls, appeared not only in military, but also in civilian architecture, as can be seen in the buildings erected in the years 1782–1783 on Senatorska Street, on the initiative of Izabela Branicka, née Poniatowska, wife of the castellan of Kraków (Fig. 14).³⁹

The sculptural ornamentation has been attributed to one of three authors: Johann Christian Kamsetzer, Johann Düldt and Augustinus Schöps.⁴⁰ The first and the second suggestions are totally inconceivable. Although Kamsetzer was an excellent draughtsman and a talented de-

³⁷ On the subject of this residence, see: Jaroszewski T.S. 1984, pp. 51f.; Putkowska J. 2016, pp. 426f.; Mączyński R. 2020a (in print).

³⁸ Mączyński R. 2019, p. 618; Mączyński R. 2020b (in print).

³⁹ Mączyński R. 1986, pp. 3f.

⁴⁰ Karwat J. 2003, p. 262; Błaszczuk I. 2008, p. 146.

signer, he did not undertake stonework. Dültdt was associated with the Guardhouse only by reference to Kamsetzer and the fact that they were both members of Stanisław August's artistic court.⁴¹ The third suggestion, however, seems very probable.⁴² Augustinus Schöps was a sculptor who was attached to Poznań for the whole of his professional life; he enjoyed considerable prestige within the local community.⁴³ His achievements included the fountain located in front of the City Hall depicting *Pluto Abducting Proserpine*, carved in the years 1765–1766, he was also to sculpt another important statue — of King Stanisław August — which adorned one of the rooms in the City Hall in 1791. He was also a sought-after sculptor of sacred works destined for Poznań's churches. Therefore it seems logical that when the Guardhouse was erected the services of this artist were used since he had such considerable experience working in stone.

Zofia Ostrowska-Kęmbłowska considered the sculptural decorations of the Guardhouse to be conservative: “The stone sculptures whose picturesque and lively late-Baroque forms contrast with the simple, neoclassical architecture are local features”.⁴⁴ However, it is difficult to agree with the statement that they are Baroque works of art — a fact which is repeated, like a mantra, in professional literature.⁴⁵ Although it is true that sculptors in Stanisław August's times were slower in breaking with Baroque conventions than architects, late-Baroque decorations were fundamentally different; they were more dynamic.⁴⁶ Those on the attic of the Poznań Guardhouse are neoclassical. They were intended to convey easily readable content, define the status of the building and ornament it. The contrast was intentional, and was even more perceptible due to the small scale of the building. It should also be noted that compositions of this type consisting of statues were not a “local feature”. We need only remember the manner in which the decorations of the Piarist Collegium Nobilium Palace in Warsaw were composed, to become aware that the arrangement of the three cartouches against a backdrop of standards — the side ones a little smaller than the central one, held up by two personifications of Fame playing on their bugles — was used in the capital city of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the years 1783–1785.⁴⁷ The similarities between the Warsaw design — in particular the variant, now housed in the Central Archives of Historical Records — and the Poznań composition are quite explicit (Fig. 15).⁴⁸

III. Authorship of the Guardhouse

In the monograph on Johann Christian Kamsetzer, Natalia Batowska wrote: “From the information that Raczyński used Kamsetzer as an architect, we can also assume that the neoclassical Guardhouse in the market square of Poznań, erected in 1787 largely thanks to Kazimierz Raczyński, the *Starosta Generalny* of Wielkopolska, was also designed by Kamsetzer. Unfortunately, in this case the information which could enable the riddle of its authorship to be resolved disappeared together with the plans of the building (two sheets), most probably the originals, which were housed in the Central Archives of Historical Records until Hitler's occupation of Warsaw. The plans disappeared without the author being disclosed. Had they survived, it would

⁴¹ The most important information about this sculptor can be found in: Prószyńska Z. 1975, p. 112.

⁴² Zofia Ostrowska-Kęmbłowska already drew attention to the similarities between the personifications of Fame decorating the Guardhouse and “other works by Schöps, the leading sculptor in Poznań in the third quarter of the eighteenth century” when discussing other historic monuments in the city, Ostrowska-Kęmbłowska Z. 1958, p. 53.

⁴³ Basic information about the artist can be found in: Kuszelski A. 2012–2013, pp. 208f.; Jarzewicz M. 2016, pp. 232f.

⁴⁴ Ostrowska-Kęmbłowska Z. 1982, p. 98.

⁴⁵ These sculptures were classified as “late-Baroque” in the following works: Ostrowska-Kęmbłowska Z. 1982, p. 98; Błaszczuk I. 2008, p. 146; Maćkowiak P. 2008, p. 274.

⁴⁶ Cf. among others: Dziubecki T. 2010, passim; Sito J. 2013, passim.

⁴⁷ Mączyński R. 1994, pp. 168f.; Mączyński R. 1996, pp. 53f.; Mączyński R. 2010, pp. 243f.

⁴⁸ AGAD, ZK, ref. WE 34-20. Cf.: Kosacka D. 1970, p. 140.

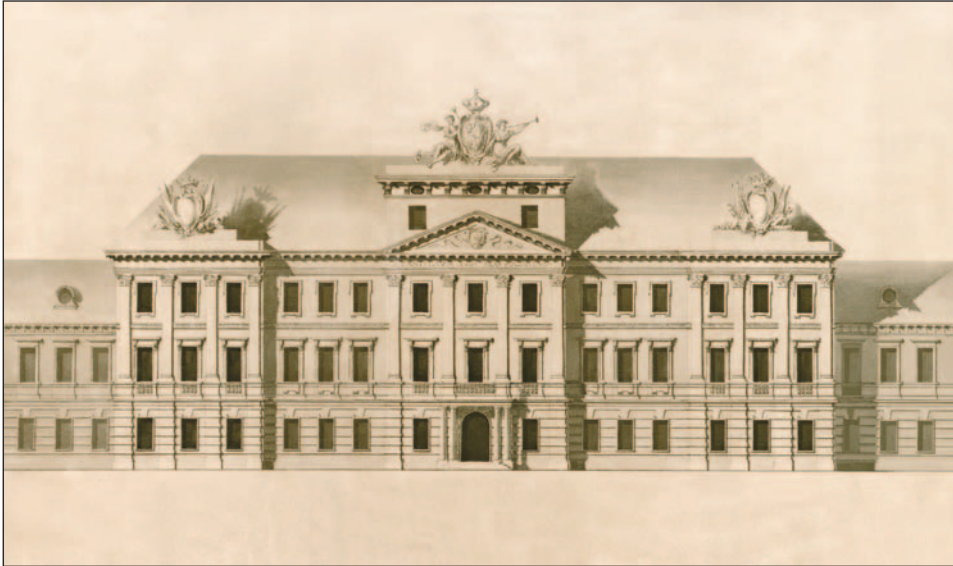

Fig. 15. Collegium Nobilium in Warsaw — facade. Design (one of several variants) by Stanisław Zawadzki dating from 1782. In the collections of the Central Archives of Historical Records in Warsaw (AGAD). Photo Reprographic Studio AGAD

Ryc. 15. Pałac Collegium Nobilium w Warszawie — fasada. Rysunek projektowy (jeden z wariantów) Stanisława Zawadzkiego z 1782 r. W zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie (AGAD). Fot. Pracownia Reprograficzna AGAD

have been easy to determine Kamsetzer's authorship based on the characteristics of the drawings".⁴⁹ Scholars use the term "probably", since there are no known sources which could confirm this attribution. The only argument put forward are Raczyński's earlier contacts with the architect and some similarities in the New Guardhouse built by Kamsetzer at the Royal Łazienki in Warsaw in the 1790s, although these arguments are rather tenuous.

It is also difficult to fully agree with Natalia Batowska's opinion that the plans of the Poznań Guardhouse, had they not disappeared during the Second World War, would have contributed to the unambiguous resolution of the building's authorship and would have indisputably confirmed Kamsetzer's role. Maybe, maybe not. It is worth emphasizing that an "author's drawings" cannot be the final argument regarding the authorship of a concept. It is well known that Kamsetzer, who had an outstanding talent for drawing, was often entrusted with copying or drawing the plans of other authors, such as — for example — those created by Jakub Fontana, first architect to the King and the Polish-Lithuanian Commonwealth, a fact which has been widely discussed by the authors of monographs about Fontana.⁵⁰ Furthermore, even signed drawings do not always indicate the real author, as can be seen in the designs of a palace in Mała Wieś by Stanisław Zawadzki, which were signed by Hilary Szpilowski, although the latter's role was limited to redrawing the plans which had been devised by his superior.⁵¹

⁴⁹ Batowski Z., Batowska N., Kwiatkowski M. 1978, p. 230.

⁵⁰ Batowski Z., Batowska N., Kwiatkowski M. 1978, pp. 17f. Cf. also: Bartzakowa A. 1970, pp. 242f., 265f., 288.

⁵¹ Mączyński R. 2015, pp. 113f.

Fig. 16. Warsaw, New Guardhouse at the Łazienki — general view. Photo R. Mączyński (2018)

Ryc. 16. Warszawa, Nowa Kordegarda w Łazienkach — widok ogólny. Fot. R. Mączyński (2018)

Jan Christian Kamsetzer's contacts with Kazimierz Raczyński have been confirmed. But this confirmation is not reliable. It was believed that Kamsetzer was the author of the extensions made to the Raczyński's palace on Długa Street in Warsaw as well as the modernization of the Raczyńskis' residence in Rogalin.⁵² Before the Second World War drawings existed of earlier designs. In the case of Warsaw, they consisted of an undated view of the palace's front elevation, and in the case of Rogalin, of ten layouts relating to the interior design and external staircase, with the date 1789 added. It is uncertain whether the designs were by Kamsetzer. Work on the palace in Warsaw was probably carried out in the years 1787 and 1789; in Rogalin work was discontinued in 1790. Nevertheless, the sumptuous decor of the ballroom in the residence on Długa Street, in a form close to what Kamsetzer proposed in another palace belonging to the Tyszkiewicz family erected at the same time, and located on Krakowskie Przedmieście Street, may be considered evidence of the architect having worked for Kazimierz Raczyński.⁵³ However, in neither case was Kamsetzer the author of the architectural plans — he was only responsible for the interior design. The actual author of both palaces was another architect — Stanisław Zawadzki.⁵⁴ In the case of the Tyszkiewicz palace this had been known for a long time but has only recently come to light in respect of the latter.

⁵² Batowski Z., Batowska N., Kwiatkowski M. 1978, pp. 166f., 202f. Moreover, on the subject of the palace in Warsaw: Rewski Z. 1929, *passim*; Kwiatkowska M.I. 1980, *passim*; Zieliński J. 1996, pp. 208f.; the palace in Rogalin: Ostrowska-Kęłbowska Z. 1969, pp. 220f.; Ostrowska-Kęłbowska Z. 1970, pp. 26f.; Pawlaczyk M. 1981, p. 6.

⁵³ On the subject of the Tyszkiewicz's residence in Warsaw, see, among others: Batowski Z. 1956, pp. 305f.; Kwiatkowska M.I. 1973, *passim*; Zieliński J. 2001, pp. 186f.; Kwiatkowska M.I., Kwiatkowski M. 2003, pp. 217f.

⁵⁴ Mączyński R. 2017–2018, pp. 159f. The monograph on the architect is largely out of date: Malinowska I. 1953, *passim*; and an entry in a recently published dictionary: Mączyński R. 2016, pp. 484f.

The New Guardhouse at the Royal Łazienki in Warsaw still exists. It is located on the east bank of the north pond (Fig. 16). Marek Kwiatkowski once described it as follows: “The facade is composed of a stone Tuscan gallery with four columns, framed within walls pierced with arcades. The whole building is surmounted with an attic composed of balustrades and a plinth. Originally, panoplies of military attributes were installed over the attics, in the outermost parts. This building, both in scale and character, complied with the new, north facing elevation of the Łazienki Palace”.⁵⁵ Indeed, the guardhouses in Poznań and in Warsaw share many features. They are neoclassical works of art, erected at almost the same time, and for a similar purpose — as a place to station the city or palace guards. They are of similar shape, with recessed porticos and surmounted with attics. The details of the design are also similar: the banded rustication, the use of the Tuscan order and the triglyph friezes; however, one should bear in mind that such details were imposed as much by the fashion of the epoch as by the principle of what was regarded appropriate for military architecture. The New Guardhouse was completed between 1791 and 1792.⁵⁶ However there are no known sources which confirm that Kamsetzer was indeed the author of the building — his authorship was accepted as being tentative and was based on an association between some clear similarities.⁵⁷ Finally, it should be noted that the New Guardhouse was erected later than the Poznań Guardhouse, so if there had indeed been a formal dependence between them, its direction would have to be strictly defined.

Nevertheless, it seems logical that Johann Christian Kamsetzer, as architect to King Stanisław August, designed and built the New Guardhouse in the Royal Łazienki. This lay within his competencies and his official status, since the Łazienki was the king’s private residence. But why would he have designed the Poznań Guardhouse, which was under entirely different control? It was a building financed with municipal funds, but under military authority. And, to that end, there was an architect in the Polish-Lithuanian Commonwealth who was far more predisposed to preparing the Poznań project. This architect was Stanisław Zawadzki who, since 1777, as a major in the army, was also architect to the Royal Army.⁵⁸ There are no remaining documents which describe the scope of duties of a professional appointed to this position, but in line with the accepted practice, he was, to a lesser degree, obliged to design works of military engineering, and to a larger degree he was responsible for the appearance of municipal buildings owned by the armed forces. This related, first and foremost, to barrack buildings, as well as arsenals, powder magazines and guardhouses. Kazimierz Raczyński was well acquainted with Stanisław Zawadzki. He was — as already mentioned — a member of the Location Committee established in Warsaw in 1784 to officially supervise the construction of the Warsaw barracks. Their design and construction was entrusted to the architect of the royal armed forces, Stanisław Zawadzki.

The appearance of the Poznań Guardhouse corresponds closely to the range of architectural forms used by Stanisław Zawadzki. All the examples of comparable solutions referred to above — which were erected earlier than the Poznań Guardhouse — are buildings which were designed by Zawadzki and constructed in Warsaw: both military buildings — in par-

⁵⁵ Kwiatkowski M. 1972, p. 228.

⁵⁶ The building was dated 1793–1794 in: Tatarkiewicz W. 1957, p. 114 (2nd ed. 1968, 3rd edition 1972). Marek Kwiatkowski indicated that building work began in 1791: Kwiatkowski M. 1983, p. 221. Cf. also: Kwiatkowski M. 2000, pp. 126f.

⁵⁷ Marek Kwiatkowski wrote the following: “The elevation is clearly reminiscent of the design suggested by Kamsetzer for the building near the theatre, which was to be erected to the west of the Palace on the Isle. This similarity — he concluded — suggests the authorship of this architect”: Batowski Z., Batowska N., Kwiatkowski M. 1978, p. 230.

⁵⁸ For further information of this post and Stanisław Zawadzki, see: Mączyński R. 2020b (in print).

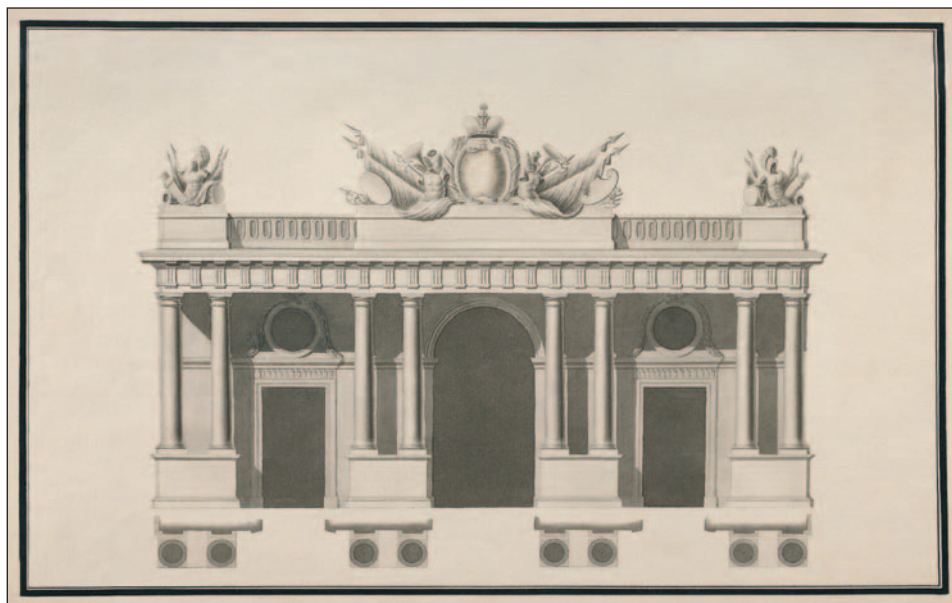

Fig. 17. Undefined building (guardhouse?) — facade. Drawing by Stanisław Zawadzki, undated. In the collections of the National Library in Warsaw (BN). Photo Reprographic Studio BN

Ryc. 17. Nieokreślony budynek (kordegarda?) — fasada. Rysunek projektowy Stanisława Zawadzkiego, niedatowany. W zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie (BN).
Fot. Pracownia Reprograficzna BN

ticular, the barracks of the Royal Artillery and of the Royal Foot Guards — and civic buildings — the Ustronie Palace built for Poniatowski, the facade of the Collegium Nobilium building, and the tenement houses built for Branicka.⁵⁹ Therefore it is no one other than Stanisław Zawadzki who should be considered the designer of the Poznań Guardhouse. This claim is based on three arguments: the similarity of the forms used to those of the architect's other work, the fact that the investor and designer were acquainted both officially and personally, and finally the fact that, from an administrative perspective, the commission would have been entrusted to the competencies of the architect to the royal armed forces. Yet another argument could be put forward, although it is less important than those given above. It concerns the bond between fellow countrymen who came from the same part of Poland — from Wielkopolska. In this respect Kazimierz Raczyński would have felt much “closer” to Zawadzki, who hailed from “between Gniezno and Trzemeszno” than to Kamsetzer who came from Saxony.⁶⁰

When discussing the issue of the Poznań Guardhouse, it is worth mentioning yet another detail. Among the drawings that are connected with Zawadzki, and preserved in the

⁵⁹ At one time an apt analogy was made but the wrong conclusions were drawn because they were dictated by a suggestion that had once been made but not verified. Marek Kwiatkowski, when discussing the design of the Lodge designated for the Field of Mars in Warsaw, claimed that although it did not come to fruition that “the architectural concept had been partly accomplished in the facade of the Guardhouse in Poznań designed by Johann Christian Kamsetzer”: Kwiatkowski M. 1980, p. 180. The point, however, is that the design for the Lodge — which he also wrote about in the same article — was by Stanisław Zawadzki.

⁶⁰ For more information about Zawadzki's origins, see: Mączyński R. 2005, pp. 40f.

former Potocki collection — currently housed in the National Library in Warsaw — there is an rather intriguing design drawn by him (Fig. 17).⁶¹ It shows an unidentified building, one-storey high, with three axes. The front elevation is encompassed within an order made up of four pairs of Tuscan columns on massive common plinths, which support the entablature with a frieze adorned with triglyphs. Behind the colonnade the openings of the entrance are visible — the middle one is larger, surmounted with an arch, and the side ones are smaller, rectangular, with large medallions over the doors. The whole building is surmounted with an attic decorated with sculptural compositions against a backdrop of military panoplies (standards, bugles, lictors' fasces): there is a cartouche bearing a coat of arms in the centre, flanked by armour surmounted with helmets; on the sides the same armour is shown but it constitutes a separate motif.

Krystyna Gutowska-Dudek suggested that it was a design for a “palace elevation”, whereas Marek Kwiatkowski thought it resembled a “triumphal arch”.⁶² The first suggestion is completely off the mark. The second would seem more probable, were it not for the distinctive *chiaroscuro*, which suggests there is an interior to the structure, and it is not just an openwork structure with three arched passageways. There were some details, however, which emphasized the austerity of the architectural form, as well as the ornaments consisting of military panoplies with a decidedly heroic significance, proving that the building was more likely designed for military purposes. The small scale of the structure seems to indicate that it could be used as a guardhouse. Of course at this stage of research this claim cannot be firmly accepted in the same way that it cannot be ultimately determined whether the surviving design has any connection whatsoever with Poznań.

* * *

Established attributions of monuments dating from the reign of Stanisław August have been repeated many times and therefore are long-lived. There would be nothing wrong with this had not many of them been made without being confirmed on the basis of source documents, or without even taking into consideration the artist's or the epoch's specific background. They were made based on loose associations, without putting forward any arguments. Sometimes they contributed to whole sequences of attributions arising. One speculation led to another, and they were repeated in print, thereby creating “indisputable facts”. The Poznań Guardhouse, purportedly designed by Johann Christian Kamsetzer, is a good example of such a train of thought. However, the true history of the Guardhouse should be rewritten based on conclusive arguments.

The idea of building a brick Guardhouse in Poznań evolved in 1784, inspired by matters related to organizing the stationing of troops in Warsaw. The *Boni Ordinis* Committee supervised the project and Kazimierz Raczyński, the *Starosta Generalny* of Wielkopolska, was also personally responsible. It was Raczyński who donated funds from his personal property to supplement the meagre municipal funds derived from the property tax called *serwisgelt*, thereby allowing the work to proceed. He also commissioned the design to Stanisław Zawadzki, with whom he was personally acquainted and who was also architect to the Royal Army. This most probably took place at the end of 1786. Major Zawadzki's competencies included designing all the military construction projects undertaken in towns. The architectural and sculptural solutions used in the building attest to such an attribution, as they had been used previously in the architect's work. In the following year, 1787, the Guardhouse in Poznań was built and adorned with sculp-

⁶¹ BN, ref. I. Rys. 5129 (WAF. 74). Cf.: Gutowska-Dudek K. 2004, p. 79. Krystyna Gutowska-Dudek did not take earlier attributions made by Marek Kwiatkowski into consideration: Kwiatkowski M. 1987, p. 104.

⁶² Gutowska-Dudek K. 2004, p. 79; Kwiatkowski M. 1987, p. 104.

tures. The sculptures were probably made according to Zawadzki's designs, by the Poznań sculptor Augustinus Schöps. This is visible in the nature of the work, which should be described as neoclassical, just like the building itself.

Translated by
A.M. Fabianowska

Address of the Author:

dr hab. Ryszard Mączyński, prof. UMK
Nicolaus Copernicus University in Toruń
Władysława Bojarskiego 1
87-100 Toruń
r_maczynski@poczta.onet.pl
<https://orcid.org/0000-0002-2961-1329>

BIBLIOGRAPHY

Archival sources

- AGAD [Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (Central Archives of Historical Records in Warsaw)], ZK [Zbiór Kartograficzny], ref. WE 34-20.
APP [Archiwum Państwowe w Poznaniu (State Archives in Poznań)], AC [Acta Consularia], ref. I 98.
APP [Archiwum Państwowe w Poznaniu (State Archives in Poznań)], AKDP [Akta Komisji Dobrego Porządku], ref. I 1908.
BN [Biblioteka Narodowa w Warszawie (National Library in Warsaw)], ref. I. Rys. 5129 (WAF. 74).

Printed sources and studies

- Bartczakowa Aldona. 1970. *Jakub Fontana, architekt warszawski XVIII wieku*, Warsaw.
Batowski Zygmunt. 1956. *Pałac Tyszkiewiczów w Warszawie. Dzieje budowy i dekoracji w XVIII wieku*, ed. N. Batowska, "Rocznik Historii Sztuki", I, pp. 305–368.
Batowski Zygmunt, Batowska Natalia, Kwiatkowski Marek. 1978. *Jan Chrystian Kamsetzer, architekt Stanisława Augusta*, Warsaw.
Bączyk Jarosław. 2003. *Poznański Odwach — zarys dziejów*, "Poznańskie Zeszyty Fortyfikacyjne", II, no. 4, pp. 26–33.
Błaszczuk Iwona. 2008. *Konserwacja zabytków ruchomych w Poznaniu w latach 1990–2007*, Poznań.
Budownictwo. 1936. *Budownictwo wojskowe 1918–1935*, ed. A. Król, Warsaw.
Dygdała Jerzy. 1986. *Raczyński Kazimierz*, [in:] *Polski słownik biograficzny*, vol. 29, Wrocław, pp. 644–653.
Dziubecki Tomasz. 2010. *Programy symboliczne i funkcje ceremonialne rezydencji magnackich. Puławy — Białystok — Radzyń Podlaski — Lubartów w latach 1730–1760*, Warsaw.
Encyklopedia. 1937. *Encyklopedia wojskowa*, ed. O. Laskowski, vol. 6, Warsaw, p. 64 (s.v.: *Odwach*).
Forssman Erik. 1984. *Dorisch, Jonisch, Korinthisch. Studien über den Gebrauch der Säulenordnungen in der Architektur des 16.–18. Jahrhunderts*, Wiesbaden.
Giergielewicz Jan. 1933. *Zarys historii korpusów inżynierów w epoce Stanisława Augusta*, Warsaw.
Gutowska-Dudek Krystyna. 2004. *Rysunki z wilanowskiej kolekcji Potockich w zbiorach Biblioteki Narodowej. Katalog*, vol. 4: *Anonimy oraz Suplement*, Warsaw.
Jaroszewski Tadeusz Stefan. 1984. *Siedziba ks. Stanisława Poniatowskiego zwana Ustronie w Warszawie*, "Materiały Muzeum Wnętrz Zabytkowych w Pszczynie", III, pp. 51–77.
Jaroszewski Tadeusz Stefan, Rottermund Andrzej. 1974. *Jakub Hempel, Fryderyk Albert Lessel, Henryk Ittar, Wilhelm Henryk Minter, architekci polskiego klasycyzmu*, Warsaw.
Jarzewicz Maciej. 2016. *Schöps Augustyn*, [in:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy*, vol. 10, ed. U. Makowska, Warsaw, pp. 232–235.
Karwat Janusz. 2003. *Odwach, główna warta poznańskiego garnizonu*, "Kronika Miasta Poznania", LXXI, no. 2, pp. 257–276.

- Katalog. 1972. *Katalog rysunków z Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, part 3: *Varia. Rysunki architektoniczne, dekoracyjne i varia z XVIII i XIX wieku. Miejsowości nieokreślone*, ed. T. Sulerzyska, Warsaw.
- Kondziela Henryk. 1971. *Stare Miasto w Poznaniu. Zniszczenia, odbudowa, program dalszych prac*, Poznań.
- Kosacka Daniela. 1970. *Plany Warszawy XVII i XVIII wieku w zbiorach polskich. Katalog*, Warsaw.
- Kronthal Arthur. 2009. *Poznań oczami Prusaka wzorowego. Przyczynki do historii zabytków oraz życia artystycznego i umysłowego Poznania*, Poznań.
- Królikowska-Dziubecka Marzena. 2016. *Kamsetzer Johann Christian*, [in:] *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, ed. P. Migasiewicz, H. Osiecka-Samsonowicz, J. Sito, Warsaw, pp. 235–242.
- Kusztelski Andrzej. 2012–2013. *Szeps Augustyn*, [in:] *Polski słownik biograficzny*, vol. 48, Warsaw, pp. 208–210.
- Kwiatkowska Maria Irena. 1980. *Pałac Raczyńskich*, Warsaw.
- Kwiatkowska Maria Irena, Kwiatkowski Marek. 2003. *Pałace Tyszkiewiczów i Uruskich*, [in:] *Kultura artystyczna Uniwersytetu Warszawskiego*, ed. J. Miziołek, Warsaw, pp. 217–236.
- Kwiatkowski Marek. 1972. *Łazienki*, Warsaw.
- Kwiatkowski Marek. 1980. *Łoża na Polu Marsowym i królewskie projekty dla Łazienek*, “Biuletyn Historii Sztuki”, XLII, no. 2, pp. 173–186.
- Kwiatkowski Marek. 1983. *Stanisław August. Król-architekt*, Wrocław.
- Kwiatkowski Marek. 1987. *Nieznane projekty Stanisława Zawadzkiego*, “Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, XXXII, fasc. 2, pp. 91–105.
- Kwiatkowski Marek. 2000. *Wielka księga Łazienek*, Warsaw.
- Lorentz Stanisław, Rottermund Andrzej. 1984. *Klasycyzm w Polsce*, Warsaw (2nd ed. 1990).
- Łęcki Włodzimierz, Maluskiewicz Piotr. 1986. *Poznań od A do Z*, Poznań.
- Łukasiewicz Józef. 1838. *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach*, vol. 1, Poznań.
- Maćkowiak Przemysław. 2008. *Odwach*, [in:] *Atlas architektury Poznania*, ed. J. Pazder, Poznań, p. 274.
- Mączyński Ryszard. 1986. *Korespondencja Stanisława Zawadzkiego w sprawie warszawskich kamienic Izabeli Branickiej (przyczynek do charakterystyki osoby architekta)*, “Biuletyn Historii Sztuki”, XLVIII, no. 1, pp. 3–18.
- Mączyński Ryszard. 1994. *Fasada pijarskiego gmachu Collegium Nobilium w Warszawie*, “Ochrona Zabytków”, XLVII, no. 2, pp. 168–184.
- Mączyński Ryszard. 1996. *Pijarski pałac Collegium Nobilium w Warszawie*, Warsaw.
- Mączyński Ryszard. 2005. *Nieznane aspekty biografii Stanisława Zawadzkiego*, “Rocznik Warszawski”, XXXIII, pp. 39–85.
- Mączyński Ryszard. 2010. *Zespoły architektoniczne Collegium Regium i Collegium Nobilium warszawskich pijarów 1642–1834*, Warsaw.
- Mączyński Ryszard. 2015. *Pałac w Walewicach i pałac w Małej Wsi, czyli rozważania o tym, jak w opinii potomnych uczeń zawłaszczył dzieła swego mistrza: Stanisława Zawadzkiego*, “Sztuka i Kultura”, III, pp. 113–242.
- Mączyński Ryszard. 2016. *Zawadzki Stanisław*, [in:] *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, ed. P. Migasiewicz, H. Osiecka-Samsonowicz, J. Sito, Warsaw, pp. 484–497.
- Mączyński Ryszard. 2017–2018. *Zawadzki i Kamsetzer — historia przyjaźni i współpracy architektów*, “Sztuka i Kultura”, V, pp. 159–220.
- Mączyński Ryszard. 2019. *Nowe oblicze oświeceniowej Warszawy — gmachy koszarowe projektowane przez Stanisława Zawadzkiego*, “Biuletyn Historii Sztuki”, LXXXI, no. 4, pp. 601–626.
- Mączyński Ryszard. 2020a. *Patron i jego budowniczy. Dzieje współpracy księcia Stanisława Poniatowskiego z architektem Stanisławem Zawadzkim*, Toruń (w druku).
- Mączyński Ryszard. 2020b. *Stanisław Zawadzki, architekt wojsk koronnych (1777–1795)*, Toruń (w druku).
- Malinowska Irena. 1953. *Stanisław Zawadzki 1743–1806*, Warsaw.

- Muzeum. 2010. *Muzeum Powstania Wielkopolskiego 1918–1919, Muzeum Martyrologii Wielkopolan — Fort VII, Muzeum “Armii Poznań”, Muzeum Uzbrojenia, Muzeum Powstania Poznańskiego — Czerwiec 1956*, Poznań.
- Opisy. 1960. *Opisy i ilustracje Poznania z XVI–XVIII wieku*, ed. M.J. Mika, Poznań.
- Ostrowska-Kęmbłowska Zofia. 1958. *Pałac Działyńskich*, Poznań.
- Ostrowska-Kęmbłowska Zofia. 1969. *Architektura pałacowa drugiej połowy XVIII wieku w Wielkopolsce*, Poznań.
- Ostrowska-Kęmbłowska Zofia. 1970. *Pałace wielkopolskie z okresu klasycyzmu*, Poznań.
- Ostrowska-Kęmbłowska Zofia. 1982. *Architektura i budownictwo w Poznaniu w latach 1780–1880*, Poznań (2nd ed. 2009).
- Ostrowska-Kęmbłowska Zofia. 1988. *Sztuka okresu Oświecenia w Poznaniu*, [in:] *Dzieje Poznania*, ed. J. Topolski, vol. 1, Warsaw, s. 909–942.
- Pawlaczyk Mateusz. 1981. *Rogalin*, Warsaw.
- Pezacki Wincenty. 1990. *Jatki rzeźnicze w dawnym Poznaniu*, “Kronika Miasta Poznania”, LVIII, no. 2, pp. 93–104.
- Pilarczyk Zbigniew. 2005. *Budownictwo wojskowe w dawnym Poznaniu*, “Kronika Miasta Poznania”, LXXIII, no. 1, pp. 372–398.
- Pocztówki. 1995. *Pocztówki z widokami dawnego Poznania (1898–1939) ze zbiorów Muzeum Historii Miasta Poznania*, ed. M. Warkoczevska, Poznań.
- Postkarten. 1997. *Postkarten erzählen Geschichte. Die Stadt Posen 1896–1918 = Pocztówki opowiadają historię. Miasto Poznań 1896–1918*, ed. S. Kemlein, Lüneburg.
- Poznań. 1995. *Poznań na dawnych widokówkach*, ed. J. Skutecki, part 1: *Widokówki z lat 1896–1905*, Poznań.
- Poznań. 1996. *Poznań na dawnych widokówkach*, ed. J. Skutecki, part 2.2: *Widokówki z lat 1905–1918, Stary Rynek i okolice*, Poznań.
- Poznań. 2004. *Poznań. Spis zabytków architektury*, ed. J. Bielawska-Pełczyńska, Poznań.
- Prószyńska Zuzanna. 1975. *Düldt Johann*, [in:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy*, vol. 2, Wrocław, p. 112.
- Prószyńska Zuzanna. 1979. *Kamsetzer Jan Krystian*, [in:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy*, vol. 3, ed. J. Maurin-Białostocka, J. Derwojed, Wrocław, pp. 339–345.
- Putkowska Jolanta. 2016. *Warszawskie rezydencje na przedmieściach i pod miastem w XVI–XVIII wieku*, Warsaw.
- Relacja. 1788. *Relacja delegowanych od przeszłej Rady Nieustającej do słuchania rachunków Komisji Lokacyjnej po zakończeniu tychże dnia 8 Octobris roku 1788 na sesji Rady Nieustającej uczyniona*, [Warsaw].
- Rewski Zbigniew. 1929. *Pałac Raczyńskich w Warszawie, obecnie siedziba Ministerstwa Sprawiedliwości*, Warsaw.
- Ruszczyńska Teresa, Sławska Aniela. 1956. *Architektura i urbanistyka do 1939 roku*, [in:] *Dziesięć wieków Poznania*, vol. 3: *Sztuki plastyczne*, Poznań, pp. 25–92.
- Sito Jakub. 2013. *Wielkie warsztaty rzeźbiarskie Warszawy doby saskiej. Modele kariery, formacja artystyczna, organizacja produkcji*, Warsaw.
- Skutecki Jakub, Jańczak Małgorzata, Piskorski Tadeusz. 2003. *Ulicami Poznania*, Poznań.
- Słownik. 2002. *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, Warsaw, pp. 202–203 (s.v.: *Kordegarda*).
- Spis. 1964. *Spis zabytków architektury i budownictwa*, Warsaw.
- Sroczyńska Krystyna. 1969. *Zygmunt Vogel, rysownik gabinetowy Stanisława Augusta*, Wrocław.
- Sroczyńska Krystyna. 1980. *Podróże malownicze Zygmunta Vogla*, Warsaw.
- Stare. 2017. *Stare Miasto w Poznaniu. Zniszczenia — odbudowa — konserwacja 1945–2016*, ed. I. Błaszczak, Poznań.
- Tatarkiewicz Władysław. 1957. *Łazienki Warszawskie*, Warsaw (2nd ed. 1968, 3rd ed. 1972).
- Topolska Maria B. 1981. *Raczyński Kazimierz*, [in:] *Wielkopolski słownik biograficzny*, Warsaw, pp. 608–609.
- Tyszkiewicz Bogna. 1965. *Działalność poznańskiej Komisji Dobrego Porządku (1779–1784)*, Poznań.
- Tyszkiewicz Bogna. 2005. *Komisja Dobrego Porządku w Poznaniu 1780–1784*, Poznań.

- Warkoczevska Magdalena. 2000. *Portret miasta. Poznań w malarstwie i grafice = Porträt einer Stadt. Posen in Malerei und Grafik*, Poznań.
- Zakrzewski Zbigniew. 1985. *Ulicami mojego Poznania. Przechadzki z lat 1918–1939*, Poznań.
- Zakrzewski Zbigniew. 2006. *Ulicami mojego Poznania, part 2: W zasięgu hejnału*, Poznań 2006.
- Zieliński Jarosław. 1996. *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy. Śródmieście historyczne*, vol. 2: *Canaletta — Długosza*, Warsaw.
- Zieliński Jarosław. 2001. *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy. Śródmieście historyczne*, vol. 7: *Krakowskie Przedmieście*, Warsaw.

Internet

- https://pl.wikipedia.org/wiki/Odwach_w_Poznaniu (accessed 02.07.2018).
- <http://poznan.wikia.com/wiki/Odwach> (accessed 05.07.2018).
- <http://poznanskiehistorie.blogspot.com/2012/02/pery-starego-ryнку-czesc-4.html> (accessed 04.07.2018).
- <http://regionwielkopolska.pl/katalog-objektow/odwach-w-poznaniu.html> (accessed 05.07.2018).
- <http://www.wmn.poznan.pl/odwiedz-nas/muzeum-powstania-wielkopolskiego-1918-1919/> (accessed 03.07.2018).

Poznański Odwach z XVIII wieku: historia — architektura — autorstwo

Dawny Odwach usytuowany pośrodku Starego Rynku w Poznaniu to zabytek z epoki Oświecenia, odznaczający się wysoką klasą artystyczną. Z uwagi na swą lokalizację, w centrum ruchu turystycznego, łatwo zapada w pamięć, jest również chętnie odwiedzany, pełniąc dziś funkcję siedziby Muzeum Powstania Wielkopolskiego 1918–1919 — Oddziału Wielkopolskiego Muzeum Walk Niepodległościowych. W dotychczasowych publikacjach podawano, że jest to obiekt zaprojektowany i wzniesiony przez Johanna Christiana Kamsetzera, architekta króla Stanisława Augusta. Nie jest to jednak zgodne z prawdą. Stworzone niegdyś atrybucje zabytków z doby Oświecenia, powtarzane po wielokroć, są mocno utrwalone. Tymczasem wiele z nich powstało nie tylko bez źródłowego potwierdzenia, lecz nawet bez uwzględnienia konkretnych realiów (dotyczących artysty lub epoki). Kreowano je na zasadzie swobodnych skojarzeń, bez przytaczania jakichkolwiek argumentów. Bywało zaś, że z czasem przyczyniały się one do powstawania całych ciągów atrybucyjnych. Jedne przypuszczenia rodziły kolejne, a następnie utrwalone w druku tworzyły „niepodważalne fakty”. Poznański Odwach jest tego dobrym przykładem.

Prawdziwą historię tej kordegardy należy zestawić na nowo w oparciu o konkretne przesłanki. Pomysł wystawienia muranego Odwachu w Poznaniu został wysunięty w 1784 r., zainspirowana porządkowaniem w Warszawie spraw związanych ze stacjonowaniem wojska. Nadzór nad wprowadzeniem jej w życie sprawowała Komisja Dobrego Porządku i osobiście Kazimierz Raczyński, starosta generalny Wielkopolski. To on dołożył z własnego majątku do skromnych funduszy miejskich, pochodzących ze specjalnego podatku, by można było podjąć dalsze prace. On także, znając osobiście Stanisława Zawadzkiego, sprawującego urząd architekta wojsk koronnych, zamówił u niego projekt, co najpewniej nastąpiło u schyłku 1786 r. Do kompetencji majora Zawadzkiego należało projektowanie wszelkich przedsięwzięć budowlanych wojska podejmowanych w miastach. Za taką atrybucją przemawiają też rozwiązania architektoniczno-rzeźbiarskie zrealizowanego dzieła, mające swe liczne odniesienia do wcześniejszych prac tego architekta. W roku następnym, 1787, Odwach w Poznaniu wybudowano i ozdobiono dekoracją rzeźbiarską. Tę, według projektu Zawadzkiego, wykonał najpewniej rzeźbiarz poznański, Augustinus Schöps. Świadczy o tym forma owych prac, które należy określić jako klasycystyczne, podobnie zresztą jak cały obiekt.

Marcin Łukasz Majewski

Młynarstwo i piekarstwo w Piotrkowie w XVI–XVIII wieku

Słowa kluczowe: młynarstwo, piekarstwo, Piotrków, miasto, ceny

Key words: milling, baking, Piotrków, town, prices

I. Wstęp. II. Młyny. III. Młynarze. IV. Piekarstwo. V. Ceny chleba w Piotrkowie w XVI–XVIII wieku

I. Wstęp

Młynarstwo było jednym z najważniejszych rzemiosł, ściśle związanym z życiem codziennym mieszkańców miast, miasteczek i wsi dawnej Rzeczypospolitej. Młyn jako miejsce, w którym zboże było przetwarzane na mąkę, oraz w którym śrutowano sól, zaopatrywał lokalne społeczności w podstawowe produkty niezbędne do wypieku chleba i produkcji piwa — dwóch najważniejszych produktów żywnościowych średniowiecza i doby nowożytnej. Nic więc dziwnego, że istotna rola młynarskiego rzemiosła doczekała się już wielu opracowań¹.

W dobie staropolskiej Piotrków należał do grupy miast średnich, licząc w drugiej połowie XVI w. ponad 2000 mieszkańców². Czyniło go to największym ośrodkiem miejskim województwa sieradzkiego, do tego istotnym w skali całego kraju ze względu na odbywające się tu wydarzenia polityczne³. W wiekach XV i XVI Piotrków był miejscem zjazdów sejmowych, zaś w latach 1578–1792 obrad Trybunału Koronnego. Pomimo dużego znaczenia miasta w dobie staropolskiej wiele problemów badawczych dotyczących jego przeszłości, w tym badania nad dziejami młynarstwa oraz piekarstwa, nie były przedmiotem zainteresowania badaczy. Stosunkowo najwięcej miejsca zagadnieniom związanym z piekarstwem poświęcił wybitny historyk regionalista Michał Rawita-Witanowski. W swojej monumentalnej pracy ukończonej w 1931 r. zajął się historią funkcjonujących w mieście organizacji cechowych, w tym dziejami cechu piekarskiego. Badacz ograniczył się przy tym jedynie do bardzo ogólnego zarysu działalności piotrkowskich piekarzy. Witanowski korzystał z niezachowanych do naszych czasów, najstarszych,

¹ Z nowszych prac dotyczącej tej tematyki zob.: Długokęcki W., Kuczyński J., Pospieszna B. 2004; Kizik E. 2008; Gadocha M. 2011; Kubicki R. 2012; Plisiecki P. 2015; Rzepkowski K. 2015; Szymański A. 2017; Żaba A. 2017.

² Rutkowski H. 1967, s. 48. Szacunkowa liczba ludności Piotrkowa uwzględnia jedynie mieszkańców zamieszkałych w obrębie murów miejskich. Do naszych czasów nie zachowały się źródła, które pozwoliłyby określić zaludnienie przedmieść. Liczba mieszkańców miasta okresowo wzrastała w czasie obrad sejmowych, które ściągały na nie, poza szlachtą i wszystkimi innymi zainteresowanymi obradami, także sporą liczbę kupców i rzemieślników. To samo zjawisko, choć na mniejszą skalę, występowało także w późniejszym okresie, gdy Piotrków był miejscem obrad Trybunału Koronnego. Nie dysponujemy obliczeniami stanu zaludnienia Piotrkowa dla wieków XVII i XVIII. Podjęcie badań w tym zakresie, choć wymagające pracochłonnej kwerendy, byłoby niezwykle pożądane.

³ Rutkowski H. 1998, s. 91.

bo pochodzących z połowy XVIII w. ksiąg cechowych. Niestety nie wykorzystał bezpowrotnie utraconego, cennego materiału źródłowego w sposób pełniejszy. Młynarstwu i samym młynom Witanowski poświęcił zaledwie kilka wzmianek, wskazując tylko ich lokalizację⁴.

Niewiele miejsca młynarstwu i piekarstwu poświęcił także Henryk Rutkowski w artykule na temat życia miasta w okresie obrad sejmowych i trybunalskich. Historyk spożytkował zachowane szesnastowieczne lustracje starostwa piotrkowskiego oraz rejestry podatkowe z tego czasu, wymieniając młyny funkcjonujące w Piotrkowie oraz wskazując liczbę mieszczan trudniących się piekarstwem⁵. Podobnie zagadnienia te zostały przedstawione przez Ryszarda Rosina w jego badaniach nad średniowiecznym Piotrkowem⁶. Poza wyżej wymienionymi historykami, problemu piotrkowskiego młynarstwa i piekarstwa w dobie staropolskiej nie podjęli inni badacze. Zagadnienia te zostały pominięte przez Krzysztofa Pacelta⁷ i Bohdana Baranowskiego⁸, mimo że przedmiotem ich prac było życie gospodarcze Piotrkowa w stuleciach od XVI do XVIII. Miejskie młynarstwo znalazło się również poza tematyką poruszaną przez autora pionierskiej, i jak dotąd jedynej pracy o układzie urbanistycznym Piotrkowa, Kazimierza Głowackiego⁹. Brak wzmianek na ten temat może dziwić, gdyż poza przedstawieniem przemian w urbanistyce miasta od średniowiecza aż po wiek XX, badacz dużo miejsca w swojej monografii poświęcił życiu wewnętrznemu ośrodka. Na funkcjonowanie piotrkowskich młynów w XVI–XVIII wieku zwrócił uwagę Tomasz Kruz w swoim studium o piotrkowskim browarnictwie, przy czym autor nie prowadził własnych badań, korzystając z istniejących już opracowań¹⁰. Działalność młynów w kontekście rzemiosła piwowarskiego została omówiona przez piszącego te słowa w monografii dotyczącej piwowarstwa miejskiego w Piotrkowie w XVI–XVIII w.¹¹

Wpływ na niezadowolający stan badań nad tym zagadnieniem miała niewątpliwie utrata w czasie drugiej wojny światowej kluczowych dla przeszłości miasta źródeł, skutecznie zniechęcając historyków nie tylko do studiów nad dziejami tytułowych dziedzin wytwórczości, ale także historii miasta w epoce staropolskiej w ogóle.

Niniejszy artykuł powstał na podstawie zachowanych źródeł pisanych z XVI–XVIII w., przede wszystkim: rejestrów podatkowych z XVI stulecia, akt Metryki Koronnej, lustracji starostwa piotrkowskiego z lat 1564–1565, 1569, 1628, 1661, 1765 i 1789, ksiąg piotrkowskiego cechu rzeźniczego i Konfraterni Kupieckiej z XVI–XVIII w., lustracji parafii pw. św. Jakuba z 1780 r. oraz jej akt metrykalnych z wieków XVII i XVIII.

II. Młyny

O początkach piotrkowskiego młynarstwa niewiele wiadomo. Najstarsze informacje poświadczające istnienie młynów w Piotrkowie pochodzą dopiero z drugiej połowy XIV w. W akcie sprzedaży piotrkowskiego wójtostwa z 23 lutego 1391 r. młyn został wymieniony obok łaźni, stawu rybnego oraz pól Obrytka i Zdzieniowa (Zdzienitka) jako część jego uposażenia¹². Ponieważ uposażenie wójtów było określane przy lokacji miasta, można przyjąć, że wspomniany w powyższym akcie młyn istniał przed rokiem 1313, gdy Piotrków po raz pierwszy został określony jako *civitas*¹³.

⁴ Rawita-Witanowski M. 2017, s. 741–745.

⁵ Rutkowski H. 1967, s. 43–74.

⁶ Rosin R. 1967, s. 11–42.

⁷ Pacelt K. 1989, s. 73–83.

⁸ Baranowski B. 1989, s. 84–96.

⁹ Głowacki K. 1984.

¹⁰ Kruz T. 2005.

¹¹ Majewski M.Ł. 2019.

¹² Lustracja. 1996, s. 16.

¹³ Rosin R. 1967, s. 25.

Przyjmując argumentację Ryszarda Rosina, który stwierdził, że pierwotna lokacja Piotrkowa musiała mieć miejsce przed lokacją pobliskiego Sulejowa, czyli najpóźniej przed rokiem 1292, budowę młyna wójtowskiego można przesunąć na koniec XIII w.¹⁴

Nie zachowały się szczegółowe opisy wyglądu młyna wójtowskiego. Na podstawie szesnastowiecznych rejestrów podatkowych można jedynie przyjąć, że był to młyn wodny i miał jedno koło¹⁵. Położony był poza murami miejskimi, na wschód od młyna słodowego, obok łąk należących do piotrkowskiego wójta¹⁶. W wyniku klęsk żywiołowych i działań wojennych w ciągu stuleci XVI–XVIII młyn kilkakrotnie ulegał zniszczeniu. W 1530 r. młyn wójtowski został zwolniony z podatku, co może sugerować, że w tym czasie musiał ucierpieć wskutek pożaru¹⁷. Największe straty przyniósł jednak pożar w 1786 r., w wyniku którego młyn spłonął doszczętnie. Skala zniszczeń zarówno w mieście, jak i na obszarze wójtostwa była tak duża, że odbudowa młyna trwała długi czas. Trzy lata po katastrofie odbudowywany młyn nie był jeszcze ukończony, co zaznaczyli w inwentarzu wójtostwa urzędnicy królewscy, przeprowadzający lustrację starostwa piotrkowskiego: „Za młynkiem do fary należącym [tj. za młynem słodowym], wodę z tamtego młynka tylko mający, nowo wystawiony, nie dokończony, gontami pokryty ze stawym [stawem] nowo wyrżniętym”¹⁸.

Na podstawie zachowanych przekazów nic nie wiadomo o produkcji prowadzonej w opisywanym młynie. Najpewniej zajmował się on mieleniem zbóż uprawianych na obszarze wójtostwa: pszenicy, jęczmienia, owsa i żyta¹⁹. Prawdopodobnie był również wykorzystywany w produkcji piwowskiej, gdyż wójt posiadał nieopodal browar wraz ze słodownią²⁰.

Dla mieszczan piotrkowskich zamieszkujących miasto zarówno *intra muros*, jak i na przedmieściach, największe znaczenie miały młyny królewskie. Wyłącznie w tego typu młynach mieszczanie mieli prawo mielenia mąki i śrutowania słołu, artykułów niezbędnych w produkcji dwóch głównych, a zarazem najbardziej powszechnych produktów żywnościowych. W Piotrkowie istniały dwa młyny królewskie: słodowy²¹ oraz tzw. Bugaj. Podobnie jak młyn wójtowski, oba najprawdopodobniej zostały wzniesione w czasie lokacji Piotrkowa. Pierwsza wzmianka o młynie słodowym pochodzi z wystawionego przez króla Kazimierza Jagiellończyka dokumentu z 28 sierpnia 1476 r., w którym zezwolił on staroście i tenutariuszowi piotrkowskiemu, Janowi z Kurozwęk, na wykupienie od młynarza Michała Kopcia trzeciej miary śrutowanego w młynie słołu²². Młyn ten położony był za miastem, na terenie tzw. Wielkiej Wsi, a jego dokładną lokalizację podają akty z 16 marca i 11 kwietnia 1509 r. Młyn usytuowany był naprzeciwko piotrkowskiego zamku królewskiego, nieopodal domów Tomasza Grudy i garnarza Tomasza²³. W źródłach, poza nazwą „słodowy”, zapisywany był również jako „Poznański”, „Psonka” oraz „Weśredni”. Na podstawie pobieżnej analizy szesnastowiecznych rejestrów

¹⁴ Rosin R. 1989, s. 15.

¹⁵ AGAD, ASK I, sygn. 24, k. 326, 495, 641v.

¹⁶ APPT, ZAKKiZW, sygn. 79, s. 26a.

¹⁷ AGAD, ASK XLVI, sygn. 25, k. 97v.

¹⁸ Lustracja. 2007, s. 61.

¹⁹ AGAD, ASK XLVI, sygn. 107, k. 37v.

²⁰ AGAD, ASK XLVI, sygn. 107, k. 37.

²¹ Istnienie specjalnych młynów przeznaczonych wyłącznie do śrutowania słołu było związane z wymogami produkcji piwowskiej. Słód nie mógł być mielony w młynie tak jak mąka, ponieważ jego zbytne rozdrobnienie powodowało problemy z filtracją brzezki. Z tego powodu słód nie był mielony, ale śrutowany. W tym celu kamienie młyńskie musiały być odpowiednio nastawione, a ich rozstawu nie można było ciągle zmieniać. Koła młyńskie wymagały również odpowiedniej regulacji szybkości. Zapewne z tego powodu uznano za bardziej pożądane budowanie specjalnych młynów słodowych, zob.: Dembińska 1973, s. 232.

²² BCz, sygn. 590 Perg.

²³ AGAD, MK, sygn. 23, k. 574; sygn. 24, k. 90.

podatkowych, Ryszard Rosin błędnie uznał młyn „Weśredni” za odrębny od słodowego, do tego nie wzmiankowany przez żadne źródła, poza rejestrem podatkowym z roku 1511²⁴. W rzeczywistości młyn pod tą nazwą odnotowywany był w spisach skarbowych regularnie. Wymieniają go rejestry z lat: 1508, 1511, 1512, 1515, 1518, 1530, 1534, 1535, 1553, 1563, 1565 i 1577²⁵. Młyna nazywanego „Weśrednim” nie ma jedynie w pięciu rejestrach z lat: 1532, 1538, 1552, 1540 i 1570²⁶. Dowodem na to, że młyn ten jest tożsamy z młynem słodowym, jest akt króla Zygmunta III z 28 marca 1624 r., w którym monarcha zatwierdził kontrakt dzierżawy młyna zawarty 21 listopada 1623 r. między starostą piotrkowskim Albrechtem Starołęskim, a młynarzem Stanisławem Pszonką. Dokument ten mówi o wydzierżawionym przez Pszonkę „młynie weśrednim albo Poznanskim nazwanym”²⁷. Z lustracji starostwa piotrkowskiego z lat 1564–1565²⁸ oraz 1569²⁹ wiadomo natomiast, że nazwa młyn Poznański odnosiła się do młyna słodowego. Co więcej, w kolejnej lustracji — z 1628 r. urzędnicy królewscy odnotowali „Młyn Poznański z dawna, a teraz Psonka rzeczony”³⁰, określony tak bez wątplenia od nazwiska dzierżawiącego go od 1623 r. młynarza. Również lustracja piotrkowskiej fary wymienia „młynek przedtym we Sredni teraz zas słodowy zwany”³¹. O tym, że młyn słodowy oraz Weśredni to ten sam obiekt, świadczą zresztą rejestry podatkowe, na które powoływał się Rosin. W rejestrach z lat 1508, 1511, 1512, 1515 i 1530 figurują dwa młyny: słodowy i weśredni, ale informacja o opłaconym podatku pojawia się tylko przy jednym z nich³². Osobny podatek został odnotowany jedynie w trzech rejestrach, z lat: 1518, 1563 i 1577³³. Taki sposób zapisu jest jednak łatwo wytłumaczalny, ponieważ podatek odprowadzono od każdego koła młyńskiego.

Nie istniały więc dwa osobne młyny, ale jeden posiadający dwa koła. Stosowane w trzech wymienionych wyżej rejestrach rozróżnienie mogło być spowodowane faktem, że jedno z kół służyło do śrutowania słoju, zaś drugie do mielenia mąki. Funkcjonowanie we młynie dwóch kół poświadcza lustracja kościoła farnego³⁴. Warto również zauważyć, że w pięciu rejestrach, w których nie został odnotowany młyn o nazwie „Weśredni”, wymieniony został młyn słodowy³⁵ i odwrotnie: w rejestrach z lat 1534³⁶, 1535³⁷ i 1553³⁸, w których nie ma młyna słodowego, jest wpisany młyn Weśredni. W rejestrze z 1532 r. młyn nie pojawia się pod żadną z nazw³⁹, co było spowodowane najpewniej zwolnieniem go z powinności podatkowej z powodu zniszczenia przez pożar, który miał miejsce w Piotrkowie w 1531 r.⁴⁰ Ryszard Rosin błędnie przypuszczał, że młyn Weśredni mógł być tożsamy z uwzględnionym w źródłach młynem o nazwie Kleszcz⁴¹.

²⁴ Rosin R. 1989, s. 35.

²⁵ AGAD, ASK I, sygn. 24, k. 326, 495; sygn. 25, k. 2v, 16v, 29v, 43v, 55v, 68v, 97v, 253v; sygn. 26, k. 301v, 534v, 724; sygn. 79, k. 64v.

²⁶ AGAD, ASK I, sygn. 24, k. 641v; sygn. 25, k. 130v, 305v; sygn. 26, k. 157v, 785.

²⁷ AGAD, MK, sygn. 171, k. 132v.

²⁸ Lustracja. 1963, s. 31.

²⁹ AGAD, ASK I, sygn. 103d, k. 129v.

³⁰ Lustracja. 1969, s. 24.

³¹ APPT, ZAKKiZW, sygn. 9, k. 26a.

³² AGAD, ASK I, sygn. 25, k. 2v, 16v, 29v, 55v, 97v.

³³ AGAD, ASK I, sygn. 25, k. 68v, 253v, 724.

³⁴ APPT, ZAKKiZW, sygn. 9, s. 26a.

³⁵ AGAD, ASK I, sygn. 24, k. 641v; sygn. 25, k. 130v, 305v; sygn. 26, k. 157v, 785.

³⁶ AGAD, ASK I, sygn. 79, k. 64v.

³⁷ AGAD, ASK I, sygn. 24, k. 495.

³⁸ AGAD, ASK I, sygn. 26, k. 301v.

³⁹ AGAD, ASK I, sygn. 25, k. 305v.

⁴⁰ Żerek-Kleszcz H. 1989, s. 160.

⁴¹ Rosin R. 1989, s. 35.

W istocie Kleszcz to określenie innego młyna, działającego we wsi Świerczów (obecnie część Piotrkowa)⁴², w XVI w. zwanego kuczowskim⁴³.

W XVIII w. młyn słodowy nazywany był również farnym, co wiązało się z zapisem na rzecz znajdującego się w kościele parafialnym ołtarza św. Walentego. Część dochodów z młyna altaria otrzymywała najprawdopodobniej już w XV w. Jak ważny był to zapis świadczy fakt, że dochody z młyna były najważniejszą częścią uposażenia ołtarza⁴⁴. W drugiej połowie XVIII stulecia, na mocy wyroku sądu asesorskiego z 1757 r., zostały one przyznane altaryście ołtarza Świętej Trójcy⁴⁵, stąd w źródłach osiemnastowiecznych był również niekiedy nazywany młynem trynitariskim⁴⁶.

Nie zachowały się żadne szesnastowieczne i siedemnastowieczne opisy młyna. Lustracje starostwa piotrkowskiego z lat 1564–1565, 1569 i 1628 informują jedynie o wysokości uiszczanego staroście czynszu⁴⁷. Akt dzierżawy młyna z 21 listopada 1623 r. wskazuje na duże uszkodzenia powstałe w czasie dzierżawienia go przez poprzednią właścicielkę — Annę Kuczowską. Młyn miał w tym czasie zepsute pogródkki, upusty, groblę oraz zamulony staw, co wiązało się z koniecznością poniesienia znacznych wydatków przez kolejnego dzierżawcę⁴⁸. Dokładny opis młyna słodowego znajduje się w osiemnastowiecznej lustracji piotrkowskiej fary: „W tym młynku jest izba jedna z piecem i kominkiem w roku 1779 postawionym, z tej izby komory dwie, w sieni komin na czterech słupach nowo postawiony, dalej młynica, w której ściany dobre prócz jednej od podwórza, do której przycieś wygniła, koła wodne dwa w roku 1775 nowo sprawione, także koło paleczne jedno nowe, drugie stare, skrzynia pyłowa nowa, do siodu druga przerabiana, kamieni cztery z tych jeden w roku 1779 sprawiony, wrzeczona dwa jedno stare, drugie nowe. Czopy dwa, pytle stare dwa, ryfy dwie, pogrodki w roku 1780 nowe postawione o trzech oknach, także upust, grobla zawieszona w roku tymże, koryta stare dwa. Ten budynek młynka jest gontami pokryty, przy nim stodołka jedna, stajenki dwie”⁴⁹.

Lustracje starostwa piotrkowskiego informują o ilości przerabianego w młynie siodu. W latach 1564–1565 młyn śrutował rocznie do 2305 korców, w 1569 r. — do 1800, w 1628 r. — 900⁵⁰, zaś w 1661 jedynie ok. 600⁵¹. Podobne dane dla XVIII w. nie zachowały się, a sam młyn nie jest wymieniany w lustracjach starostwa. Brak wzmianek o tym obiekcie spowodowany był wspomnianym już zapisaniem go kościołowi parafialnemu⁵².

Drugi młyn królewski położony był na wschód od miasta, na stawie Bugaj, od którego wzięł swoją nazwę⁵³. Krótki opis młyna zawiera lustracja starostwa piotrkowskiego z lat 1564–1565: „Młyn Bugaj jest na stawie Bugayu, ma 3 koła korzeczniki, a czwarte stępne, na którym też folusz jest, różno wydawa wymiar: kiedy ma wody dostatek, a nie przeschnie, da żyta kor 140 c.v.u., pszenice kor. 5 c.v.u., foluszowego do roku przychodzi fl. 1 c.v.u.”⁵⁴.

⁴² AAL, AMPPT, sygn. 71, Księga ochrzczonych 1653–1675, k. 219v; AAL, AMPPT, sygn. 71, Księga ochrzczonych 1676–1700, s. 109. Albert Kleszcz dzierżawił młyn kuczowski w 1673 r. Kolejna informacja o tym młynie pochodzi z 1683 r. Jego dzierżawcą był wtedy Paweł Lanuszka, a młyn występował już pod nazwą Kleszcz.

⁴³ AGAD, ASK I, sygn. 26, k. 724, 785.

⁴⁴ Majewski M.L. 2019, s. 77 i n.

⁴⁵ Majewski M.L. 2019, s. 78.

⁴⁶ AAL, AMPPT, sygn. 72, Księga ochrzczonych 1748–1778, s. 282.

⁴⁷ Lustracja. 1963, s. 31; Lustracja. 1969, s. 24; AGAD, ASK I, sygn. 103d, k. 129v.

⁴⁸ AGAD, MK, sygn. 171, k. 132v.

⁴⁹ APPT, ZAKKiZW, sygn. 79, s. 26a.

⁵⁰ Majewski M.L. 2019, s. 98, 102.

⁵¹ Lustracja. 1996, s. 17 i n.

⁵² Młyn słodowy nie był lustrowany także w 1661 r., ale było to najpewniej spowodowane jego zniszczeniem w czasie wojny polsko-szwedzkiej.

⁵³ Rosin R. 1989, s. 34.

⁵⁴ Lustracja. 1963, s. 31.

Wydajność młyna była zależna od poziomu napędzającej koła wody. W tym celu zresztą woda w stawie była sztucznie spiętrzana⁵⁵, choć nie zawsze odnosiło to pożądanego skutku. W lustracji z 1661 r. zapisano: „podczas suchego lata nie zawsze wszytkiem trzema kołami miele, także podczas resolucyjej wiosennej i powodzi, gdyż go woda zatapia”⁵⁶.

Tłumaczy to notowane w niektórych rejestrach podatkowych odprowadzanie podatku jedynie za dwa koła młyńskie⁵⁷.

Nie wiadomo, czy od samego początku istnienia młyna był on wyposażony w koło folusznicze. Najprawdopodobniej folusz nie był pierwotnie częścią młyna bugajskiego, a stanowił osobną budowlę, wzniesioną w innej części miasta. Wskazywałby na to przywilej króla Władysława Jagiełły wydany w Sandomierzu 8 września 1412 r., w którym monarcha zezwolił mieszczanom piotrkowskim na wzniesienie folusza przy drodze wiodącej do Krakowa, a więc na południe od murów miejskich⁵⁸. Według Ryszarda Rosina, dalsze losy tego obiektu pozostają nieznane⁵⁹, ale najpewniej wybudowany na gościńcu krakowskim folusz jest tożsamy z tajemniczym, wymienionym w *Liber Beneficiorum* Jana Łaskiego urządzeniem zwanym prądłem⁶⁰. Budowla ta uległa najpewniej zniszczeniu lub nie była w stanie należycie funkcjonować, stąd zdecydowano się zamontować koło folusznicze w młynie bugajskim.

W pierwszej połowie XVII w. stan techniczny młyna Bugaj pozostawiał wiele do życzenia. Według aktu dzierżawy młyna z 28 maja 1615 r. naprawy wymagały grobla, upust i pogródki⁶¹. W dokumencie winą za stan młyna obarczono dzierżawiącego go młynarza i jego żonę⁶², ale zmiana dzierżawcy niewiele pomogła, skoro w lustracji starostwa piotrkowskiego z roku 1628 zapisano: „Drugi młyn, Bugay nazwany, jest na stawie Bugaiu, który staw błotem zalaz, według relacyj młynarzowej, po większej części, dłaczego ryby przechować się nie mogą. Ma 3 koła korzeczne, a czwarte, stępne spustoszało, za czym i folusz zaginął. Z którego folusza antiquitus dawano arendy po fl. 60 na rok. Teraz, iż go niemasz, nic z niego nie idzie”⁶³.

Bardziej szczegółowy opis młyna zawiera lustracja starostwa piotrkowskiego z 1765 r. Dowiadujemy się z niej, że młyn był „z drzewa ciosanego z młynicą w węgły budowany” i nie był w najlepszym stanie technicznym. Naprawy wymagały m.in. pogródki i koła na młynicy, mocno już w tym czasie zdezelowane⁶⁴. Stan młyna poprawił się w ciągu następnych lat, na co wskazuje opis młyna w lustracji z 1789 r.: „Młyn na stawie Bugay zwanym o sieni, młynicy, izbie i komorze z drzewa tartego w węgiel postawiony, stary, gontami pokryty. Wrót do sieni podwójnych na biegunach z wrzeciędzami dwoje. Drzwi do izby z wrzeciędzem i haczykiem, do komory z wrzeciędzem i z komory, z zasuwą. Wszystkie na zawiasach i hakach żelaznych. W izbie okien w tafelki ćwiartkowe w drzewie osadzonych, dobrych 2. Komin kapiasty. Piec z cegły. Połap z tarcic i w komorze takiż. W sieni komin lepiony, na dach wywiedziony, reparacyj potrzebujący [...]. Do młynicy drzwi nie masz, tylko odrzwi. W niej okien niewielkich w tafelki ćwiartkowe, złych 2. Podłoga przez większą połowę młynicy teraz nowo dana. Komin murowany, na dach wywiedziony, reparacyj potrzebujący. Pod z bali, na który wschodki. Kół wodnych 3, palecznych 3. Kamieni zwierzchnych 2, spodnich 2. Z tych, zwierzchni jeden nowy. Piąty jagielny. Wrzecion 3. Ryft na walcach 12, czopów u wałów 6. Ryft

⁵⁵ Rutkowski H. 1998, s. 95.

⁵⁶ Lustracja. 1996, s. 20.

⁵⁷ AGAD, ASK I, sygn. 25, k. 253v.

⁵⁸ Czuba A., Gąsior M., Kotewicz R. 1993, s. 27; Rosin R. 1989, s. 35.

⁵⁹ Rosin R. 1989, s. 35.

⁶⁰ Łaski J. 1881, t. II, s. 225.

⁶¹ AGAD, MK, sygn. 160, k. 101v.

⁶² AGAD, MK, sygn. 160, k. 101.

⁶³ Lustracja. 1969, s. 24.

⁶⁴ AGAD, ASK XLVI, sygn. 107, k. 34v, 35.

na cewiach 6. Panewek 3. Paprzyc 3. Buksów w kamieniach 2. Skrzynia jedna nowa, druga stara. Koszów z korytkami 3. Ogrodzenie od stawu z sztachet i wrota nowo dane z tarcic, przy których 2 przęśla parkanu⁶⁵.

Młyn zajmował się głównie mieleniem zboża na mąkę, ale był także używany do produkcji kasz⁶⁶ i śrutowania słodu, przy czym we młynie śrutowany był wyłącznie sóldek zamkowy⁶⁷. W latach 1564–1565 młyn przerobił 140 korców żyta, 5 korców pszenicy i 81 korców owsa⁶⁸. Dla wieków XVI i XVII nie są znane ilości ześrutowanego w młynie słodu. Dane takie pochodzą dopiero z lat 1762–1764, przy czym dotyczą one wyłącznie słodu jęczmiennego. I tak, w 1762 r. było to 112 korców, w 1763 r. — 130, zaś rok później — 128⁶⁹.

Poza opisanymi powyżej młynami, szesnastowieczne rejestry podatkowe wymieniają jeszcze młyny dominikański i plebański. Data wzniesienia młyna przez zakonników dominikańskich jest nieznaną. Po raz pierwszy młyn ten jest wzmiankowany w rejestrze podatkowym z roku 1518⁷⁰. Słuszna wydaje się zatem hipoteza Ryszarda Rosina o otrzymaniu przez dominikanów prawa wystawienia młyna w czasie fundacji klasztoru, a więc w połowie XV w.⁷¹, choć historyk błędnie twierdził, że pierwsza wzmianka o tym młynie pochodzi dopiero z 1531 r.⁷² W rzeczywistości w tym roku, dnia 6 stycznia, piotrkowscy zakonnicy otrzymali nowy przywilej na wystawienie młyna⁷³, który najpewniej uległ zniszczeniu w bliżej nieznanymi okolicznościach. Młyn dominikański znajdował się w północnej części miasta, pomiędzy gruntami przedmieść Rokszyckiego i Bykowskiego⁷⁴.

Z piotrkowskim konwentem dominikańskim związany był jeszcze młyn koński zbudowany na podwórzu klasztornym przez Szwedów okupujących Piotrków. Najeźdźcy zajmowali miasto we wrześniu i na początku października 1655 r., następnie od listopada 1655 do początku lipca 1656 r., zaś krótkotrwale od 3 kwietnia do 5 maja 1657 r. miasto zostało obsadzone przez garnizon sprzymierzonych ze Szwedami Brandenburczyków⁷⁵. Budowa młyna nastąpiła zapewne podczas drugiej, półrocznej okupacji miasta i była wynikiem realizacji rozkazu wydanego przez króla szwedzkiego oblegającemu Piotrków generałowi Burchardtowi Müllerowi, który miał po zdobyciu miasta ufortyfikować je oraz utworzyć szpitale i magazyny żywnościowe⁷⁶.

Po ostatecznym odbiciu miasta przez Stefana Czarnieckiego 5 maja 1657 r.⁷⁷, prawo użytkowania młyna otrzymali zakonnicy. W młynie śrutowali sóldek na własne potrzeby, uzyskując w roku 1661 prawo nie uiszczania z tego tytułu podatku, pod warunkiem, że roczna miara śrutowanego w młynie końskim słodu nie przekroczy 12 korców⁷⁸. Dalsze losy tego młyna nie są znane. Wiadomo jedynie, że przeprowadzający lustrację starostwa piotrkowskiego urzędnicy królewscy nakazali, żeby przeniesiono go z podwórza klasztornego w bardziej odpowiednie miejsce⁷⁹.

⁶⁵ Lustracja. 2007, s. 37 i n.

⁶⁶ Lustracja. 2007, s. 38.

⁶⁷ Lustracja. 1996, s. 20.

⁶⁸ Lustracja. 1963, s. 31.

⁶⁹ AGAD, ASK XLVI, sygn. 107, k. 49.

⁷⁰ AGAD, ASK I, sygn. 25, k. 69.

⁷¹ Rosin R. 1967, s. 29.

⁷² Rosin R. 1967, s. 41, przyp. 103.

⁷³ MRPS, p. IV, s. 341.

⁷⁴ MRPS, p. IV, s. 341.

⁷⁵ Anusik Z. 1989, s. 145–147.

⁷⁶ Anusik Z. 1989, s. 145.

⁷⁷ Anusik Z. 1989, s. 147.

⁷⁸ Lustracja. 1996, s. 7.

⁷⁹ Lustracja. 1996, s. 7.

Własnym młynem dysponował również proboszcz piotrkowskiej fary. Należący do parafii młyn jest wzmiankowany jedynie w rejestrze podatkowym z 1538 r.⁸⁰ Brak jakichkolwiek informacji o jego położeniu i wyglądzie. Brak wiadomości w pozostałych szesnastowiecznych rejestrach może sugerować, że młyn został zwolniony z podatków. Z całą pewnością istniał on przez długi czas, ponieważ wzmiankowany jest jeszcze w 1662 r.⁸¹ Po tej dacie o młynie tym nie ma żadnych danych. Ponieważ, jak już wspomniano, w latach pięćdziesiątych XVIII w. kościół parafialny otrzymał zapis na użytkowanie młyna słodowego, można przypuszczać, że w tym czasie młyn plebański już nie istniał. Być może zapis na rzecz kościoła był spowodowany niszczeniem młyna plebańskiego w wyniku klęski żywiołowej lub przez obce wojska.

Poza wymienionymi powyżej młynami, w osiemnastowiecznym Piotrkowie funkcjonowały także wiatraki (młyny wietrzne). Lustracja starostwa piotrkowskiego z 1789 r. wymienia trzy urządzenia tego typu⁸². Pierwszy z nich, zwany starym, został wzniesiony przed rokiem 1765, dwa kolejne w 1765 r. Młyny te zbudowano przy Trakcie Wrocławskim, wszystkie o jednako-wej konstrukcji⁸³: „Pierwszy stary [młyn] [...] gontami pobity po bokach tarcicami i sznigami krzyzowemi na niego pierwsze schody z tarcic dobre z których dziur na zawiasach hakach z wrzeciędzdem skoblami 2 zelaznemi w pierwszej kondygnacyi skrzynia do pytla y otrębica podłoga zwierzchnia y spodnia z tarcic tamze cywia ołowiane zelaznemi obręczami na od łączce od pytla ryfty zelazne idąc wyzey przy schodach kominek z cegly muirowany schody takiesz iakie pierwsze do drugiego piętra gdzie kamieni dwa kosz do sypania zboza koło waleczne na wale ryfty zelazne czop blacha w murcie zelazna w poręczy antaba zelazna kołowrot do windowania zboża skrzynia do sypania wymiaru z tarcic na zawiasach hakach z wrzeciędzdem y skoblami dwiema leszy trzy dobre cwierc [ćwierć] do sypania zboza [zboża]”⁸⁴.

Działalność produkcyjna młynów wiatrakowych nie jest znana.

III. Młynarze

Choć młynarstwo było rzemiosłem obecnym w Piotrkowie od czasów lokacji, aż do pierwszej połowy XVII w. źródła nie wymieniają imion działających tu młynarzy. Wyjątkiem jest wspomniany już wcześniej akt królewski z 1476 r., w którym został wymieniony młynarz gospodarujący w młynie słodowym — Michał Kopeć⁸⁵. Być może jednak za pierwszego znanego nam piotrkowskiego młynarza należałoby uznać Jakuba, który 29 listopada 1377 r. wydzierżawił w pobliskim Wolborzu młyn nad rzeką Moszczenicą. Akt dzierżawy nie podaje bliższych informacji na temat Jakuba, stąd nie wiadomo, czy przed przybyciem do Wolborza był on już dzierżawcą któregoś z okolicznych młynów. Dokument potwierdza natomiast jego związki z Piotrkowem wzmiankując, że był on synem Radosława z Piotrkowa⁸⁶. Na podstawie tej informacji nie można przesądzić, czy Jakub wyuczył się rzemiosła w jednym z piotrkowskich młynów lub przed rokiem 1377 był dzierżawcą jednego z nich. Takiej możliwości nie można również wykluczyć.

Związki młynarza z danym młynem określały tzw. przywileje młyńskie wystawiane przez właścicieli poszczególnych obiektów. W zależności od postanowień konkretnego przywileju młynarze w średniowieczu i dobie nowożytnej dzielili się na trzy podstawowe grupy: młynarze dziedzicznych, młynarze dzierżawców oraz młynarze najemnych. W Piotrkowie byli młynarze należący wyłącznie do drugiej grupy, choć trzeba nadmienić, że dzierżawa miała często charakter dożywotni. Jej podstawą był kontrakt, który młynarz zawierał z właścicielem młyna.

⁸⁰ AGAD, ASK I, sygn. 24, k. 641v.

⁸¹ AAL, AMPPT, sygn. 71, Księga ochrzczonych 1653–1675, k. 98.

⁸² Lustracja. 2007, s. 7.

⁸³ AGAD, ASK XLVI, sygn. 107, k. 35.

⁸⁴ AGAD, ASK XLVI, sygn. 107, k. 35.

W aktach Metryki Koronnej zachowały się dwie umowy dzierżawne z lat 1615 i 1623 dotyczące funkcjonujących w Piotrkowie młynów królewskich. Pozwalają one na bliższe poznanie zasad najmu, a także obowiązków i przywilejów młynarskich.

Właściciel młyna stawał przed koniecznością znalezienia nowego młynarza-dzierżawcy w kilku przypadkach. Pierwszym była śmierć dotychczasowego dzierżawcy, drugim zakończenie dzierżawy przez młynarza i podjęcie przez niego pracy w innym młynie, trzecim wreszcie niewywiązywanie się z obowiązków zapisanych w kontrakcie. Na przykład w 1615 r. starosta piotrkowski tłumaczył poszukiwania nowego dzierżawcy młyna Bugaj faktem doprowadzenia go do opłakanego stanu przez dotychczasowych użytkowników — Jana Błuszczycę i jego żonę⁸⁷. Niekiedy zresztą znaczący był więcej niż jeden czynnik. W kontrakcie na dzierżawę młyna słodowego, który w 1623 r. starosta piotrkowski zawarł ze Stanisławem Pszonką, powodem była samobójcza śmierć młynarzowej, a zarazem pozostawienie przez nią młyna w fatalnym stanie⁸⁸.

Młynarz, który był zainteresowany dzierżawą, udawał się do właściciela młyna zgłaszając chęć objęcia młynarskich obowiązków. Tak było w przypadku Stanisława Pszonki, który dowiedziawszy się o samobójstwie młynarzowej osobiście przybył do starosty, prosząc o dzierżawę młyna słodowego⁸⁹. Nowego dzierżawcy poszukiwali również sami starostowie. Kiedy w drugiej dekadzie XVII w. stan techniczny młyna bugajskiego coraz bardziej się pogarszał, starosta rozpoczął poszukiwania nowego najemcy. Dowiedziawszy się, że w pobliskim Przyglowie pracuje młynarz ceniony jako znakomity rzemieślnik i dobry gospodarz zaproponował mu objęcie młyna w dzierżawę⁹⁰.

Warunki dzierżawy regulował kontrakt zawierany najczęściej na okres od kilku do nawet 40 lat⁹¹. Właściciel młyna mógł również wydzierżawić go dożywotnio i tak było w przypadku dwóch zachowanych kontraktów dzierżawnych z Piotrkowa. Młynarz Jakub Kula i jego żona Dorota, którzy w 1615 r. wydzierżawili młyn Bugaj, otrzymali prawo dożywotniego gospodarowania, a prawo to wygasło jedynie w przypadku, gdyby sami chcieli zakończyć dzierżawę⁹². Dzierżawca młyna słodowego, Stanisław Pszonka, otrzymał natomiast obwarowaną kontraktem obietnicę, że nie zostanie z niego usunięty do śmierci⁹³.

W rzeczywistości dzierżawa trwała zwykle kilka lat. Wiadomo, że Pszonka był dzierżawcą młyna jeszcze w roku 1628⁹⁴, ale w 1633 w źródłach występuje już nowy najemca — Andrzej Niewiadomy⁹⁵. Pszonka młyn słodowy musiał więc opuścić między rokiem 1628 a 1633. Zachowane źródła wskazują na dość częstą rotację dzierżawców. Na przykład w 1667 r. dzierżawcą młyna wójtowskiego był Jan Sempkowski, ale już w 1672 r. w tej roli wymieniany jest młynarz Marcin Głębowicz⁹⁶. Nie wiadomo, jak długo Głębowicz piastował to stanowisko, ale w 1683 r. dzierżawcą był już Adam Frankowicz, z kolei w roku 1687 źródła odnotowały kolejnego najemcę — Marcina Stonkowicza⁹⁷. Ten użytkował młyn wójtowski maksymalnie ok.

⁸⁵ BCz, sygn. 590 Perg.

⁸⁶ SRP XII, s. 263 i n.

⁸⁷ AGAD, MK, sygn. 160, k. 101.

⁸⁸ AGAD, MK, sygn. 171, k. 132v.

⁸⁹ AGAD, MK, sygn. 171, k. 132v.

⁹⁰ AGAD, MK, sygn. 160, k. 101.

⁹¹ Rzepkowski K. 2015, s. 138.

⁹² Rzepkowski K. 2015, s. 138.

⁹³ AGAD, MK, sygn. 171, k. 133.

⁹⁴ Lustracja. 1969, s. 24.

⁹⁵ AAL, AMPPT, sygn. 71, Księga ochrzczonych 1627–1635, 1643, k. 103.

⁹⁶ AAL, AMPPT, sygn. 71, Księga ochrzczonych 1653–1675, k. 150, 209.

⁹⁷ AAL, AMPPT, sygn. 71, Księga ochrzczonych 1676–1700, s. 112, 168.

5 lat, gdyż w 1692 r. gospodarował tu już kolejny najemca — bliżej nieznanymi Albert⁹⁸. Oczywiście zdarzały się również przypadki dzierżawy jednego młyna przez dłuższy czas. Na przykład młynarz Jan Bugajski prowadził działalność we młynie bugajskim (od którego, jak widać, przyjął nazwisko) najpóźniej od 1644 do co najmniej 1656 r.⁹⁹, zaś Adam Zarzecki dzierżawił ten sam młyn w latach 1680–1691, a więc przez minimum 11 lat¹⁰⁰. Inny z piotrkowskich młynarzy — Grzegorz Sieradzki jest po raz pierwszy wzmiankowany jako dzierżawca młyna słodowego w 1710 r., po raz ostatni zaś w 1720 r.¹⁰¹ Młynem tym zarządzał maksymalnie do roku 1724, gdy w źródłach odnotowano jego następcę, którym był Szymon Borkowski¹⁰². Sieradzki wydzierżawił młyn słodowy ponownie między rokiem 1732 a 1738, nie wiadomo jednak na jak długo¹⁰³.

Dzierżawa nakładała na młynarza szereg obowiązków, m.in. kosztownej konserwacji i naprawy młyna¹⁰⁴. W kontrakcie zawartym w 1615 r. między starostą piotrkowskim a młynarzem Jakubem Kulą zapisano, że powinien on wraz z żoną „kamienie młyńskie, także loie, y insze naczennia, y potrzeby poprawę budowania swym kosztem odprawować powinni zeby zadne spuszczenie przesz nie w tym młynie nie było”¹⁰⁵. Ponadto Kula zobowiązany był do naprawy grobli, upustu i podgródek¹⁰⁶. Podobne obowiązki zostały zapisane w kontrakcie dzierżawy młyna słodowego z 1623 r. Stanisław Pszonka miał zreperować groblę, zbudować nowe podgródki i upusty, usunąć szlam ze stawu oraz dokonać ogólnej konserwacji młyna¹⁰⁷. Były to znaczne wydatki, które zazwyczaj były pokrywane przez młynarza, niekiedy przy niewielkim wsparciu właściciela młyna. Zgodnie z zapisami kontraktu, starosta piotrkowski miał wspomóc Jakuba Kulę w naprawach, gwarantując siłę roboczą¹⁰⁸. Z kontraktu, który starosta zawarł ze Stanisławem Pszonką wynika, że przed 1623 r. starostowie piotrkowscy wyznaczali dla młynarzy dzierżawiących młyn słodowy dodatek pieniężny w wysokości 70 grzywien przeznaczony na pokrycie kosztów konserwacji i niezbędnych napraw¹⁰⁹. Dopłata ta została — jak czytamy w dokumencie — zlikwidowana przez Zygmunta Gonzagę Myszkowskiego. Dostojnik ten pełnił krótko urząd starosty piotrkowskiego (od 1588 r.), zatem to wtedy kwota musiała zostać zniesiona. Postanowienie Myszkowskiego podtrzymał również Maksymilian Przerębski — bezpośredni poprzednik Albrechta Starołęskiego na urzędzie starościńskim¹¹⁰. Nowy starosta ze względu na fatalny stan młyna słodowego postanowił przywrócić zlikwidowany przez jego poprzedników dodatek pieniężny, a nawet powiększyć go o 20 grzywien¹¹¹.

Konieczność napraw i konserwacji była najcięższym obowiązkiem młynarzy; niektórzy nie byli w stanie się z niego wywiązać. Z odpowiednim utrzymaniem młyna bugajskiego nie poradził sobie Jan Błuszczyk, dzierżawiący go przed rokiem 1615¹¹², a także dzierżawiąca młyn

⁹⁸ AAL, AMPPT, sygn. 71, Księga ochrzczonych 1676–1700, s. 245.

⁹⁹ AAL, AMPPT, sygn. 71, Księga ochrzczonych 1644–1652, k. 14, 61v, 92, 122; AAL, AMPPT, sygn. 71, Księga ochrzczonych 1653–1675, k. 14v, 33v.

¹⁰⁰ AAL, AMPPT, sygn. 71, Księga ochrzczonych 1676–1700, k. 67, 100, 179, 231.

¹⁰¹ WBPL, AUSCPPT, rkps LXXV/35, s. 151, 185, 271, 297.

¹⁰² AAL, AMPPT, sygn. 72, Księga ochrzczonych 1721–1748, k. 22.

¹⁰³ AAL, AMPPT, sygn. 72, Księga ochrzczonych 1721–1748, k. 89v, 126v.

¹⁰⁴ Baranowski B. 1977, s. 24.

¹⁰⁵ AGAD, MK, sygn. 160, k. 101v.

¹⁰⁶ AGAD, MK, sygn. 160, k. 101v.

¹⁰⁷ AGAD, MK, sygn. 171, k. 132v.

¹⁰⁸ AGAD, MK, sygn. 160, k. 101v.

¹⁰⁹ AGAD, MK, sygn. 171, k. 132v.

¹¹⁰ AGAD, MK, sygn. 171, k. 132v.

¹¹¹ AGAD, MK, sygn. 171, k. 132v.

¹¹² AGAD, MK, sygn. 160, k. 101.

słodowy młynarka, Anna Kuczkowska¹¹³. Sumy, które należało wyłożyć na naprawę młyna, były zapewne jednym z głównych powodów bardzo krótkiego użytkowania poszczególnych obiektów. W 1778 r. dzierżawcą młyna słodowego był Wojciech Fosiński¹¹⁴. Najpewniej jeszcze w tym samym roku lub najpóźniej na początku 1779 r. najemcą został Andrzej Klimkowski, który gospodarował w nim zaledwie kilka miesięcy, zastąpiony w połowie tego samego roku przez młynarza Antoniego Gosławskiego¹¹⁵. Ten dzierżawił młyn najdłużej do 1782 r., gdy zarejestrowano jego następcę, Michała Palmowskiego¹¹⁶. I ten młynarz pracował w młynie słodowym krótko, gdyż pod koniec roku jako dzierżawca występuje już Dominik Kardyna¹¹⁷.

Duża rotacja wśród dzierżawców była również spowodowana poszukiwaniem przez nich lepszych ofert najmu. Jakub Kula przed objęciem w dzierżawę młyna bugajskiego był najemcą młyna w pobliskim Przygłowie, ale zapewne ze względu na dużo korzystniejsze warunki oferowane przez starostę piotrkowskiego postanowił opuścić Przygłów¹¹⁸.

Do najważniejszych obowiązków młynarza należał oczywiście przemiał zboża i śrutowanie siodu. Kontrakty dzierżawne zobowiązywały najemców do darmowego przemiału zbóż pochodzących z pól uprawnych właściciela młyna¹¹⁹. W młynie bugajskim młynarz otrzymywał z tego tytułu wynagrodzenie w postaci 1/3 miary¹²⁰. Takiego przywileju nie mieli natomiast młynarze dzierżawiący młyn słodowy. Jak zapisano w lustracji starostwa piotrkowskiego z lat 1564–1565: „młynarz od żadnych siodów, chocia je tam miela, miary nie bierze, tylko dwór”¹²¹. Nie wiadomo, w jaki sposób kwestia ta była uregulowana w innych działających w Piotrkowie młynach, np. w młynie wójtowskim.

Poza przemiałem zboża, młynarze byli również bardzo często zobowiązani do hodowli określonej przez właściciela młyna liczby wieprzy¹²². Taki obowiązek został nałożony na dzierżawców młyna bugajskiego. W połowie lat sześćdziesiątych XVI w. młynarz był zobligowany do wykarmienia dwóch wieprzy¹²³, zaś w 1569 r. czterech¹²⁴. Młynarz mógł to obciążenie zamienić na rentę pieniężną, którą płacił staroście. Zgodnie z postanowieniami wyżej wymienionych lustracji wynosiła ona odpowiednio 2 i 4 floreny¹²⁵. Młynarze dzierżawcy raczej decydowali się na uiszczanie należności w pieniądzu, niż prowadznie hodowli. Wiadomo, że wieprze były utrzymywane przez młynarza Jana Błuszczyka, ale już kolejny, Jakub Kula, płacił staroście rentę w wysokości 20 złotych na rok¹²⁶. Podobnie postępowali jego następcy. O oddawaniu staroście tego świadczenia w gotówce wspominają lustracje z lat 1628 i 1661¹²⁷.

Za dzierżawę młynarz płacił właścicielowi młyna czynsz, którego wysokość określana była w zawartym między nimi kontrakcie. Na temat wysokości tych opłat w piotrkowskich młynach zachowało się kilka wzmianek. Najwięcej informacji dotyczy wysokości czynszu uiszczanego przez dzierżawców młyna bugajskiego. W latach 1564–1565 wynosił on 39 florenów

¹¹³ AGAD, MK, sygn. 171, k. 132v.

¹¹⁴ AAL, AMPPT, sygn. 72, Księga ochrzczonych 1778–1796, k. 1a.

¹¹⁵ AAL, AMPPT, sygn. 72, Księga ochrzczonych 1778–1796, k. 11, 13.

¹¹⁶ AAL, AMPPT, sygn. 72, Księga ochrzczonych 1778–1796, k. 41.

¹¹⁷ AAL, AMPPT, sygn. 72, Księga ochrzczonych 1778–1796, k. 45.

¹¹⁸ AGAD, MK, sygn. 160, k. 101.

¹¹⁹ Baranowski B. 1977, s. 24.

¹²⁰ AGAD, MK, sygn. 160, k. 101v.

¹²¹ Lustracja. 1963, s. 31.

¹²² Baranowski B. 1977, s. 24.

¹²³ Baranowski B. 1977, s. 24.

¹²⁴ AGAD, ASK XLVI, sygn. 103d, k. 129v.

¹²⁵ AGAD, ASK XLVI, sygn. 103d, k. 129v; Lustracja. 1963, s. 31.

¹²⁶ AGAD, MK, sygn. 160, k. 101v.

¹²⁷ Lustracja. 1969, s. 24; Lustracja. 1996, s. 20.

rocznie¹²⁸, zaś w 1569 r. 60 florenów¹²⁹. Na nieco innych warunkach młyn został wydzierżawiony w 1615 r. Jakubowi Kuli. Ponieważ młyn znajdował się w bardzo złym stanie, starosta piotrkowski odstąpił od pobierania rocznego czynszu, przyjmując od Kuli ogólną opłatę za dzierżawę w wysokości 356 złotych¹³⁰. W kontrakcie zapisano również, że w przypadku rezygnacji przez Kulę z prawa do dzierżawy, jego następca miał uiścić sumę, którą Kula zapłacił staroście oraz wypłacić specjalny dodatek, jeżeli Kula podczas swojego zarządzania młynem wzniosłby jakieś budynki¹³¹. Podobny zapis zamieszczono też w akcie dzierżawy młyna słodowego z 1623 r., zgodnie z którym młynarz Stanisław Pszonka miał użytkować obiekt dożywotnio lub do czasu zwrotienia mu funduszy, które włożył w renowację mocno zniszczonego obiektu¹³². W kolejnych latach powrócono do normalnej praktyki regulowania rocznego czynszu. W 1628 r. wynosił on, wliczając opłatę za odstąpienie od karmienia wieprzy, 200 florenów¹³³.

Kolejne informacje o wysokości czynszu za dzierżawę młyna bugajskiego pochodzą dopiero z drugiej połowy XVIII w. W 1765 r. wynosił on 400 florenów rocznie¹³⁴, zaś w 1789 r. 300 florenów¹³⁵. W przypadku młyna słodowego dysponujemy danymi o wartości czynszu jedynie dla drugiej połowy XVI i pierwszej połowy XVII w. Według szesnastowiecznych lustracji starostwa piotrkowskiego, młynarz odprowadzał za jego dzierżawę roczny czynsz w wysokości 16 florenów¹³⁶. Takie same należności odnotowane zostały w akcie dzierżawy z 1623 r.¹³⁷ oraz lustracji z 1628 r.¹³⁸

Poza dwoma młynami królewskimi zachowały się wzmianki z XVIII w. dotyczące czynszu płaconego za dzierżawę młyna Kleszcza, młyna wójtowskiego oraz młynów wiatrakowych. W roku 1789 za użytkowanie Kleszcza należało uiścić 150 florenów rocznie, zaś młynów wiatrakowych 75 florenów. Za korzystanie z młyna wójtowskiego dzierżawiający go młynarz płacił 150 florenów¹³⁹.

Z przedstawionych powyżej warunków dzierżaw wynika, że młynarstwo było zajęciem dość kosztownym. Pomimo obciążeń, młynarze otrzymywali od właścicieli młynów rozległe przywileje, które przy dobrym zarządzaniu gwarantowały rentowność przedsięwzięcia. Na przykład wspomniany już wielokrotnie Jakub Kula otrzymał w 1615 r. od starosty piotrkowskiego w użytkowanie także usytuowane obok młyna łąki, ogrody i wszystkie przynależności, a także pola rolne, których areal — zgodnie z obietnicą starosty — miał być powiększony. Z przybytków tych młynarz musiał odprowadzać jedynie dziesięcinę¹⁴⁰. Nic więc dziwnego, że właściciele młynów nie mieli problemów ze znalezieniem najemcy.

Zdarzało się, że niektórzy młynarze starali się obsadzać członkami swojej rodziny kilka młynów jednocześnie, tworząc swoiste „dynastie” młynarskie. W Piotrkowie do najbardziej znanych rodzin młynarzy należeli Kardynowie, prowadzący działalność przez niemal 50 lat. Rodzina ta pochodziła z podpiotrkowskiego Świerczowa, zajmując się młynarstwem być może już w ostatniej dekadzie XVII w. Jeden z przedstawicieli tej rodziny — Grzegorz przeniósł się

¹²⁸ Lustracja. 1963, s. 31.

¹²⁹ AGAD, ASK XLVI, sygn. 103d, k. 129v.

¹³⁰ AGAD, MK, sygn. 160, k. 101.

¹³¹ AGAD, MK, sygn. 160, k. 101–101v.

¹³² AGAD, MK, sygn. 171, k. 133.

¹³³ Lustracja. 1969, s. 24.

¹³⁴ AGAD, ASK XLVI, sygn. 107, k. 39.

¹³⁵ Lustracja. 2007, s. 7.

¹³⁶ AGAD, ASK XLVI, sygn. 103d, k. 129v; Lustracja. 1963, s. 31.

¹³⁷ AGAD, MK, sygn. 171, k. 133. Wysokość czynszu w kontrakcie została określona w grzywnach.

¹³⁸ Lustracja. 1969, s. 24.

¹³⁹ Lustracja. 2007, s. 7.

¹⁴⁰ AGAD, MK, sygn. 160, k. 101–101v.

do Piotrkowa pomiędzy rokiem 1736 a 1738, wydzierzawiając młyn znajdujący się na Bugaju¹⁴¹. Mniej więcej w tym samym czasie spokrewniony z nim Ignacy, który w Piotrkowie osiadł między 1738 a 1740 r., został dzierżawcą młyna wójtowskiego¹⁴². Kardynowie mieli pod swoją pieczę także młyn Kleszcz w rodzinnym Świerczowie, który był dzierżawiony przez innego członka tej rodziny — Jakuba¹⁴³. Po Jakubie wynajem tego młyna (najpóźniej w 1779 r.) objął jego syn, Józef Grzegorz¹⁴⁴. Z kolei kuzyn świerczowskiego młynarza — Dominik wydzierzawił w roku 1782 młyn słodowy, który trzymał przez następne cztery lata¹⁴⁵. W 1786 r. nowym gospodarzem tego obiektu został Józef Grzegorz, który przeniósł się ze Świerczowa¹⁴⁶. Dominik natomiast w tym czasie zdecydował się na powrót do Świerczowa, gdzie najpewniej był młynarzem w Kleszczu¹⁴⁷.

W źródłach pisanych dotyczących piotrkowskiego młynarstwa zwraca uwagę jeszcze jeden aspekt, a mianowicie duża rola kobiet w prowadzeniu tej działalności gospodarczej. Kontrakty dzierżawne były podpisywane przez właściciela nie tylko z młynarzem, ale również z jego żoną, która była pełnoprawną stroną umowy, ponosząc odpowiedzialność za wspólne wykonywanie zawodowych obowiązków. Kiedy Jan Błuszczyk doprowadził do poważnych zaniedbań w młynie bugajskim, to o ten stan rzeczy nie był oskarżany tylko on, ale również jego małżonka¹⁴⁸. Również w umowie zawartej z następcą Błuszczyka, Jakubem Kulą, wszystkie klauzule odnoszą się zarówno do nowego młynarza, jak i do jego żony Doroty¹⁴⁹. Co istotne, tak skonstruowany kontrakt dzierżawny miał swoje konsekwencje, ponieważ w razie śmierci młynarza-dzierżawcy pełnię obowiązków przejmowała pozostała po nim wdowa. W analizowanych źródłach zawarte są również wzmianki o samodzielnej dzierżawie obiektów przez kobiety. Przed 1623 r. młyn słodowy był prowadzony przez Annę Kuczkowską, zapewne wdowę po pierwotnym młynarzu-dzierżawcy¹⁵⁰. Pod kobiecym zarządem znajdował się również przez pewien czas młyn bugajski. Gdy w 1661 r. do Piotrkowa przybyli urzędnicy królewscy, „młynarka Ewa Powęćianka pokazała przywilej conservationis KJM teraźniejszego Jana Kazimierza PNM de data Cracoviae die 3 mensis Februarii 1649 konferowany, którym ich konserwują przy dzierżawieniu tego młyna spokojnym wspólnym z nieboszczykiem mężem jej, jako o tym sam przywilej szerzej opiewa”¹⁵¹.

Na podstawie wrywkowych wzmianek trudno przedstawić pełną charakterystykę środowiska piotrkowskich młynarzy w XVI–XVIII w. Rozległe przywileje sprawiały zapewne, że podobnie jak w przypadku innych miejscowości młynarze cieszyli się dość wysokim statusem społecznym¹⁵². O ich znacznej pozycji świadczą utrzymywane przez nich kontakty ze szlachtą i bogatym mieszczaństwem. Niestety na podstawie uwzględnionych źródeł nie można określić pozycji zajmowanej przez młynarzy w społeczeństwie Piotrkowa. Księgi małżeństw parafii piotrkowskiej z XVII i XVIII w. nie zachowały się, zaś w księgach chrztów odnotowywano jedynie imiona żon młynarzy, stąd nie jest znane ich pochodzenie rodzinne.

¹⁴¹ AAL, AMPPT, sygn. 72, Księga ochrzczonych 1721–1748, k. 117v, 129, 145.

¹⁴² AAL, AMPPT, sygn. 72, Księga ochrzczonych 1721–1748, k. 125v, 140, 147v.

¹⁴³ AAL, AMPPT, sygn. 72, Księga ochrzczonych 1748–1778, k. 64.

¹⁴⁴ AAL, AMPPT, sygn. 72, Księga ochrzczonych 1778–1796, k. 16.

¹⁴⁵ AAL, AMPPT, sygn. 72, Księga ochrzczonych 1778–1796, k. 45.

¹⁴⁶ AAL, AMPPT, sygn. 72, Księga ochrzczonych 1778–1796, k. 85.

¹⁴⁷ AAL, AMPPT, sygn. 72, Księga ochrzczonych 1778–1796, k. 117.

¹⁴⁸ AGAD, MK, sygn. 160, k. 101.

¹⁴⁹ AGAD, MK, sygn. 160, k. 101–101v.

¹⁵⁰ AGAD, MK, sygn. 171, k. 132v.

¹⁵¹ Lustracja. 1996, s. 20.

¹⁵² Rzepkowski K. 2015, s. 139.

IV. Piekarstwo

Gdy ziarno zostało zmielone we młynie na mąkę, można było przystąpić do wypieku chleba. W Piotrkowie chleb po raz pierwszy został wspomniany w przywileju wystawionym 16 października 1313 r. dla klasztoru cystersów w Sulejowie przez księcia Władysława Łokietka. Książę zezwolił w nim poddanym klasztornym na handel solą, chlebem, mięsem i wszelkimi innymi produktami w całym państwie, a w szczególności w Piotrkowie¹⁵³. Ponieważ chleb był podstawowym produktem żywnościowym z pewnością mieszczenie piotrkowscy byli w niego zaopatrywani nie tylko przez piekarzy przyjeżdżających z sąsiednich miejscowości. Zapewne zatem już w czasie wydania książęcego przywileju dla poddanych sulejowskiego klasztoru, część mieszczań piotrkowskich trudniła się piekarskim rzemiosłem. Można zakładać, że z racji podstawowego znaczenia dla egzystencji, piekarstwo było jednym z najstarszych zajęć mieszkańców Piotrkowa, sięgającym być może czasów przedlokacyjnych. Pierwsze zachowane wzmianki o piotrkowskim piekarstwie pochodzą z aktu wykupu tamtejszego wójtostwa z 1420 r. Dokument ten, wyliczając należne wójtowi uposażenie, wymienia prawo pobierania czynszu z jatek rzemieślniczych, m.in. piekarskich. Co istotne, akt ten wzmiankuje, że prawo to przynależało wójtom „od dawna”¹⁵⁴, zapewne więc zapis ten można łączyć z okresem lokacji miasta, a więc ostatnią dekadą XIII w. Być może również trzynastowieczną genezę miały dwa kramy piekarskie, które w *Liber Beneficiorum* Jana Łaskiego wymieniane są jako część uposażenia piotrkowskiego kościoła parafialnego. Możliwe, że kramy te zostały nadane farze w czasie erekcji świątyni, czyli w połowie wieku XIII. Pleban uzyskiwał z nich dochody, dzierżawiąc je miejscowym piekarzom, którzy z tego tytułu płacili czynsz w wysokości 6 groszy rocznie¹⁵⁵.

Jakkolwiek nie jest znany najstarszy akt lokacyjny Piotrkowa, a co za tym idzie prawa i obowiązki jego mieszkańców, z pewnością mieli oni prawo do wypieku chleba na własny użytek. Według Henryka Rutkowskiego, przywilej ten powodował, że piekarze, którzy w Piotrkowie piekli chleb z przeznaczeniem na sprzedaż, musieli liczyć na przyjezdnych, którzy zatrzymywali się w mieście na jakiś czas lub przebywali w nim chwilowo¹⁵⁶. Z opinią tą trudno się do końca zgodzić, ponieważ prawo do wypiekania chleba na własny użytek nie oznaczało, że wszyscy korzystali z tego przywileju. Dość liczne są wiadomości w źródłach z XVI–XVIII w., potwierdzające, że mieszczenie piotrkowscy także kupowali ten produkt. Najstarsza tego typu wzmianka została odnotowana w rejestrze wydatków piotrkowskiej Konfraterni Kupieckiej z 1544 r.¹⁵⁷

W stuleciach XVI i XVII duży udział w piekarstwie piotrkowskim miały kobiety. Z pewnością odgrywały one główną rolę w wypieku chleba na własny użytek. Na tle stosunków panujących w ówczesnej Europie był to powszechny zwyczaj. Zaangażowanie kobiet w piekarstwo wynikało przede wszystkim z przypisywanej im roli społecznej, polegającej na zajmowaniu się gospodarstwem domowym. Jako że chleb był podstawowym produktem żywnościowym, naturalne było, że to kobieta-gospodyni dbała o to, aby go nie zabrakło. Podobnie zresztą było w przypadku zaopatrzenia staropolskiego domu w piwo¹⁵⁸. Część kobiet uczestniczyła także w produkcji rzemieślniczej, choć nieliczne przekazy źródłowe nie pozwalają na dokładne omówienie tego problemu. Z pewnością białogłowy zaangażowane w ten rodzaj produkcji były

¹⁵³ APPT, ZAKKiZW, sygn. 2, s. 27.

¹⁵⁴ Rosin R. 1967, s. 27.

¹⁵⁵ Łaski J. 1881, t. II, s. 222.

¹⁵⁶ Rutkowski H. 1967, s. 54.

¹⁵⁷ APPT, CKP, sygn. 55, s. 91.

¹⁵⁸ Benneth J. 1996, s. 10 i 25.

wdowami po zmarłych piekarzach lub prowadziły zakład wspólnie ze swoimi mężami. Ich sytuacja była zapewne analogiczna z sytuacją tutejszych browarniczek¹⁵⁹.

O liczbie kobiet zaangażowanych w produkcję rzemieślniczą chleba informują lustracje starostwa piotrkowskiego. W latach 1564–1565 było ich 25, zaś 11 cztery lata później¹⁶⁰. W pierwszej połowie XVII w. ich liczba nie przekraczała 12¹⁶¹.

Warunkiem prowadzenia sprzedaży chleba było odprowadzanie nakazanych prawem opłat — przede wszystkim czynszu za dzierżawienie kramów chlebowych. W XVI i XVII w. czynsz ten wynosił 6 groszy¹⁶². Jak wielokrotnie już wspomniano, chleb był jednym z ważniejszych produktów żywnościowych. Jego istotne znaczenie podkreśla umiejscowienie kramów chlebowych w głównym punkcie miasta, czyli w rynku, tuż obok ratusza. Nie były one osobnymi budowlami, ale zostały ulokowane w dolnej kondygnacji jatek szewskich. Było ich łącznie 33, lecz nie ustalono, czy piekarze zawsze prowadzili sprzedaż we wszystkich z nich¹⁶³.

Nie wiadomo, czy w ciągu XVI w. piotrkowscy piekarze podejmowali jakieś próby zrzeszenia się w cechu. Z całą pewnością rozpoczęli takie działania w pierwszej połowie następnego stulecia. Wskazuje na to pismo odnalezione przez Michała Rawitę-Witanowskiego z 24 lutego 1630 r., które w imieniu króla do burmistrza i piotrkowskiej rady miejskiej wystosował kanclerz wielki koronny Jakub Zadzik. Na podstawie tego dokumentu badacz wysunął daleko idący wniosek o istnieniu już w tym czasie w Piotrkowie cechu zrzeszającego tutejszych piekarzy i piernikarzy¹⁶⁴. Kolejni historycy zajmujący się dziejami i życiem wewnętrznym Piotrkowa w dobie staropolskiej hipotezę Witanowskiego pominęli. W moim przekonaniu jej znaczenie jest jednak duże. Tym bardziej, że publikacja pozostającej przez kilkadziesiąt lat w rękopisie pracy Michała Rawity-Witanowskiego przyczyniła się do rozpowszechniania tej tezy, która w powszechnej świadomości zaczyna funkcjonować jako niebudzący wątpliwości fakt historyczny. Tymczasem kwestia ta nie jest tak oczywista, jak przed laty wydawało się temu Autorowi. Oryginał dokumentu nie zachował się do naszych czasów, jednak jego treść została przytoczona przez Witanowskiego: „Uskarżali się przed nami Starsi Cechu Piekarskiego i Piernikarskiego Miasta naszego Piotrkowa, że wierności Wasze przywileju ich dla lepszego w Cechu tamecznym zachowania porządku, za pozwoleniem wprzód waszym u nas otrzymanego, do execuciei przywodzić nie chcecie, ani występnych względem thego karzecie. Czym isz Wierność Wasza themusz przywilejowi, gdy występní, którzy Starszych słuchać nie chcą, bez karania zostają — derogujecie. Przeto rozkazujemy Wierności W[aszym]. abyście pomieniony przywilej wcale zachowali, i on do execuciei przywodziłi, pilnie tego przestrzegając, jakoby nas o to skargi dalsze nie dochodziły”¹⁶⁵.

W zapisie tym zawarte są dwie istotne informacje. Po pierwsze jasno z niego wynika, że piotrkowscy piekarze, najpewniej pod koniec lat dwudziestych XVII w., zaczęli podejmować starania o utworzenie własnego cechu, co zaowocowało spisaniem statutu i pozwoleniem królewskim na założenie piekarskiej organizacji cechowej. Po drugie, z kanclerskiego listu wynika, że pomimo początkowej akceptacji rajców miejskich, ostatecznie statut cechowy nie został przez nich zatwierdzony. W dosłownym sensie oznaczało to brak uznania cechu przez władze miejskie, co niosło za sobą określone konsekwencje prawne. Cechy rzemieślnicze stawały się

¹⁵⁹ Majewski M.Ł. 2019, s. 55. Wskazują na to rejestry czopowego, np. według rejestru czopowego z 1552/1553 r. kobiety stanowiły co najmniej 18,3% wszystkich browarników.

¹⁶⁰ Lustracja. 1963, s. 29; AGAD, ASK XLVI, sygn. 103d, k. 128v.

¹⁶¹ Lustracja. 1969, s. 22.

¹⁶² Lustracja. 1963, s. 29; AGAD, ASK XLVI, sygn. 103d, k. 128v; Lustracja. 1969, s. 22.

¹⁶³ APPT, CS, sygn. 59.

¹⁶⁴ Rawita-Witanowski M. 2017, s. 741 i n.

¹⁶⁵ Rawita-Witanowski M. 2017, s. 742.

bowiem pełnoprawną częścią życia miejskiego dopiero w chwili zatwierdzenia statutu cechowego przez urzędników municypalnych, następnie zaś potwierdzenia przez burmistrza elekcji cechmistrzów i subdelegatów cechowych, które następowało po złożeniu przez nich przysięgi na ratuszu. Brak akceptacji ze strony magistratu sprawiał, że władze cechowe, podejmowane przez nie decyzje oraz ferowane wyroki sądowe nie były uznawane. Bez zatwierdzenia przez radę miejską zrzeszenie się piotrkowskich piekarzy w cech nie miało większego znaczenia. Proces powstawania niemal każdej organizacji cechowej miał charakter oddolny. W pierwszej kolejności to reprezentanci danego rzemiosła wyrażali chęć zrzeszenia się w cech, który lepiej chroniłby ich prawa. Cech nie powstawał jednak w chwili zawiązania związku przez rzemieślników, ale w momencie zatwierdzenia statutu i władz cechowych przez monarchę i władze miejskie. Na przykład piotrkowscy piwowarzy zrzeszyli się w cech w 1721 r., ale dopiero w 1722 r., po zatwierdzeniu statutu organizacji przez króla i uznaniu cechu przez władze miejskie rozpoczął on funkcjonowanie¹⁶⁶. Tak było również w przypadku innych cechów rzemieślniczych działających w Piotrkowie.

Z powodu braku odpowiednich przekazów, można jedynie hipotecznie rozważać przyczyny, które pod koniec lat dwudziestych XVII w. skłoniły piotrkowskich piekarzy do zawiązania cechu, oraz powody, dla których próba ta była niepomyślna. Dążenie piekarzy do zrzeszenia się we własnej organizacji zawodowej mogło wynikać z kryzysu, który dotknął w tym czasie miasto, a którego powodem było m.in. morowe powietrze¹⁶⁷. W takich okolicznościach mieszczanie szukali różnych sposobów na osiągnięcie stabilizacji i zabezpieczenie swoich interesów. Ustanowienie cechu przez piekarzy mogło pomóc w ograniczeniu konkurencji przyjezdnych handlarzy chlebem oraz w konsekwencji doprowadzić do przyznania tym pierwszym monopolu na handel pieczywem. Dokładnie w tym samym czasie starania o założenie własnego cechu podjęli piotrkowscy piwowarzy, mocno dotknięci skutkami zarazy oraz konkurencją piwowarów starościańskich. I w tym przypadku próba założenia cechu zakończyła się niepowodzeniem¹⁶⁸.

Zapisy źródłowe nie wskazują na przyczyny tych porażek. Najbardziej prawdopodobne wydają się protesty mieszczan, którzy obawiali się zmonopolizowania produkcji dwóch najważniejszych artykułów żywnościowych. Niezadowolenie społeczne i opór mieszkańców wobec projektów utworzenia cechu piekarskiego mogą uzasadniać wycofanie poparcia burmistrza i piotrkowskich rajców dla tego projektu. Michał Rawita-Witanowski uważał jednak, że cech piekarski mimo to został zatwierdzony, a dowodem na to miało być, według niego, pominięcie w lustracji Piotrkowa z 1661 r. informacji o liczbie działających w mieście piekarzy¹⁶⁹. Teza ta jest jednak nieprzekonująca, ponieważ w czasie spisywania siedemnasto- i osiemnastowiecznych lustracji przed urzędnikami królewskimi swoje przywileje prezentowały wszystkie działające w mieście cechy rzemieślnicze. Gdyby teza Witanowskiego była słuszna, swoje uprawnienia okazałby też cech piekarski, tymczasem nie został on wymieniony wśród innych organizacji zawodowych istniejących w Piotrkowie w 1661 r. Opinia badacza jakoby cech nie został uwzględniony, ponieważ jego przywilej zaginął w tym czasie¹⁷⁰, również nie przekonuje. W takim przypadku zapewne piekarze złożyliby przed królewskimi urzędnikami stosowne opowiadzenie, starając się jednocześnie u króla o odnowienie cechowego przywileju. Taka sytuacja nie miała jednak miejsca. Spór między władzami miasta a piekarzami, którego świadectwem jest list z lutego 1630 r., zakończył się niepowodzeniem piekarzy. Dopiero w 1749 r. tej grupie zawodowej udało się powołać do życia własny cech. Chociaż, jak się wydaje, także

¹⁶⁶ Majewski M.Ł. 2019, s. 126.

¹⁶⁷ Lustracja. 1969, s. 11.

¹⁶⁸ Lustracja. 1969, s. 19.

¹⁶⁹ Rawita-Witanowski M. 2017, s. 742.

¹⁷⁰ Rawita-Witanowski M. 2017, s. 742.

i wtedy nie uniknięto pewnych kontrowersji i sporów, gdyż pierwsi cechmistrzowie zostali zatwierdzeni przez piotrkowskie władze dopiero dwa lata później, zaś pierwsza schadzka cechowa odbyła się w grudniu 1752 r.¹⁷¹

O środowisku piotrkowskich piekarzy praktycznie brak informacji. W źródłach z XVII w. odnalazłem nazwisko zaledwie jednego piekarza — Adama Trzczińskiego, wzmiankowanego pod rokiem 1663 w księdze ochrzczonych piotrkowskiej fary¹⁷². Michał Rawita-Witanowski, który bardzo pobieżnie korzystał z niezachowanych dziś osiemnastowiecznych ksiąg cechu piekarskiego, wymienił nazwiska sześciu piekarzy: Stefana Millnera (właściwie Millera) oraz Stanisława Podgórskiego — pierwszych cechmistrzów, czeladnika Jana Koszabę (który piekąc chleb przypadkiem zapiekł w nim żabę) oraz Szymona Skortyńskiego, Jakuba Wichmana i bliżej nieznanego Świętlichowskiego¹⁷³. O tym ostatnim oraz Koszabie nie zachowały się żadne bliższe dane. Pierwsza wzmianka o Stefanie Millerze pochodzi z 29 stycznia 1749 r., gdy wraz z żoną Anną ochrzcił w piotrkowskim kościele parafialnym swojego pierworodnego syna, Jana Chryzostoma¹⁷⁴. Stefan owdowiał przed rokiem 1766 i zawarł ponowny związek małżeński z bliżej nieznaną Marianną, która urodziła mu córkę Mariannę oraz syna Jana¹⁷⁵. Stefan musiał mieć ugruntowaną pozycję wśród piotrkowskiego społeczeństwa, na co wskazuje pełnienie przez niego w latach sześćdziesiątych XVIII w. funkcji trybuna w radzie dwunastu mężów¹⁷⁶. Równie znaczną pozycję musiał mieć wicestarszy cechu piekarskiego, Stanisław Podgórski, żonaty z Agnieszką, którego dzieci do chrztu podawali przedstawiciele znaczących i bogatych rodów patrycjuszowskich: Kurowskich, Pieściuchów i Watsonów¹⁷⁷. Jakuba Wichmana wzmiankują akta metrykalne z lat 1784–1794. Wiadomo, że był żonaty z Agnieszką, z którą doczekał się czterech synów i jednej córki. Utrzymywał bliskie kontakty z tutejszym patrycjatem, zwłaszcza z rodziną Matuszewiczów¹⁷⁸. Jego najmłodszego syna podawał do chrztu burmistrz piotrkowski, Antoni Vicini¹⁷⁹. Również z księgi chrztów pochodzi jedyna znana mi wzmianka o Szymonie Skortyńskim, żonatym z Jadwigą, która w 1784 roku urodziła mu córkę Zofię¹⁸⁰.

Niewiele więcej wzmianek zachowało się na temat piotrkowskich piernikarzy. Rzemieślnicy zajmujący się w Piotrkowie wypiekiem tego przysmaku są po raz pierwszy wzmiankowani w źródłach z lat osiemdziesiątych XVI stulecia. Pierwszy znany nam piotrkowski piernikarz — Mikołaj działał w mieście co najmniej od roku 1585¹⁸¹. W 1589 r. w źródłach zarejestrowano piernikarza Jakuba oraz innego mieszczanina trudniącego się tym rzemiosłem, nie notując jego imienia¹⁸². Kilku piernikarzy odnotowują również źródła z pierwszej połowy XVII w. Dnia 24 września 1627 r. wikariusz kościoła parafialnego, Albert Cichonkiewicz, ochrzcił pierworodnego syna piernikarza Stanisława i jego żony Heleny¹⁸³. Małżonka Stanisława zmarła najprawdopodobniej wkrótce po porodzie, Stanisław zaś ożenił się powtórnie z bliżej nieznaną Zofią, z którą doczekał się syna Jana¹⁸⁴. W 1634 r. pożyczyl w piotrkowskiej Konfraterni Kupieckiej

¹⁷¹ Rawita-Witanowski M. 2017, s. 742.

¹⁷² AAL, AMPPT, sygn. 71, Księga ochrzczonych 1653–1675, k. 111v.

¹⁷³ Rawita-Witanowski M. 2017, s. 742 i n.

¹⁷⁴ AAL, AMPPT, sygn. 72, Księga ochrzczonych 1748–1778, s. 7.

¹⁷⁵ AAL, AMPPT, sygn. 72, Księga ochrzczonych 1748–1778, s. 235, 260.

¹⁷⁶ AAL, AMPPT, sygn. 72, Księga ochrzczonych 1748–1778, s. 235, 260.

¹⁷⁷ AAL, AMPPT, sygn. 72, Księga ochrzczonych 1748–1778, s. 25, 105, 129, 144.

¹⁷⁸ AAL, AMPPT, sygn. 72, Księga ochrzczonych 1778–1796, s. 74, 97, 107, 156.

¹⁷⁹ AAL, AMPPT, sygn. 72, Księga ochrzczonych 1778–1796, s. 184.

¹⁸⁰ AAL, AMPPT, sygn. 72, Księga ochrzczonych 1778–1796, s. 62.

¹⁸¹ APPT, CKP, sygn. 57, s. 4.

¹⁸² APPT, CKP, sygn. 57, s. 34, 50.

¹⁸³ AAL, AMPPT, sygn. 71, Księga ochrzczonych 1626–1635, 1643, k. 15.

¹⁸⁴ AAL, AMPPT, sygn. 71, Księga ochrzczonych 1626–1635, 1643, k. 73.

30 florenów, nie wiadomo jednak, do czego posłużyła ta pożyczka¹⁸⁵. U piotrkowskich kupców zaciągnął dług również piernikarz Jan Prusowicz. W 1631 r. uzyskał pożyczkę w wysokości 150 florenów, zastawiając półtora czerwonych portugałów, 14 pierścieni, 6 srebrnych guzów, srebrny pas, zankle z łańcuszkiem oraz pas złocisty¹⁸⁶. Rok później poza zanklami, dziesięcioma pierścieniami, pięcioma srebrnymi guzami oraz pasem, zastawił także 10 srebrnych łyżek, za co ponownie uzyskał gotówkę w wysokości 150 florenów¹⁸⁷. Zarówno wysokość pożyczki, jak i przedmioty pod zastaw świadczą o znacznej zamożności Prusowicza, oraz o szerokiej skali podejmowanych przez niego operacji handlowych. Żonaty był z nieznaną z nazwiska Jadwigą, która w 1633 r. urodziła mu córkę Zofię¹⁸⁸. Gorzej powodziło się innemu piernikarzowi — Marcinowi Abrahamowiczowi. Osiadł w Piotrkowie w pierwszej połowie lat trzydziestych XVII stulecia, zamieszkując początkowo na tzw. Kramnicach położonych poza murami miejskimi. Najpewniej nie miał zbyt dużych dochodów, skoro uzależniony był od niewielkich, acz ciągłych pożyczek¹⁸⁹. W księdze chrztów piotrkowskiej fary w latach 1632–1656 wzmiankowani są ponadto jeszcze trzej piernikarze: Albert zwany Łamduek, Walenty oraz Jan¹⁹⁰. Poza wpisami do metryki na ich temat nie zachowały się inne informacje.

V. Ceny chleba w Piotrkowie w XVI–XVIII wieku

Kwestia cen w staropolskim Piotrkowie pozostaje jednym z najslabiej rozpoznanych zagadnień; niewątpliwie ma na to wpływ niewystarczająca liczba źródeł¹⁹¹. Ich niewielki zasób czyni niemożliwym opracowanie wykazu cen poszczególnych produktów dostępnych w miejskiej ofercie w XVI–XVIII w., jak miało to miejsce dla dużych ośrodków dawnej Rzeczypospolitej¹⁹².

Precyzyjne ustalenie cen chleba w Piotrkowie w okresie nowożytnym utrudnia przede wszystkim charakter wzmianek. *Expensy* wpisywane do ksiąg cechowych często zawierają łączną kwotę zapłaconą za kilka produktów. Na przykład w rejestrze wydatków piotrkowskiej Konfraterni Kupieckiej z 1546 r. odnotowano, że kupcy zapłacili 9 groszy za mięsa, chleby i piwo¹⁹³. Podobnie w dwóch zapiskach z 1594 r. chleb został wymieniony łącznie z innymi artykułami (korzeniami, octem, masłem i jajkami)¹⁹⁴. Taki sam sposób ewidencji zastosowano też później.

¹⁸⁵ APPT, CKP, sygn. 31, s. 22.

¹⁸⁶ APPT, CKP, sygn. 31, s. 2.

¹⁸⁷ APPT, CKP, sygn. 31, s. 7.

¹⁸⁸ AAL, AMPPT, sygn. 71, Księga ochrzczonych 1626–1635, 1643, k. 78.

¹⁸⁹ Majewski M.Ł. 2017, s. 78 i n. Marcin Abrahamowicz był, obok Zachariasza Antoniewicza, pierwszym poświadczonym przez źródła Ormianinem osiadłym w Piotrkowie. W latach 1634–1639 Abrahamowicz zaciągał regularnie pożyczki w wysokości 20 florenów rocznie. W przeciwieństwie do innych kupców sam rzadko pożyczal pieniądze lub udzielał rękojmi innym kupcom. Wyjątkiem były poręczenia za Zygmunta Kruczkowicza, których Abrahamowicz udzielał na zasadzie wzajemności, ponieważ Kruczkowicz sam często poręczał za ormiańskiego piernikarza, umożliwiając mu tym samym zaciąganie kolejnych pożyczek, zob.: APPT, CKP, sygn. 31, s. 23, 28, 38, 48, 57, 63; Majewski M.Ł. 2017, s. 77, 79.

¹⁹⁰ AAL, AMPPT, sygn. 71, Księga ochrzczonych 1626–1635, 1643, k. 77v, 117v; AAL, AMPPT, sygn. 71, Księga ochrzczonych 1653–1675, k. 33v.

¹⁹¹ Pierwszej próby oszacowania cen w staropolskim Piotrkowie podjął się Tomasz Kruz. Przedmiotem jego badań były ceny sprzedawanego w Piotrkowie w XVII i XVIII w. alkoholu: piwa, wina, miodu i gorzałki, zob.: Kruz T. 2008, s. 89–103. Najnowsze opracowanie dotyczące piwowarstwa piotrkowskiego w XVI–XVIII w. wykazało liczne błędy w przygotowywanych przez Kruza zestawieniach dotyczących cen piwa, a porównanie wykazów tabelarycznych z zapisami źródłowymi pozwala poddać w wątpliwość także określone przez badacza ceny innych alkoholi, zob.: Majewski M.Ł. 2019, s. 110–124.

¹⁹² Opracowań cen doczekały się m.in. Kraków (Tomaszewski E. 1934; Pelc J. 1935), Lwów (Hoszwowski S. 1928; Hoszwowski S. 1934), Warszawa (Adamczyk W. 1938), Lublin (Adamczyk W. 1935) i Gdańsk (Furtak T. 1935; Pelc J. 1937).

¹⁹³ APPT, CKP, sygn. 55, s. 91.

¹⁹⁴ APPT, CKP, sygn. 57, s. 91 i n.

Na przykład w rejestrze wpływów i wydatków piotrkowskiej Konfraterni Kupieckiej z lat 1670–1731 wydatki na chleb przeważnie umieszczano łącznie z wydatkami na pierniki.

Kolejnym problemem jest często brak określenia ilości kupowanego chleba. Najbardziej precyzyjne są *expensy* z lat 1744–1751, podające liczbę bochenków. Natomiast spisywane po łacinie rejestry wydatków Konfraterni Kupieckiej z lat 1544–1551, choć nie zawierają takich precyzyjnych informacji, pozwalają ustalić cenę za jeden bochenek, ponieważ gdy kupowano większą ich ilość stosowano liczbę mnogą. W rejestrach z późniejszych lat XVI oraz XVII w. sporządzanych w języku polskim takiego rozróżnienia nie praktykowano. W zachowanych spisach nie umieszczono też żadnych danych na temat masy chlebowych bochnów; rzadko wskazywano rodzaj nabywanego chleba.

Wydatki Konfraterni Kupieckiej i cechu rzeźniczego wskazują, że cena chleba w Piotrkowie utrzymywała się na stałym poziomie, najpewniej jednak zmieniała się jego masa. Pierwszy udokumentowany zapis o zakupie chleba w Piotrkowie został odnotowany w 1544 r. w tzw. księdze pieprzu. Nie jest znana ilość produktu, ale piotrkowscy kupcy nabyli więcej niż jeden bochenek, o czym świadczy użyty zwrot *ad panibus*. Za chleby te zapłacili 3 grosze¹⁹⁵. Zapewne na stół piotrkowskich kupców trafiły wtedy trzy chleby, co poświadcza *expensa* z 1548 r., w której odnotowano zakup jednego bochenka chleba za 1 grosz¹⁹⁶. Taka cena utrzymała się co najmniej do końca XVI w. W rejestrach kosztów piotrkowskiej Konfraterni Kupieckiej za lata 1588 i 1590 wspomniano o wyższej cenie chleba (w dwóch wzmiankach z 1588 r. odpowiednio 2 i 3 gr, w 1590 r. 2 gr)¹⁹⁷. Identyczny koszt zanotowano w rejestrze wydatków cechu rzeźniczego z lat 1552 i 1555 (2 gr)¹⁹⁸. Najpewniej nie były to ceny płacone za jeden bochenek, ale za większą ich ilość. Poświadczają to inne zestawienia z tego czasu, w tym jedno pochodzące z 1588 r. Wspomniano tam o chlebie po 1 gr za bochenek¹⁹⁹. Podobną cenę tego towaru odnotowano z lat 1587, 1594, 1595 oraz 1597²⁰⁰. Dzięki wzmiankom z lat 1588–1589 wiadomo, że piotrkowscy kupcy kupowali wyłącznie chleb biały²⁰¹.

Nie wiadomo, jak kształtowały się ceny chleba w Piotrkowie przez większą część XVII w. Pierwsze dane z tego stulecia dotyczące zakupu pieczywa pochodzą z 1670 r., zaś chleba dopiero z 1676 r.²⁰² Generalnie, w rejestrach wydatków z lat 1670–1731 wymieniano chleb niezwykle rzadko. Zdecydowanie częściej w tym czasie piotrkowscy kupcy wpisywali kupowany regularnie piernik. Warto jednak zaznaczyć, że posiłki członków Konfraterni miały charakter luksusowy. Trudno przyjąć, że w jadłospisie codziennym, nawet kupieckiej elity, pierniki górowały nad chlebem. Ta wątpliwość tym bardziej dotyczy innych grup społecznych. W wykazach z tego czasu często podawano łączną cenę kilku towarów, stąd chleb niejednokrotnie był szacowany razem z piernikiem. Na podstawie kilku wzmianek, gdy cena chleba została podana osobno, nie sposób ustalić koszt zakupu jednego bochenka. W rejestrach nie określano jego ilości. W 1682 r. na stół piotrkowskiej Konfraterni Kupieckiej trafił chleb, za który zapłacono 3 gr²⁰³. Z kolei trzy lata później miejscowi kupcy kupili chleb do wódki za 6 gr, zaś w latach 1690 i 1692 zapłacili za niego 8 gr²⁰⁴. Zanotowane w rejestrach sumy wskazują, że chleb był kupowany w większej ilości.

¹⁹⁵ APPT, CKP, sygn. 55, s. 91.

¹⁹⁶ APPT, CKP, sygn. 55, s. 177.

¹⁹⁷ APPT, CKP, sygn. 57, s. 20, 25, 48.

¹⁹⁸ APPT, CRP, sygn. 36, 132, 148.

¹⁹⁹ APPT, CKP, sygn. 57, s. 20.

²⁰⁰ APPT, CKP, sygn. 57, s. 6, 100, 112, 131.

²⁰¹ APPT, CKP, sygn. 57, s. 20, 39.

²⁰² APPT, CKP, sygn. 32, s. 47.

²⁰³ APPT, CKP, sygn. 123 i n.

²⁰⁴ APPT, CKP, sygn. 123, s. 134, 180, 192.

Być może cena za jeden bochenek białego chleba kształtowała się na takim samym poziomie jak w pierwszej połowie XVIII w. Pierwsze wzmianki o chlebie z tego stulecia zostały odnotowane w rejestrach z lat 1729–1730, są to jednak dane bardzo ogólne²⁰⁵. Dopiero w niezwykle precyzyjnych spisach z lat 1744–1751 nadmieniono, poza wydaną sumą, również liczbę zakupionych bochenków. Dzięki temu wiadomo, że w tym czasie jeden bochenek chleba kosztował 3 gr²⁰⁶. Inną wartość zanotowano jedynie w 1749 r., gdy piotrkowscy kupcy za 40 bochenków zapłacili 3 zł 6 gr zł, czyli jeden bochenek kosztował 2,4 gr²⁰⁷. Mógł to być inny rodzaj chleba, lub chleb o mniejszej masie. Z XVIII w. pochodzi jeszcze pięć wzmianek na ten temat. Nie są one już tak skrupulatne. W 1754 r. cenę chleba podano łącznie z wieloma innymi, zakupionymi produktami, natomiast rok później odnotowano zakup chleba na trzy dni za łączną sumę 4 zł 22 gr²⁰⁸. W 1756 r. zapisano ogólnie wydatek 2 zł 6 gr na bliżej nieokreśloną ilość chleba²⁰⁹. Po raz ostatni koszt nabycia chleba odnotowano w rejestrze wydatków Konfraterni Kupieckiej z 1759 r. W tymże roku zakupu dokonano dwukrotnie, lecz ze względu na lakoniczność zapisów nie można określić, ile kosztował jeden bochenek²¹⁰.

Poza chlebem w źródłach wspomniano też o innych rodzajach pieczywa, przede wszystkim o pierniku. Choć wzmianki o tym wypieku są dość liczne, trudno ustalić jego dokładną cenę, ponieważ nie sprecyzowano jego ilości. Za produkt ten piotrkowscy kupcy płacili między rokiem 1670 a 1692 od 3 do 22 gr²¹¹. Zaopatrywali się w niego najpewniej u miejscowych wytwórców, choć nie jest też wykluczone, że niekiedy u przyjezdnych piernikarzy m.in. tych przybywających do Piotrkowa z Torunia²¹². Poza białym chlebem i piernikiem zachowane źródła wymieniają jeszcze jeden rodzaj pieczywa, a mianowicie obwarzanki. W 1692 r. ich bliżej nieokreśloną ilość za łączną kwotę 12 gr zakupili piotrkowscy kupcy²¹³, zaś w 1697 r. 6 gr na ten przysmak wydali piotrkowscy rzeźnicy²¹⁴.

Adres Autora:

dr Marcin Łukasz Majewski
Polska Akademia Umiejętności w Krakowie
ul. Sławkowska 17
31-016 Kraków
marmaj54@wp.pl
<https://orcid.org/0000-0003-4483-6136>

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- AAŁ [Archiwum Archidiecezjalne w Łodzi], AMPPT [Akta Metrykalne Parafii Piotrków Trybunalski], sygn. 71, 72.
AGAD [Archiwum Główne Akt Dawnych], ASK I [Archiwum Skarbu Koronnego, dział I], sygn. 24, 25, 26, 79.
AGAD [Archiwum Główne Akt Dawnych], ASK XLVI [Archiwum Skarbu Koronnego, dział XLVI], sygn. 103d, 107.

²⁰⁵ APPT, CKP, sygn. 6, s. 202, 204.

²⁰⁶ APPT, CKP, sygn. 6, s. 233, 235, 237, 244.

²⁰⁷ APPT, CKP, sygn. 6, s. 239.

²⁰⁸ APPT, CKP, sygn. 6, s. 260, 265.

²⁰⁹ APPT, CKP, sygn. 6, s. 269.

²¹⁰ APPT, CKP, sygn. 6, s. 251.

²¹¹ APPT, CKP, sygn. 32, s. 8, 45, 46, 49, 58–60, 66, 67, 79, 87, 96, 97, 114, 124–126, 136, 193.

²¹² APPT, CKP, sygn. 32, s. 324.

²¹³ APPT, CKP, sygn. 32, s. 193.

²¹⁴ APPT, CRP, sygn. 37, s. 44.

- AGAD [Archiwum Główne Akt Dawnych], MK [Metryka Koronna], sygn. 23, 24, 160, 171.
- APPT [Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim], CKP [Cech Kupców Piotrkowskich], sygn. 7, 31, 32, 56, 57.
- APPT [Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim], CRP [Cech Rzeźników Piotrkowskich], sygn. 36, 37.
- APPT [Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim], CS [Cech Szewski], sygn. 59.
- APPT [Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim], ZAKKiZW [Zbiór Akt Kościelnych, Klasztornych i Związków Wyznaniowych], sygn. 2, 79.
- BCz [Biblioteka Książąt Czartoryskich], sygn. 590 Perg.
- WBPL [Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Łodzi], AUSCPPT [Akta Urzędnika Stanu Cywilnego Parafii Piotrków Trybunalski], rkps LXXV/35.

Źródła i opracowania publikowane

- Adamczyk Władysław. 1935. *Ceny w Lublinie od XVI do końca XVIII wieku*, Lwów.
- Adamczyk Władysław. 1938. *Ceny w Warszawie w XVI i XVII wieku*, Lwów.
- Anusik Zbigniew. 1989. *Życie polityczne miasta w latach 1655–1793*, [w:] *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, red. B. Baranowski, Łódź, s. 144–158.
- Baranowski Bohdan. 1977. *Polskie młynarstwo*, Wrocław.
- Baranowski Bohdan. 1989. *Stosunki gospodarcze i społeczne w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku*, [w:] *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, red. B. Baranowski, Łódź, s. 84–96.
- Benneth Judith M. 1996. *Ale, Beer and Brewers in England. Women's Work in a Changing World 1300–1600*, New York–Oxford.
- Czuba Anna, Gąsior Marcin, Kotewicz Ryszard. 1993. *Przywileje miasta Piotrkowa przez królów polskich w wiekach XV, XVI, XVII i XVIII wystawione*, Piotrków Trybunalski.
- Demińska Maria. 1973. *Przetwórstwo zbożowe w Polsce średniowiecznej (X–XIV wiek)*, Warszawa.
- Długokęcki Wiesław, Kuczyński Jan, Pospieszna Barbara. 2004. *Młyny w Malborku i okolicy od XIII do XIX wieku*, Malbork.
- Furtak Tadeusz. 1935. *Ceny w Gdańsku w latach 1701–1815*, Lwów.
- Gadocha Marcin. 2011. *Cech piekarzy i handel chlebem w Krakowie w okresie nowożytnym*, Kraków.
- Głowacki Kazimierz. 1984. *Urbanistyka Piotrkowa Trybunalskiego*, Piotrków–Kielce.
- Hoszowski Stanisław. 1928. *Ceny we Lwowie w XVI i XVII wieku*, Lwów.
- Hoszowski Stanisław. 1934. *Ceny we Lwowie w latach 1701–1914*, Lwów.
- Kizik Edmund. 2008. *Młyny w Ekonomii Malborskiej według inwentarzy z lat 1755 i 1765*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LVI, nr 3–4, s. 397–404.
- Kruz Tomasz. 2005. *Browarnictwo w Piotrkowie od XVI do XVIII wieku*, Grudziądz.
- Kruz Tomasz. 2008. *Ceny alkoholu w Piotrkowie od XVII do XVIII wieku*, „Badania nad Dziejami Regionu Piotrkowskiego”, z. 7, s. 89–103.
- Kubicki Rafał. 2012. *Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII–XV w. (do 1454 r.)*, Gdańsk.
- Lustracja. 1963. *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564–1565*, cz. II, wyd. A. Tomczak, Bydgoszcz.
- Lustracja. 1969. *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1628–1632*, cz. II: *Województwo sieradzkie*, wyd. Z. Guldon, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Lustracja. 1996. *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665*, cz. II: *Województwa sieradzkie, łęczyckie, brzesko-kujawskie, inowrocławskie i Ziemia Dobrzyńska*, wyd. Z. Górski, J. Pakulski, A. Tomczak, Toruń.
- Lustracja. 2007. *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1789*, cz. II: *Województwo sieradzkie*, t. 2: *Powiaty piotrkowski, radomszczański, wieluński i ostrzeszowski*, wyd. R. Kabaciński, K. Mikulski, J. Pakulski, Toruń.
- Łaski Jan. 1881. *Liber Beneficiorum Archidioecensis Gnesnensis*, t. II, wyd. J. Łukowski, Gniezno.
- Majewski Marcin Ł. 2017. *Węgrzy, Szkoci i Ormianie. Studia nad składem etnicznym mieszkańców Piotrkowa przyjętych do prawa miejskiego w okresie staropolskim*, Warszawa.
- Majewski Marcin Ł. 2019. *Piwowarstwo miejskie w Piotrkowie w XVI–XVIII wieku*, Warszawa.

- Pacelt Krzysztof. 1989. *Stosunki gospodarcze i społeczne w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, red. B. Baranowski, Łódź, s. 73–83.
- Pelc Julian. 1937. *Ceny w Gdańsku w XVI i XVII wieku*, Lwów.
- Pelc Julian. 1935. *Ceny w Krakowie w latach 1369–1600*, Lwów.
- Plisiecki Piotr. 2015. *Młyny wodne w województwie lubelskim (do schyłku XVI wieku)*, Lublin.
- Rawita-Witanowski Michał. 2017. *Monografia Piotrkowa Trybunalskiego*, Piotrków Trybunalski.
- Rosin Ryszard. 1967. *Piotrków Trybunalski w średniowieczu*, [w:] *750 lat Piotrkowa Trybunalskiego. Materiały na sesję naukową*, red. R. Rosin, Piotrków Trybunalski, s. 11–42.
- Rosin Ryszard. 1989. *Dzieje Piotrkowa do przełomu XV i XVI wieku*, [w:] *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, red. B. Baranowski, Łódź, s. 11–42.
- Rutkowski Henryk. 1967. *Piotrków Trybunalski w XVI i pierwszej połowie XVII wieku jako miejsce zjazdów szlacheckich*, [w:] *750 lat Piotrkowa Trybunalskiego. Materiały na sesję naukową*, red. R. Rosin, Piotrków Trybunalski, s. 43–74.
- Rutkowski Henryk. 1998. *Piotrków*, [w:] *Atlas historyczny Polski. Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. II: *Komentarz. Indeksy*, red. S. Trawkowski, Warszawa, s. 91–97.
- Rzepakowski Krzysztof. 2015. *Złoty kciuk. Młyn i młynarz w kulturze zachodu*, Toruń.
- SRP XII. *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. XII, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1888.
- Szymański Andrzej. 2017. *Z dziejów młynarstwa i piekarnictwa w Pleszewie*, Pleszew.
- Tomaszewski Edward. 1934. *Ceny w Krakowie w latach 1601–1795*, Lwów.
- Żaba Antonina. 2017. *Górnośląskie młyny wodne w relacji z podróży Friedricha Bernharda Wernhera (1690–1776)*. Cz. 1: *Województwo śląskie*, cz. II: *Województwo opolskie*, [w:] *Młynarstwo tradycyjne — wczoraj, dziś, jutro... Problemy zachowania ginącego dziedzictwa*, red. A. Przybyła-Dumin, B. Grabna, P. Roszak-Kwiątek, Chorzów, s. 73–116.
- Żerek-Kleszcz Hanka. 1989. *Kłęski elementarne w dziejach miasta*, [w:] *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, red. B. Baranowski, Łódź, s. 159–164.

Milling and baking in Piotrków in the 16th–18th century

In the early modern period Piotrków was the largest urban centre of the Sieradz voivodship, and counted among the middle-sized towns of the Crown of Poland, having a population of c. 2000 in the second half of the 16th c. Furthermore, it was politically significant as the seat of the general assembly of the Sejm of the Crown in the 15th–16th c., and from 1578 the seat of the Crown Tribunal for the province of Greater Poland.

Milling and baking in Piotrków have not been widely researched so far, and they deserve attention as two trades vital for the everyday life of the town's inhabitants. The mill, an establishment where grain and malt were ground, provided the urban community with basic products necessary for making bread and beer.

The article investigates the functioning of mills in Piotrków in the 16th–18th c., and the issue of bread production, on the basis of tax records, guild and Church records, and lease contracts. First, the discussion focuses on the beginnings of local milling, the number, categorization and functioning of mills. Then, matters connected with lease are explored, in particular the conditions of lease contracts, the duties and privileges of millers, the rotation of leaseholders, and the crucial role of women in the running of mills. The second part of the articles is devoted to the baking trade, presenting its beginnings in Piotrków evidenced in written sources, the organization of the trade in the 16th–18th c., the alleged foundation of the bakers' guild in 1630, the figures of several prominent bakers and gingerbread-makers and the prices of bread.

Proofread by
Izabela Szymańska

*Paweł Duma, Jerzy Piekalski, Agnieszka Latocha,
Marta Pietruszka, Krzysztof Jaworski, Maksym Mackiewicz*

Młyn Dolny w Bystrzycy na Pogórzu Kaczawskim. Zanik młynarstwa tradycyjnego w czasach industrializacji

Słowa kluczowe: młyn wodny, Pogórze Kaczawskie, industrializacja, ALS
Key words: watermill, Pogórze Kaczawskie, industrialization, ALS

Zasadniczym celem podjętym przez autorów artykułu jest prześledzenie postępującego w XIX w. kryzysu młynarstwa opartego na energii koła wodnego. Proces głębokich zmian prowadzących do zaniku młynów wodnych w tradycyjnym kształcie był efektem wprowadzenia nowych źródeł energii. Zjawisko to jest zagadnieniem z zakresu historii powszechnej i nie wymaga dokładnego wyjaśnienia. Natomiast wiedza o tempie i zakresie zmian w wymiarze regionalnym jest skromna. Niewiele wiadomo o przebiegu powolnej modernizacji urządzeń wodnych, który odbywał się ustawicznie od średniowiecza i o próbach dostosowania się do nowych warunków w fazie postępującej industrializacji. Do tej pory nie zajmowano się tym problemem szczegółowo, a jak się wydaje, jest on fascynujący i zawiera wiele wątków odnoszących się do rodzajów konstrukcji dawnych młynów i ich jakości, źródeł pozyskiwania i nabywania kamieni młyńskich oraz poziomu życia młynarzy, widzianego przez pryzmat kultury materialnej. Zagadnieniem wartym uwagi są również trwałe przekształcenia krajobrazu kulturowego — powstałe w związku z infrastrukturą młynów liczne groble, kanały i rozległe niekiedy stawy¹.

Analizę tak ujętego zjawiska gospodarczego, ale też kulturowego, przeprowadzono na przykładzie losów jednego z młynów we wsi Bystrzyca w pobliżu miasteczka Wleń, na południowym zachodzie Dolnego Śląska (ryc. 1). Badania oparto na metodach i źródłach kilku dyscyplin, głównie archeologii, historii i geografii, sumowanych w obrębie subdyscypliny określanej jako archeologia historyczna. Na bazę źródłową złożyły się lokalne przekazy pisane, archiwalia kartograficzne oraz wyniki podjętych w 2019 r. badań wykopaliskowych wraz z perspektywą nieinwazyjną.

Studia nad dawnym młynarstwem wodnym prowadzone są w Europie i na świecie, a dotyczą różnorodnych wątków badawczych. Zaliczają się do nich nie tylko zmiany w technologii samych urządzeń, lecz również studia krajobrazowe lub nad życiem codziennym młynarzy i ich rodzin. Wśród badaczy zajmujących się tematem są historycy, analizujący uwarunkowania prawne lokowania młynów, aspekty techniczne lub stosunki własnościowe², geografowie, badający wpływ dawnego młynarstwa na przekształcenia krajobrazowe i sieć wodną³, języko-

¹ Sochacka S. 2015; Fajer M., Waga J.M. 2017, s. 117–139.

² Łuczak C. 1950; Samsonowicz H. 1954, s. 118–49; Trawkowski S. 1959; Podwińska Z. 1970; Reynolds T.S. 1983; Kouschil C. 2000; Myśliwski G. 2003; Kizik E. 2008; Sowina U. 2009, s. 56–62; Kubicki R. 2012, s. 276–287; Związek T. 2014, s. 118.

³ Downward S., Skinner K. 2005; Krajniak W. 2016; Fajer M., Waga J.M. 2017; Brykała D., Podgórski Z. 2020.

Ryc. 1. Lokalizacja wsi Bystrzyca (oprac. P. Duma)

Fig. 1. The location of Bystrzyca (prepared by P. Duma)

znawcy⁴, a także etnografowie⁵. Wczesne zainteresowanie badaniami dawnych młynów notuje się wśród archeologów z Wielkiej Brytanii⁶ i Francji⁷, gdzie wykopaliskowo rozpoznano wiele dobrze zachowanych pozostałości z różnych okresów. W ostatnich latach na gruncie archeologii europejskiej powstały cenne prace syntetyczne omawiające stań badań nad dawnym młynarstwem w szeroko pojętej Europie Środkowej⁸. Niektórzy z badaczy wyodrębniają tę interdyscyplinarną dziedzinę określając ją mianem molinologii lub w węższym ujęciu — archeologii molinologicznej⁹. Od dawna młynarstwo leży też w zasięgu zainteresowania archeologów przemysłowych¹⁰.

Aktualny stan wiedzy jasno wskazuje, że forma nowożytnych młynów europejskich była efektem ewolucji i udoskonaleń prowadzonych przez wiele stuleci. Konstrukcje tego rodzaju były znane w świecie śródziemnomorskim przynajmniej od ostatniego wieku p.n.e.¹¹, chociaż na podstawie badań archeologicznych niektórzy są skłonni przesunąć tę granicę nawet na III w. p.n.e.¹². Upadek Cesarstwa Rzymskiego nie zahamował upowszechniania się młynów, a w kolejnych wiekach napęd kołem wodnym przeszedł liczne modernizacje. Powstawały zatem urządzenia mające zastosowanie w rozmaitych dziedzinach — młyny służące do kruszenia rudy,

⁴ Wiśniewski J. 1970; Choroś M., Jarczak Ł. 2015; Sochacka S. 2015.

⁵ Wesołowska H. 1969.

⁶ Bedwin O. 1980.

⁷ Leveau P. 1996; Champagne F. i in. 1997; Jaccotey L., Labeaune R. 2010.

⁸ Galusová L. 2011; Galusová L. 2015; Berthold J. 2015; Jeute G. 2015.

⁹ *Archäomolinologie*, zob.: Berthold J. 2016.

¹⁰ Raistrick A. 1972, s. 114–117; Gordon R.B., Malone P.M. 1997, s. 237–241; Palmer M., Nevell M., Sissons M. 2012, s. 84–91.

¹¹ Holt R. 1988, s. 5–16.

¹² Rzepkowski K. 2015, s. 49.

spilśniania tkanin, tartaczne, papiernicze i kuźniczne. Siła wody była używana powszechnie w wielu innych celach¹³. W czasach poprzedzających nowożytność stosowano dwa główne typy młynów wodnych: z kołem w pozycji horyzontalnej i wertykalnej. Ten pierwszy wariant, prosty, określany mianem „młynów greckich”, rozprzestrzenił się z Azji przez Europę Środkową i Północną do Irlandii i Szkocji¹⁴, lecz na Śląsku, jak się wydaje, nie występował. Młyny z kołem w układzie pionowym wymagające przekładni, określane mianem rzymskich lub witruwiańskich¹⁵, budowano głównie w najbardziej sfeudalizowanych częściach Europy, jak północna Francja i Niemcy. W zależności od tego, czy koło napędzała woda leżąca się na nie z góry, czy płynąca spodem, dzieli się je na podsiębierne lub nasiębierne. W rzadkich przypadkach, gdy siła wody skierowana była na połowę wysokości koła, są one określane mianem kół śródsiębiernych. Młyny z pionowymi kołami wodnymi pojawiły się w XII w. w Europie Środkowo-Wschodniej, w tym także w Polsce¹⁶. O pierwszych młynach na rzece Bóbr płynącej przez Dolny Śląsk, a więc region, który nas szczególnie zajmuje, wzmiankują źródła pochodzące z początku XIII w. w kontekście akcji osadniczej prowadzonej przez księcia Henryka Brodatego¹⁷.

Budowa młynów wodnych następowała na Śląsku szybko w kolejnych stuleciach. W XIV w. we wsiach należących do biskupstwa wrocławskiego znajdowało się ich 177, co daje średnio jeden młyn na półtoiej wsi. Przypuszczalnie początkowo dominowały młyny z kołem podsiębiernym. Przy tego rodzaju konstrukcji nie były konieczne dodatkowe groble służące do spiętrzania wody, dosyć trudne do wykonania na terenach nizinnych¹⁸, lecz zdarzało się, że i tam budowane. Z czasem na nizinach zaczęły przeważać młyny wietrzne. Na terenach górskich i podgórskich, gdzie więcej było miejsc dogodnych do założenia młynów wodnych, w mniejszej liczbie stawiano wiatraki. Poza tym silniejsze wiatry mogły prowadzić do ich zniszczenia. Na Śląsku w 1787 r. wiatraki stanowiły już 34% ze wszystkich 5152 młynów¹⁹. Przeważały one jednak w północnych, nizinnych strefach tego regionu. Na przykład w powiecie górówskim stanowiły 69% młynów, w wołowskim 69%, średzkim 67%, zaś w podgórskich powiatach jeleniogórskim i nyskim — poniżej 5%²⁰. Młyny w większości lokalizowane były na terenach wiejskich. W 1787 r. jedynie 334 znajdowały się w granicach miast (w tym 122 wiatraki), stanowiąc 6,7% ogólnej liczby młynów na Śląsku²¹.

Wzrostowi liczby młynów towarzyszyło udoskonalanie ich konstrukcji. Znane we Francji od V w. młyny o kołach nasiębiernych, na Śląsku zaczęto stosować w wieku XIII²². Ich upowszechnienie w Europie Środkowo-Wschodniej nastąpiło jednak dopiero od schyłku XV do XVII w.²³ Jak utrzymuje większość autorów, moc kół podsiębiernych (wałnych) mogła być blisko dwu- lub nawet trzykrotnie mniejsza od nasiębiernych (korzeczných)²⁴. Upowszechnianie wiedzy dotyczącej nowych rozwiązań było możliwe dzięki drukowanym podręcznikom i poradnikom skierowanym do młynarzy i rzemieślników budujących nowe młyny²⁵. Jednakże, w przypadku głównie niepiśmiennych odbiorców, ich zasięg był ograniczony do wąskiego kręgu specjalistów.

¹³ Sánchez-Jiménez F.J., González J.A. 2018, s. 3.

¹⁴ Downward S., Skinner K. 2005, s. 139.

¹⁵ Frančić M. 1954, s. 82; Krajniak W. 2016, s. 123.

¹⁶ Buczek K. 1969; Baranowski B. 1977, s. 17; Bender W. 1974, s. 213; Rzepkowski K. 2015, s. 59.

¹⁷ Krajniak W. 2016, s. 123; Knoblich A. 1863, s. 21.

¹⁸ Baranowski B. 1977, s. 18–19.

¹⁹ Baranowski B. 1971, s. 29.

²⁰ Baranowski B. 1977, s. 33–34.

²¹ Baranowski B. 1971, s. 32.

²² Dembińska M. 1973, s. 109–116; Leveau P. 1996; Rzepkowski K. 2015, s. 71.

²³ Frančić M. 1954, s. 86.

²⁴ Dembińska M. 1973, s. 98; Rzepkowski K. 2015, s. 59.

²⁵ Por. np.: Behrens E.C. 1789; Schneider J.G. 1794.

W literaturze przedmiotu dyskutowane są możliwości przerobowe młynów wodnych w różnych okresach. Zaznaczyć należy, że większość danych, na podstawie których prowadzone są wyliczenia, pochodzi z czasów nowożytnych. Różne są także założenia dotyczące łącznej liczby dni w roku, gdy młyn pracował. Dla nowożytności przyjmuje się, że wartość ta mieściła się w przedziale 125–150 dni. Zakłada się, że w XVI w. przerób dzienny wynosił 90 kg, co przy 125 dniach roboczych mogłoby dać wartość 108 ton rocznie. Z danych statystycznych z 1786 r. ze Śląska wiadomo, że jeden młyn przerabiał ok. 90 ton zboża rocznie²⁶. Z tych samych danych statystycznych wynika także, że w młynie wodnym o standardowej konstrukcji na przełomie XVIII i XIX w. na mąkę przerabiano dziennie 120 kg zboża. W zależności od liczby dni pracy w ciągu roku dawało to sumę roczną wynoszącą od 150 do 180 ton. Wprowadzenie lepszych kamieni i udoskonalenie szczegółów technicznych konstrukcji w drugiej połowie XIX w. zapewne przyczyniło się do zwiększenia tej wartości²⁷.

W przeciwieństwie do licznych informacji pozyskanych ze źródeł pisanych i etnograficznych dotyczących Europy Środkowo-Wschodniej, w tym Śląska, baza danych archeologicznych odnoszących się do młynów wodnych jest skromna. Obejmuje ona głównie relikty średniowieczne, a nie nowożytne, bardziej istotne dla podjętych w artykule kwestii. Nie ma również informacji o badaniach dawnych wiatraków. Na marginesie warto wspomnieć, że te z pozoru trudne do zweryfikowania metodami archeologicznymi konstrukcje są z powodzeniem badane w innych rejonach Europy²⁸. Na Śląsku pozostałości młynów rejestrowano już w okresie międzywojennym, m.in. w Moczydlnicy Klasztornej i Oławie-Baumgarten. W tej ostatniej miejscowości odkryto także pozostałości młynów nowożytnych. W samej Moczydlnicy Klasztornej nie potwierdzono jednak istnienia budynku młyna, a jedynie drewniane koryto oraz pionowe pale w trudnych do zinterpretowania układach²⁹.

Na młyny pochodzące ze schyłku średniowiecza natrafiono m.in. na Mazowszu, w Otałążce i Nasielsku. W miejscowości Otałążka były to relikty umocnionego nadbrzeża młynówki, drewniane pale oraz nieliczne ociosane elementy drewniane, które mogły wchodzić w skład konstrukcji młyna, głównie jednak zostały użyte do wykonania grobli. Datowanie tych obiektów na XIII–XIV w. określono na podstawie cech ostrogi i rozbitego naczynia ceramicznego odnalezionych na dnie młynówki³⁰. Z kolei w Nasielsku odkryto dobrze zachowane pale drewniane z pomostu przy młynie wodnym oraz liczne zabytki ruchome (w tym fragment kamienia młyńskiego). Analiza dendrochronologiczna pozyskanego drewna wykazała, że konstrukcję wzniesiono w XV w. Odkrywczy nie wykluczają jednak, że na miejscu wcześniejszego założenia³¹. Stosunkowo dobrze zachowane relikty młyna wodnego odsłonięto też w Mniszku na Pomorzu Gdańskim. Zarejestrowano tam m.in. elementy drewnianych pozostałości koła wodnego i fragmenty kamienia młyńskiego z piaskowca. Analiza dendrochronologiczna wykazała, że drzewa na pale konstrukcyjne zostały ścięte ok. 1380 r., natomiast wieniec koła wodnego wykonany został na przełomie 1421 i 1422 r. Liczne fragmenty ceramiki i pozostałe zabytki ruchome świadczyły o długim okresie użytkowania konstrukcji, po okres nowożytny³². Dobrze zachowane pozostałości drewnianego młyna rozpoznano również w Ptakowicach, w powiecie brzeskim na Dolnym Śląsku³³, którego użytkowanie trwało od końca XIII w. do zniszczenia przez pożar

²⁶ Baranowski B. 1971, s. 34.

²⁷ Dembińska M. 1973, s. 182–191.

²⁸ Notebaart J.C. 1972; Crossley D. 1994, s. 127–137; Orser Ch.E. 2002; Rynne C. 2007, s. 246–249.

²⁹ Fokt K. 2012, s. 188–190.

³⁰ Bender W. 1974.

³¹ Błoński M., Żukowski R. 2019.

³² Górzyńska A., Górzyński T., Majewski M. 2011.

³³ Bagniewski Z., Kubów P. 1977.

w XV w. Krzysztof Fokt identyfikuje go z młynem poświadczonym przekazem pisanym z 1405 r.³⁴ Natomiast na fragment nowożytnego kompleksu młyńskiego natrafiono w Raduszynie w Wielkopolsce. Zdaniem badaczy założenie funkcjonowało w XVI–XVII w.³⁵

Przebadano również relikty młyna wodnego leżącego koło wsi Szkotkowo na Pojezierzu Chelmińsko-Dobrzyńskim. Dobrze zachowały się tam elementy drewniane pochodzące z budynku i umocnienia nadbrzeża. Znaleźiska monet i ceramiki, jak również daty dendrochronologiczne (1710–1726) wskazują, że młyn działał w stuleciach XVIII i XIX. Na wtórnym złożu odnaleziono także ceramikę średniowieczną, sugerującą istnienie w tym rejonie starszego młyna³⁶. To jedne z nielicznych młynów pochodzących z okresu nowożytnego przebadanych w granicach Polski.

Młyny funkcjonowały w ściśle wytyczonych ramach prawnych, te zaś przeszły wraz z nastaniem epoki industrialnej głębokie i istotne przeobrażenia. Już w 1714 r. w młynach funkcjonujących w dobrach należących do śląskiej arystokratycznej rodziny Schaffgotschów zmieniono zasady krótkoterminowej dzierżawy młynów, zezwalając na ich wykupywanie³⁷. Następnie w 1772 r. władze pruskie zniosły monopol dworu na budowę nowych młynów, chociaż — jak wskazują informacje z majątków Schaffgotschów — już wcześniej zdarzało się, że młyny stawiano bez zgody pana lub uruchamiano dodatkowe koła, nie zgłaszając tego dworowi³⁸. W 1810 r. zlikwidowano natomiast przymus mlewa, zaś w połowie XIX w. czynsze młyńskie. Również od 1772 r. istniał jednolity podatek przemysłowy, który wynosił 12 talarów od jednego złożenia kamieni. Zasada wolności przemysłowej umożliwiała stawianie nowych młynów na własnych gruntach. Według przepisów z 1810 r. konstrukcje te nie podlegały w ogóle oczyszczaniu, a właściciele płacili jedynie podatek przemysłowy. Znacznie bardziej obciążeni byli młynarze posiadający młyny starsze, często będące własnością ich rodzin od pokoleń. Prócz płacenia wysokich podatków byli oni też zobligowani do innych powinności, które ostatecznie zlikwidowano dopiero w roku 1850³⁹. Odpowiednie regulacje wprowadzane przez państwo pruskie w prowincji śląskiej odnosiły się również do kwestii utrzymania infrastruktury młyńskiej, częstotliwości czyszczenia młynówek i zaleceń dotyczących jakości stawianych młynów wodnych⁴⁰.

W XIX w. sytuacja prawna i daleko idące usprawnienia techniczne doprowadziły do kryzysu tradycyjnego młynarstwa. Zauważalny jest proces masowej likwidacji małych młynów i intensywna modernizacja pozostałych. Powstawały młyny duże, których wydajność była znacznie większa od tradycyjnych konstrukcji, a od czwartej ćwierci XIX w. także elektrownie wodne, częściowo wykorzystujące starą infrastrukturę i mające znaczny wpływ na przekształcenia cieków wodnych. Niektóre z młynów zbożowych traciły swoje pierwotne funkcje i stały się papierniami⁴¹. Dodatkowo, na skutek rozbudowy kolei i taniego transportu węgla wzrosło znaczenie maszyn parowych, które wygrywały konkurencję z niskowydajnymi mechanizmami napędzanymi kołem wodnym. Nie zrezygnowano jednak z użycia siły wody, a wynalezienie turbiny wodnej przyniosło dalsze zmiany⁴². Najważniejszą z nich było wprowadzenie dużych, zmechanizowanych młynów, a pierwszy tego typu obiekt powstał w 1785 r. w Ameryce Północnej. W podobnym czasie postawiono również młyn parowy w Londynie. Anglicy udoskonalili silnik parowy, który powszechnie zaczęto stosować w młynach na całym świecie.

³⁴ Fokt K. 2012, s. 382.

³⁵ Odkrycia dokonano podczas nadzoru archeologicznego w 2011 r., Kowalczyk A., Paprocki D. 2011.

³⁶ Badania prowadzone były w 2012 r., Kaczyński B. 2017, s. 127.

³⁷ Kwaśny Z. 1959, s. 488.

³⁸ Kwaśny Z. 1959, s. 497.

³⁹ Wesołowska H. 1969, s. 157–158; por. Wiatrowski L. 1974.

⁴⁰ Mühlen-Ordnung. 1777.

⁴¹ Maleczyńska K. 1961.

⁴² Krajniak W. 2016, s. 141–142.

Co ciekawe, pierwsze młyny londyńskie zostały wkrótce po wybudowaniu zniszczone przez tłum mieszkańców przestraszonych szybkością tempa zachodzących zmian⁴³. Na Dolnym Śląsku pierwszy taki młyn miał powstać w 1816 r. w Wałbrzychu, jako jeden z pierwszych w ówczesnych Niemczech⁴⁴. W 1834 r. podobny zbudowano w Oławie⁴⁵. Przyczyny spadku liczby młynów wodnych nie leżały jedynie w postępującej modernizacji napędu. Powszechne stało się używanie walców stalowych do przemiału zboża, co prawda znanych od XVI w., ale wtedy jeszcze mocno niedoskonałych⁴⁶ i stosowanych raczej do mielenia gipsu lub kory. Pierwsze próby z użyciem walców stalowych do mielenia zboża prowadzono w 1820 r., a ich konstrukcje były udoskonalane praktycznie przez cały wiek XIX. Wprowadzono również walce porcelanowe⁴⁷.

Efektem tych zmian było upowszechnienie się przemysłowego sposobu przemiału zboża do końca XIX w. Obliczano, że w latach osiemdziesiątych tegoż stulecia roczna zdolność przemiałowa 10 zmechanizowanych młynów wrocławskich wynosiła ok. 1 000 000 ton, podczas gdy w 2557 małych młynach, w których nie wprowadzono większych modernizacji, osiągała łącznie ok. 1 278 500 ton. Różnica była zatem kolosalna, a młyny zmechanizowane typu amerykańskiego mogły przerabiać zboże praktycznie bez przerwy i bez względu na pogodę, okresowy brak wody i inne czynniki naturalne. Dzięki zastosowaniu nowoczesnych maszyn jakość mąki była o wiele lepsza niż w tradycyjnych młynach, a przerób zboża tańszy. Młyny te miały również dodatkowe zalety w postaci własnego transportu, wyspecjalizowanego personelu i strategii pozyskiwania nowych klientów wśród chłopów i piekarzy. Drobnym młynarzom próbowali walczyć z konkurencją, udoskonalając własne zakłady. Jednakże koszty modernizacji mogli ponieść jedynie najzamożniejsi z nich, posiadający oprócz młynów również gospodarstwa o wielkości przekraczającej przynajmniej 25 ha⁴⁸. Do większych młynarzy docierali wyspecjalizowani agenci oferujący nowe maszyny młynarskie, produkowane w wielu zakładach zlokalizowanych we Wrocławiu, Brzegu, Nysie i Szczecinie⁴⁹. Zarazem konsekwentnie prowadzona regulacja wielu rzek i strumieni, a także prace melioracyjne i drenowanie pól doprowadziły do zmniejszenia się poziomu wód. Brak wody w strumieniu przez większość roku powodował spadek opłacalności użytkowania młyna i w konsekwencji jego likwidację⁵⁰. Jednakże sam proces nieuchronnego zaniku małych młynów wodnych nie postępował tak szybko, jakby to wynikało wprost z tempa modernizacji i upowszechniania się dużych młynów mechanicznych. Wydaje się, że przyczyną opóźnienia tego zjawiska mogło być przywiązanie do wypracowanych przez wieki zachowań wśród tradycyjnej społeczności wiejskiej, problemy transportowe i odległość od większych młynów⁵¹. Z usług mniejszych młynów wodnych korzystali więc chłopci ubożsi i osoby uważające, że chleb z mąki zmielonej w takim młynie jest zdrowszy od upieczonego z mąki zmielonej w młynie mechanicznym. Metal w ich przekonaniu miał pozbawiać ziarno istotnych własności odżywczych. Ponadto klienci młynów często żądali mąki uzyskanej z ich własnego ziarna. Natomiast tylko w małych młynach możliwe było dokonanie małego zasypu, rzędu 50–100 kg⁵². W dużych młynach ziarno stawało się anonimowe.

Proces wprowadzania turbiny wodnej, która zaczęła zastępować koło wodne, nasilił się na progu XX w. Oblicza się, że stopień wykorzystania siły wody przy tradycyjnym kole wynosił

⁴³ Mosse J. 1967, s. 53; Bartyś J. 1970, s. 164–169; Rzepkowski K. 2015, s. 102–104.

⁴⁴ Feldhaus F.M. 1914, s. 723.

⁴⁵ Bartyś J. 1970, s. 175.

⁴⁶ Frančić M. 1954, s. 94.

⁴⁷ Bartyś J. 1970, s. 138–145.

⁴⁸ Wesołowska H. 1969, s. 96–98.

⁴⁹ Wesołowska H. 1969, s. 107.

⁵⁰ Baranowski B. 1977, s. 73.

⁵¹ Wesołowska H. 1969, s. 99.

⁵² Wesołowska H. 1969, s. 130–131.

35–70%, podczas gdy w przypadku turbiny wartość ta wynosiła 60–90%. Szacunki dla Górnego Śląska wskazują, że w okresie międzywojennym przeciętna moc koła wodnego dochodziła do 5,04 KM, podczas gdy turbina wodna dawała średnio aż 32 KM. I choć modernizacja starych młynów została w tym czasie zintensyfikowana, nie uchroniło to wszystkich urządzeń przed likwidacją⁵³. Ponadto, mimo systematycznie wzrastającej liczby ludności, zwiększona wydajność nowych urządzeń młyńskich w pełni zaspokajała zapotrzebowanie na przerób zboża na mąkę.

Nie ma bezpośrednich danych pozwalających na zrekonstruowanie liczby młynów w poszczególnych okresach dla Śląska, jednakże na podstawie spisów podatkowych i późniejszych danych statystycznych możliwe jest przybliżone ich ustalenie. Wiadomo, że we wsiach śląskich w 1577 r. żyło łącznie 1390 młynarzy; w przybliżeniu mogło się to przekładać na liczbę młynów (wodnych i wiatrowych). W 1787 r. młynów było łącznie 5152. Zatem, według ówczesnego stanu ludności, jeden młyn przypadał średnio na 8 km² i obsługiwał 340 mieszkańców⁵⁴. W 1818 r. notowano jeszcze 5929 młynów, podczas gdy w 1907 r. było ich już tylko 3033. Jak się szacuje, na obszarze Śląska jeden młyn w 1849 r. przypadał przeciętnie na 512 mieszkańców, podczas gdy w 1907 r. już na 1606 osób⁵⁵.

Tytułowy młyn w Bystrzycy leży w południowo-zachodniej części Dolnego Śląska, na północnej krawędzi Gór Kaczawskich, przechodzących tam w Pogórze Kaczawskie. Obserwacje układu zarówno współczesnej, jak i historycznej sieci rzecznej (przedstawionej w źródłach kartograficznych) oraz form terenu związanych z procesami fluwialnymi pozwalają wnioskować, że sieć hydrograficzna na tym obszarze w nowożytności, podobnie jak obecnie, odznaczała się dużą gęstością i rozbudowanym układem cieków wodnych różnej wielkości. Regulacje hydrotechniczne prowadzone od początku XX w. nie zmieniły jej w znacznym stopniu.

Dużą dostępność do zasobów wodnych oraz energii wodnej na analizowanym terenie należy uznać za czynnik sprzyjający rozwojowi osadnictwa i działalności gospodarczej. Zwłaszcza cieki górskie o dużych spadkach umożliwiały funkcjonowanie urządzeń wykorzystujących koło wodne. Z drugiej strony, rzeki te charakteryzują się dużą zmiennością przepływów, co jest czynnikiem utrudniającym użycie naturalnej siły wody, wymagającym budowy infrastruktury w postaci kanałów, stawów i grobli.

Precyzyjnych informacji o uytuowaniu młynów wodnych w naturalnych warunkach zachodnich Sudetów dostarczyły dane lotniczego skanowania laserowego (ALS). Wykorzystano w tym celu pomiary pozyskane w ramach programu ISOK⁵⁶ i włączone do repozytorium Państwowego Zasobu Geodezyjnego i Kartograficznego (dalej cyt.: PZGiK). Dane dystrybuowane w postaci wstępnie klasyfikowanych chmur punktów poddano reklasyfikacji⁵⁷ i wizualizacji stosując serię algorytmów pozwalających uwidocznić słabo czytelne elementy topografii⁵⁸. Efektem tych prac były zobrazowania kilku założeń młyńskich, uzupełnione o warstwy interpretacyjne wykreślające przebieg grobli, domniemany zasięg zbiorników wodnych i lokalizację pozostałości zabudowy. Wstępne obserwacje zrewidowano w terenie wiosną 2019 r., odkrywając wiele pozostałości dawnych młynów wodnych, grobli oraz stawów w różnym stopniu zachowania (ryc. 2). Jeden z nich, młyn Dolny w Bystrzycy koło miasteczka Wleń, wybrano do szczegółowych badań archiwalnych i wykopaliskowych (ryc. 3).

Zasilany był on wodą z potoku o współczesnej nazwie Wierzbnik⁵⁹. Dolina tego cieku w większości nawijazuje do równoleżnikowego przebiegu Rowu Wlenia, stanowiącego pół-

⁵³ Wesołowska H. 1969, s. 78.

⁵⁴ Baranowski B. 1971, s. 24.

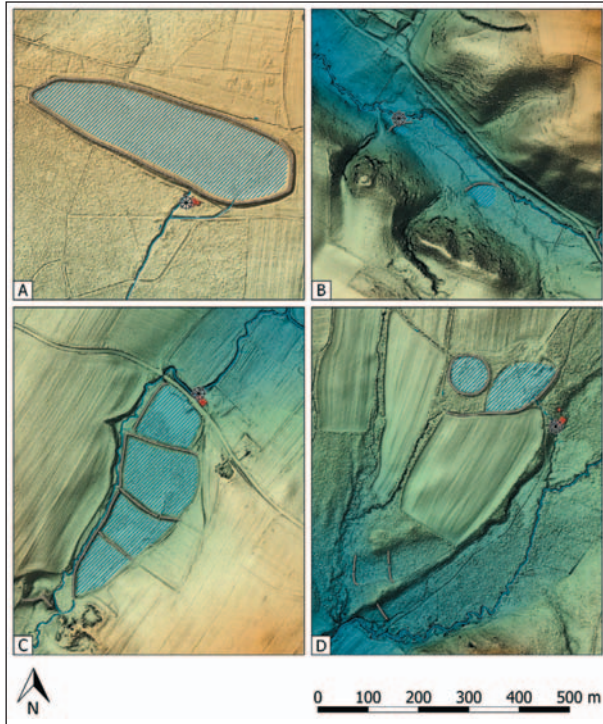
⁵⁵ Baranowski B. 1977, s. 71–73.

⁵⁶ Wężyk P. 2015.

⁵⁷ Kiarszys G., Szalast G. 2014.

⁵⁸ Bennett R. i in. 2012; Hesse R. 2013.

⁵⁹ W literaturze podaje się, że potok przed 1945 r. był bezimienny, w rzeczywistości nazywał się Würfelbach, zob.: Baumert D. 2017, s. 8.

Ryc. 2. Schematy założeń młyńskich w zachodnich Sudetach na podkładzie przedstawiającym ukształtowanie terenu:
 A — Młyńsko, pow. lwówecki;
 B — Modrzewie, pow. lwówecki;
 C — Miłęcice, pow. lwówecki;
 D — Dziwiszów, pow. jeleniogórski (oprac. M. Mackiewicz)

Fig. 2. A schematic representation of mills in the Western Sudetes against landform features:
 A — Młyńsko, district of Lwówek Śląski;
 B — Modrzewie, district of Lwówek Śląski;
 C — Miłęcice, district of Lwówek Śląski;
 D — Dziwiszów, district of Jelenia Góra (prepared by M. Mackiewicz)

dniową część Pogórza Kaczawskiego. Jest on prawobrzeżnym dopływem Bobru i tworzy zlewnię III rzędu według A.N. Strahlera⁶⁰. Jego obszar źródłkowy znajduje się na terenie górskim, na północnych stokach Babińca, na wysokości ok. 420 m n.p.m., natomiast strefa ujścia do Bobru położona jest na wysokości ok. 235 m n.p.m. Blisko dwustumetrowa różnica wysokości, przy długości cieku zaledwie 6,36 km, daje jego duży spadek (0,03, czyli blisko 2°), a tym samym duży potencjał energetyczny, co było istotnym czynnikiem lokalizacji młynów wodnych. Położenie młyna zabezpiecza go przed falą powodziową Bobru. Różnica poziomów pomiędzy młynem a ujściem Wierzbnika do Bobru wynosi ok. 20 m, a zatem nawet rekordowe wezbranie Bobru, które podniosłoby też poziom tzw. cofek jego dopływów (czyli wlewanie się wody wezbranego Bobru do koryt i dolin jego dopływów), nie zniszczyłoby budynku i urządzeń młyńskich. Sam Wierzbnik jest rzeką na tyle krótką (6,36 km), że raczej nie mógł, nawet przy relatywnie dużym wezbraniu, osiągnąć poziomu zagrażającego młynowi, usytuowanemu nie nad samą rzeką, lecz nieco wyżej (różnica poziomów ok. 2–3 m) i zasilanemu młynówką.

Wieś Bystrzyca (niem. *Wiesenthal*) położona na wschód od miasta Wleń (niem. *Lähn*) ma średniowieczną metrykę. W literaturze podaje się, że pierwsza znana data dotycząca miejscowości zapisana została w 1217 r. jako *Biztrichtzt*. Obecnie jednak przeważa pogląd, że informacja ta odnosi się do innej miejscowości, natomiast pierwsza faktyczna wzmianka o wsi pochodzi dopiero z roku 1319, a następnie z 1372 (*Wiesenthal, Wessental*)⁶¹. Była to wieś

⁶⁰ Strahler A.N. 1957.

⁶¹ Uzasadnione wątpliwości co do identyfikacji wsi Bystrzyca (*Wiesenthal*) z wymienioną 1217 r. parafialną wsią *Bistrichtzt* (SUB. 1971, nr 164) przedstawił Heinrich Appelt (Appelt H. 1939), a następnie Benedykt Zientara (Zientara B. 2006, s. 157). Obaj Autorzy są zdania, że wymieniona w 1217 r. nazwa *Bistrichtzt* to pobliski Nowy Kościół, obecnie w powiecie złotoryjskim, zob. też: Rospond S. 1968, s. 133.

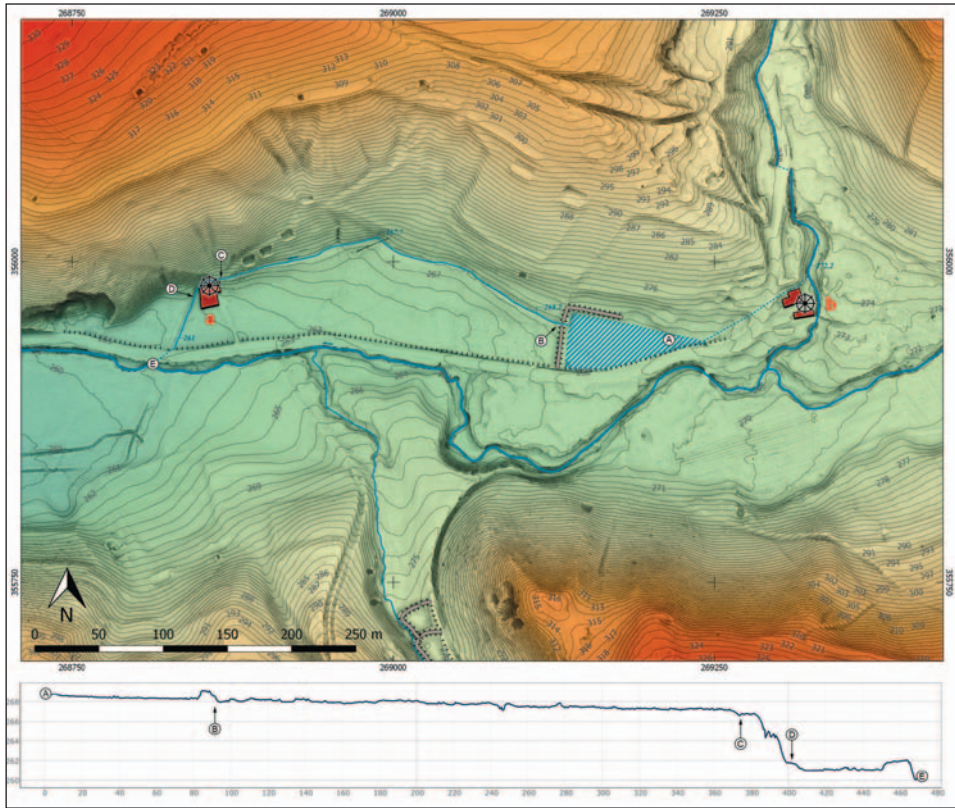
Ryc. 3. Lokalizacja młynów wodnych we wsi Bystrzyca na mapie Śląska L.W. Reglera z 1764–1770, ze zbiorów Staatsbibliothek zu Berlin: a — Młyn Dolny; b — Młyn Górny (według: Regler L.W. 1764–1770, SBB III C Kart N 15140 Blatt 43; oprac. P. Duma)

Fig. 3. The location of mills in Bystrzyca on L.W. Regler's map of Silesia from 1764–1770, from the collection of Staatsbibliothek zu Berlin: a — the Lower Mill; b — the Upper Mill (after: Regler L.W. 1764–1770, SBB III C Kart N 15140 Blatt 43; prepared by P. Duma)

leśno-łanowa wytyczona i zasiedlona w toku kolonizacji niemieckiej. Potrzeby mieszkańców w zakresie przetwórstwa zboża zaspokajały w czasach nowożytnych dwa młyny wodne oraz wiatrak. Ten ostatni został zlicytowany i rozebrany przed rokiem 1906. Na podstawie analizy źródeł kartograficznych wiadomo, że oba młyny wodne funkcjonowały przynajmniej od XVIII w. Młyn Dolny (*Niedermühle*) położony był kilkaset metrów przed właściwymi zabudowaniami wsi, od strony zachodniej, pod archiwalnym nr 69 (ryc. 4). Przylegał od strony południowej do skarpy wyniesienia określanego jako *Mühlberg* (332 m n.p.m.) — obecnie Gościradka. Młyn Górny, o nr 67 (*Obermühle*), zlokalizowany był pośród zabudowań mieszkalnych w zachodniej części wsi⁶². Odległość między młynami nie była znaczna i wynosiła ok. 450 m w linii prostej. Młyn Górny korzystał bezpośrednio z wody rzeki Wierzbnik płynącej przez wieś. Do Młyna Dolnego prowadziła młynówka zasilająca staw młyński, a dalej biegnąca wzdłuż stoku do budynku z kołem. Czytelna do dzisiaj szerokość młynówki wynosiła maksymalnie 1,5–2 m. Nie jest znany pierwotny przekrój suchego obecnie koryta. Jednak ze względu na wysokość skarpy i rekonstruowaną lokalizację koła wodnego można przypuszczać, że przy ujściu z młynówki woda była kierowana drewnianym korytem zawieszonym bezpośrednio nad kołem. Trudno jednak wnioskować na temat pierwotnej długości drewnianej rynny. Mierząc wysokość bezwzględną młynówki od miejsca opuszczenia grobli przy stawie, do stoku wyniesienia i odcinka znajdującego się za budynkiem młyna widoczny jest wyraźny spadek (kolejno: 268,2 — 267,7 — 261 m n.p.m.), który wynosi łącznie 7,2 m. Sam budynek młyna leży na wysokości ok. 263,5 m n.p.m. (ryc. 4).

⁶² Baumert D. 2017, s. 8.

Ryc. 4. Bystrzyca. Lokalizacja reliktów młynów wraz z rekonstrukcją stawu młyńskiego i młynówki na mapie hipsometrycznej:
a — Młyn Dolny; b — Młyn Górny (oprac. M. Mackiewicz)

Fig. 4. Bystrzyca. The location of the relics of the mill, with a reconstruction of the mill pond and the stream powering the mill, on a hypsometric map:
a — the Lower Mill; b — the Upper Mill (prepared by M. Mackiewicz)

Pierwsze pewne informacje o właścicielach Młyna Dolnego pochodzą z XIX w. W 1837 r. został on sprzedany i wtedy przypuszczalnie trafił w ręce rodziny Firl. O późniejszych losach właścicieli wiadomo pośrednio dzięki zachowanym aktom uwłaszczeniowym i umowie z lipca 1855 r. Młyn Dolny był wówczas w posiadaniu owdowiałej Johanny Firl, z domu Scholz (ur. w 1818 r.), która po śmierci męża Wilhelma (ur. w Bystrzycy w 1818 r.) wyszła ponownie za mąż za karczmarza — Augusta Andersa. Johanna i Wilhelm mieli dwóch synów — Gustava Emila Firla (ur. w 1843 r.) oraz Friedricha Augusta; obaj w dokumencie z 1855 r. określani byli jako niepełnoletni. Co prawda właściciele młyna zyskali na zniesieniu powinności feudalnych, lecz również inni mieszkańcy wsi zwolnieni zostali z powodów młyńskich, tj. robocizny, w ramach której wykonywali regularne naprawy grobli, młynówki i stawu⁶³. Rodzina musiała w kolejnych latach popaść w finansowe kłopoty, ponieważ 28 lipca 1863 r. władze powiatowe ogłosiły publiczną licytację mebli, bielizny pościelowej i ubrań znajdujących się w młynie, a należących do rodziny Firl. Aukcja miała odbyć się o godzinie 9 rano 11 sierpnia. Powodem

⁶³ Ablösung der Mühdienste. 1855.

miały być niespłacone należności⁶⁴. Można przypuszczać, że młyn także przeszedł na własność państwa. O jego losach w kolejnych latach, aż do schyłku XIX w. niewiele wiadomo. Przypuszczalnie młyn znalazł nowego właściciela, który uruchomił przemiał zboża i poczynił pewne inwestycje, jednak z czasem musiał zbankrutować, ponieważ władze miasta Wlenia 3 lutego 1896 r. wystosowały pytanie do Krajowego Urzędu Kultury Rolnej we Wrocławiu (*Landeskulturamt Breslau*) z prośbą o podanie ewentualnych powinności związanych z Młynem Dolnym w związku z jego przymusową licytacją. Pojawił się nowy młynarz wyrażający chęć zakupu nieruchomości⁶⁵, jednak z niepublikowanej rękopiśmiennej kroniki Bystrzycy spisanej przez Ernsta Siebenhaara⁶⁶ wiadomo, że Młyn Dolny został zakupiony w 1897 r. nie przez młynarza, lecz przez kupca, Heinricha Schindlera. Pozbył się on w tym samym czasie mechanizmu młyńskiego, a dawny staw młyński przekształcono w łąkę. Budynek w kolejnych latach przeszedł w ręce właściciela majątku w Dolnej Bystrzycy, Hermanna Feige, zamieszkałego pod archiwalnym nr 68 i pozostał jego własnością aż do czasu zniszczenia.

Jak informowała ówczesna lokalna prasa, 7 grudnia 1910 r., krótko przed północą, zauważono pożar w byłym młynie⁶⁷. Budynek był wówczas niezamieszany i przeznaczony od dłuższego czasu do rozbiórki. Ponieważ pokrycie wykonane było zapewne z materiałów łatwopalnych (przypuszczalnie gontów), pożar bardzo szybko się rozprzestrzenił i opanował całą konstrukcję, która spłonęła. W gaszeniu ognia nie pomogły przybyłe na miejsce zastępy straży z Bystrzycy i okolicznych wsi. Podejrzewano przy tym umyślnie podpalenie obiektu, ponieważ tej samej nocy około godziny pierwszej stanął też w płomieniach budynek gospodarczy połączony z domem mieszkalnym należący do stolarza Gerlacha, w pobliskiej wsi Łupki (niem. *Schiefer*). Jego przebieg był równie gwałtowny. Wiadomości te wskazują, że młyn stał pusty od dawna, zaś wyniki badań archeologicznych wykazały, że budynek nie był modernizowany i prawdopodobnie nigdy nie doprowadzono do niego elektryczności. Pozostało w nim jednak wiele przedmiotów i zużytych sprzętów, które odkryto podczas wykopaliisk.

Pozostałości młyna w Bystrzycy zostały wytypowane do badań archeologicznych na podstawie przeprowadzonej wcześniej prospekcji terenowej⁶⁸. W jej toku autorzy badań zweryfikowali wiele miejscowości z reliktnymi młynami wodnymi, ujętych na archiwalnych mapach autorstwa Ludwika Reglera z lat 1764–1770⁶⁹ oraz *Urmesstischblatt* z pierwszej połowy XIX w.⁷⁰ Istotne było też nietypowe położenie oraz stosunkowo dobry stan zachowania Młyna Dolnego. Celem prac terenowych było rozpoznanie planu założenia, a także odnalezienie i rekonstrukcja ewentualnych starszych reliktnych, pozwalających na prześledzenie wcześniejszych rozwiązań technicznych związanych z dostarczaniem wody na koło oraz przemiałem zboża. Badania podjęte w 2019 r. objęły niemal całą powierzchnię istniejących reliktnych (ok. 145 m²), lecz głównie polegały na odsłonięciu i rozpoznaniu przebiegu murów. Wykonano jeden wykop badawczy (w narożu północno-wschodnim odsłoniętego budynku), szerzej omówiony w dalszej części artykułu. Nigdzie jednak nie osiągnięto warstwy calcowej.

Omawiany młyn reprezentuje powszechny w przeszłości typ konstrukcji, w której pod jednym dachem znajdował się budynek mieszkalny razem z pomieszczeniem produkcyjnym. Niemal wszystkie ściany budynku, obecnie miejscami zachowane maksymalnie do wysokości

⁶⁴ Auktion. 1863.

⁶⁵ Ablösung der Mühlendienste. 1855, s. 34.

⁶⁶ Siebenhaar E. 1906.

⁶⁷ Feuer. 1910.

⁶⁸ Badania są częścią prowadzonego w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego programu „Krajobraz kulturowy zachodnich Sudetów”, zob. m.in.: Chorowska M. i in. 2017; Duma P. i in. 2020; Duma P., Łuczak A., Piekalski J. 2019.

⁶⁹ Regler L.W. 1764–1770.

⁷⁰ *Urmesstischblätter*. 1823–1824.

Ryc. 5. Bystrzyca, odsłonięte relikty Młyna Dolnego. Widok od strony południowo-zachodniej (fot. P. Duma)

Fig. 5. Bystrzyca, the uncovered relicts of the Lower Mill, viewed from the south-west (photo by P. Duma)

1,2 m, wykonano z kamienia łamanego — miejscowego bazaltu, rzadziej z szarego piaskowca (ryc. 5). Detale architektoniczne zrobiono natomiast z czerwonego piaskowca. Fragmenty wtórnie użytych i rozbitych kamieni młyńskich tkwiące w niektórych partiach pozostałych ścian świadczą, że budynek w trakcie swego istnienia był przebudowywany.

Nie zachowały się plany młyna, jednak dzięki przeprowadzonym pracom archeologicznym udało się odtworzyć układ pomieszczeń oraz sprecyzować funkcję większości z nich (ryc. 6). Odsłonięte pozostałości młyna były zbliżone w rzucie do prostokąta o wymiarach ok. 19×11 m, dłuższą osią orientowanego po linii północ–południe (ryc. 7). Znajdujący się w środku korytarz (oznaczony nr 5), dzielił bryłę budynku na dwie zasadnicze części: mieszkalną od strony południowej i produkcyjną od północnej. Nie wiadomo jednak, czy w podobny sposób zagospodarowane były wyższe kondygnacje. Na ich istnienie wskazują znaleziska z gruzu zalegającego w pomieszczeniach. Część produkcyjna składała się z pomieszczenia głównego (oznaczonego podczas badań nr 3), z przyległej do niego od północy konstrukcji kamiennej (nr 1), w której pierwotnie umieszczone było koło wodne, oraz pomieszczenia zapewne magazynowego (oznaczonego nr 2) od zachodu. Korytarz, stanowiący oś budynku, przebiegający po linii wschód–zachód, miał szerokość 1,15 m. W jego zachodnim odcinku (przebadanym na długości 2,5 m) stwierdzono podłogę w formie klepiska. Odkryty w zasypisku rząd ręcznie formowanych cegieł sugerował, że korytarz pierwotnie przykryty był sklepieniem.

Część mieszkalna, do której wchodziło się z korytarza (zarówno od zachodu, jak i od wschodu), podzielona była w partii przyziemia na trzy wnętrza ogrzewane jednym urządzeniem zlokalizowanym pośrodku. Z zachodniego odcinka korytarza prowadziło wejście (o szerokości 1,14 m) do pomieszczenia (nr 6) o wymiarach wewnętrznych $3,05 \times 2,30$ m, połączonego z kolejnym pomieszczeniem (nr 7) osobnym przejściem (o szerokości 0,91 m). Drzwi zamocowano tam w drewnianej futrynie (z belek o przekroju 14×16 cm). Ściana oddzielająca oba pomieszczenia miała grubość 0,72 m. Jej część wschodnia (przechodząca do pomieszczenia nr 8) była zbudowana z cegieł i miała przebieg skośny. Można przypuszczać, że to relikw komina bądź urządzenia grzewczego umieszczonego na styku trzech wnętrz (nr 6, 7, 8). Pomieszczenie nr 7 miało wymiary wewnętrzne $2,90$ (w kierunku północ–południe) $\times 3,38$ m. Oba te wnętrza były doświetlane oknami od strony zachodniej. Otwór okienny w pomieszczeniu nr 6 zlokalizowano w odległości 1,07 m od narożnika północno-zachodniego. W dolnej partii jego szerokość zewnętrzna wynosiła 0,62 m, zaś wewnętrzna 0,82 m, czyli był rozglifiony do wnętrza. Na parapecie zalegały fragmenty okiennego szkła taflowego, ciętego romboidalnie. Z kolei w pomieszczeniu nr 7 otwór okienny mieścił się w odległości ok. 0,95 m od jego narożnika

Ryc. 6. Bystrzyca, plan odkrytych relikwów z oznaczeniem numerów pomieszczeń i przypuszczalną lokalizacją koła wodnego (oprac. M. Mackiewicz)

Fig. 6. Bystrzyca, a plan of the uncovered relics, with the rooms numbered and the probable location of the water wheel marked (prepared by M. Mackiewicz)

Ryc. 7. Bystrzyca. Rysunkowa rekonstrukcja budynku Młyna Dolnego (rys. P. Duma)

Fig. 7. Bystrzyca. A reconstruction of the Lower Mill (drawn by P. Duma)

południowo-zachodniego i miał szerokość 0,60 m. Na parapecie również odkryto potłuczone szyby. Grubość ściany zewnętrznej tych wewnątrz wahała się od 0,66 do 0,84 m. Nie udało się rozpoznać konstrukcji podłóg. W gruzowisku znaleziono liczne kafle piecowe z drugiej połowy XIX w. Ich rozmieszczenie wskazywało, że musiały one pochodzić z pieca stojącego na wyższej kondygnacji.

Z opisanymi pomieszczeniami od strony wschodniej sąsiadowała izba (nr 8) o wymiarach 5,6 (w kierunku wschód–zachód) $\times$ 5,7 m (północ–południe), dostępna ze wschodniej części korytarza przez otwór drzwiowy (o szerokości 1,06 m). Jej ściany południowa i wschodnia były prawdopodobnie z drewna (w konstrukcji zrębowej?), posadowione na kamiennej podmurówce, którą odkryto podczas badań. Tylko w tym pomieszczeniu nie było gruzu kamiennie-ceglano-ceglanego, co dodatkowo wzmacnia przypuszczenie o zastosowanym pierwotnie materiale budowlanym. W podmurówce ściany południowej (o grubości 0,71 m) odsłonięto zarys wnęki, być może podokiennej. Wnętrze przykryte było podłogą z desek. Prawdopodobnie, analogicznie do innych domów z tego czasu, występujących w regionie, w izbie tej mógł się znajdować stół z ławami w narożniku południowo-wschodnim oraz piec kuchenny przy ścianie zachodniej; nie zostało to jednak potwierdzone archeologicznie⁷¹. Długość ściany zachodniej (wewnętrznej) wynosiła tylko 2,6 m, po czym skośnie przechodziła do pomieszczenia nr 6/7. Przypuszczalnie miało to związek z urządzeniem grzewczym, którego szczegóły konstrukcyjne nie zostały rozpoznane podczas zrealizowanych prac.

Północna, produkcyjna część budynku podzielona była na dwa, wyraźnie odseparowane pomieszczenia (oznaczone nr 2 i 3) oraz dostawioną do skarpy, zabezpieczoną murem oporowym strefę techniczną (nr 1). Ta ostatnia miała plan zbliżony do prostokąta o wymiarach 6,2 (po linii wschód–zachód) $\times$ 4,7 m (północ–południe). To tu zamontowane było koło młyńskie. Młynówka płynęła stokiem od strony północnej i prawdopodobnie za pomocą drewnianej rynny skierowana była na koło nasiębiernie. Poprowadzenie młynówki w tym miejscu gwarantowało uzyskanie odpowiedniej siły wody, ale spowodowało konieczność znacznego podcięcia naturalnej skarpy i zbudowanie muru oporowego (częściowo do dziś zachowanego). Woda po spadku z koła (ustawionego w linii wschód–zachód) przepływała przez niski mur kamienny i opływała budynek kierując się w stronę południowo-zachodnią, tworząc czytelne w terenie koryto o maksymalnej szerokości 2,35 m, obecnie suche.

Koło wodne przenosiło prawdopodobnie za pomocą wału siłę napędową na urządzenia młyńskie znajdujące się w przyległym od południa pomieszczeniu nr 3. Miało ono plan prostokąta o wymiarach 5,9 (w kierunku wschód–zachód) $\times$ 5,4 m (północ–południe), o grubości ścian 0,55–0,65 m. W ścianie wschodniej stwierdzono odsadzkę (o szerokości 0,26 m), na której przypuszczalnie opierała się drewniana podłoga.

Kolejne pomieszczenie (nr 2) było nieogrzewane, a więc zapewne miało przeznaczenie gospodarcze (magazynowe?). Sąsiadowało od zachodu z zasadniczym dla funkcji młyna pomieszczeniem nr 3 i miało powierzchnię 2,55 (wschód–zachód) $\times$ ok. 3,35 m (północ–południe). Dostępne było z zachodniego odcinka korytarza otworem drzwiowym (o szerokości 0,87 m) z prostym portalem z czerwonego piaskowca. Zachował się jeden żelazny zawias świadczący, że drzwi te otwierały się do wnętrza. Wewnątrz tego pomieszczenia, przy progu, w warstwie spalenizny odnaleziono klucz z piórem.

Podczas prac archeologicznych prowadzonych w Bystrzycy zarejestrowano jeszcze jedną konstrukcję, młodszą od budynku młyna (oznaczoną nr 4). Jej ściana zachodnia nachodziła na pozostałości wschodniej ściany młyna w obrębie pomieszczenia nr 3. Zasięg tej budowli rozpoznano wstępnie; określono jej wymiary, które w rzucie poziomym wynosiły 7,3 (w kierunku wschód–zachód) $\times$ ok. 4,5 m (północ–południe). Dobrze zachowane narożniki północno-zachod-

⁷¹ Peuckert W.E. 1928; Härtel H. 1941; Loewe L. 1969.

nie i fragment ściany północnej wskazują, że zbudowano je głównie z niestarannie ułożonego piaskowca, o niedokładnie obrobionych krawędziach oraz ze zlepieńców i pojedynczych cegieł. Przebieg reliktyw muru zachodniego nie pokrywał się z przebiegiem muru wschodniego pomieszczenia nr 3. Oba fundamenty wyraźnie różniły się techniką wykonania, zastosowanymi materiałami i trwałością. Wnioskować z tego można, że mur ten, podobnie jak cały budynek, powstał po spaleniu młyna w 1910 r. Brak gruzu we wnętrzu oraz odnalezienie na powierzchni zabytki wskazują, że po pożarze wystawiono w tym miejscu niewielki budynek gospodarczy wykonany w partii naziemnej z drewna. Od strony północnej przylegał on bezpośrednio do skarpy. Jest świadectwem użytkowania tego terenu po zaprzestaniu działalności i upadku młyna.

Zabytkami, które jednoznacznie wskazywały na funkcję całego opisywanego założenia, były kamienie młyńskie znalezione w pomieszczeniu 3. Odkryto tam zachowany w całości biegun z piaskowca oraz elementy koła zmontowanego z segmentów wykutych z kwarcytu francuskiego. Poza tym, w innych częściach młyna znaleziono kilkanaście fragmentów zużytych kamieni młyńskich z droбноziarnistego piaskowca.

Od jakości surowca i poprawnego wykonania kamieni zależała też jakość uzyskiwanej mąki i czas przemiału zboża, a więc skuteczność działania młyna. Cechy tych elementów pośrednio odzwierciedlają globalne zmiany, jakie zaszły w zakresie przetwórstwa zbożowego w XIX w. i ukazują bardzo szeroką sieć powiązań, która ukształtowała się w epoce industrialnej, a związana była z rozwojem dalekosiężnego handlu i konsumpcji.

Zachowany w całości piaskowcowy kamień z pomieszczenia nr 3 to biegun o średnicy 60 cm i średnicy oka 18 cm, z wcięciem na żelazną paprzycę (ryc. 8). Jego powierzchnię pracującą pokrywa wzór skośnie krzyżujących się rowków; jest to uważane za technikę rozpowszechnioną w XVIII w. Miało to zapewnić bardziej kontrolowalny ruch młewa do otworu zasypowego oraz chronić go od tzw. palenia⁷². Z drugiego zestawu kamieni z kwarcytu francuskiego odkryto 15 elementów, o wymiarach: 45 × 20 cm, 36 × 25 cm, 46 × 23 cm i podobnych⁷³. Większość z nich miała kształt trapezowaty. Niektóre były porowate, lecz, jak się wydaje, było to skutkiem wysokiej temperatury podczas pożaru. Kamienie z kwarcytu francuskiego uchodziły za drogie, a na Śląsku zaczęły być częściej używane dopiero w drugiej połowie XIX w. Wskazuje to na inwestycje, które poczyniono w tym czasie w obiekcie.

Warto zastanowić się nad kwestią wykorzystania w młynie w Bystrzycy

Ryc. 8. Bystrzyca, Młyn Dolny. kamień młyński z piaskowca (fot. N. Lenkow)

Fig. 8. Bystrzyca, the Lower Mill. A sandstone millstone (photo by N. Lenkow)

⁷² Baranowski B. 1977, s. 40.

⁷³ Ponieważ nie wszystkie elementy zostały wydobyte z wykopu w pomieszczeniu 3 (część z nich tkwiła w profilach), nie udało się zrekonstruować całości kamieni i określić ich dokładnej średnicy.

obu rodzajów kamieni młyńskich — wykonanych z tych dwóch różnych surowców⁷⁴. Na Śląsku do ich wyrobu używano tradycyjnie piaskowca. Kamień ten dominował w zasadzie do połowy XIX w. Kwerenda map archiwalnych wskazuje, że kamieniołomy specjalizujące się głównie w produkcji kamieni młyńskich znajdowały się w wielu śląskich miejscowościach⁷⁵. Temat ten w zakresie studiów regionalnych został już podjęty⁷⁶, lecz nadal pozostaje wiele pytań wymagających wyjaśnienia. Wiadomo, że piaskowiec ze Śląska rozprowadzono daleko poza jego granice. Od XV w. kamienie te za pośrednictwem kupców toruńskich trafiały do młynów działających w Państwie Zakonu Krzyżackiego. Ich ceny były stosunkowo niskie w porównaniu z kamieniami nadreńskimi⁷⁷. Na terenach Królestwa Polskiego takie kamienie młyńskie określano mianem „ślazaków”. Piaskowiec ze Śląska był ceniony ze względu na gruboziarnistość⁷⁸. Mniej zamożni młynarze zaopatrywali się przeważnie w kamienie lokalnego pochodzenia⁷⁹. Spora zmiana nastąpiła u schyłku XVIII w., gdy wprowadzono kamienie wykonywane z kwarcytu francuskiego. Surowiec ten był sprowadzany z kamieniołomu w La Ferté-sous-Jouarre we Francji⁸⁰. Równocześnie piaskowiec był nadal używany do produkcji śrutu⁸¹.

Kamienie francuskie wymieniane są pierwszy raz w połowie XIX w. w źródłach pochodzących z Opolszczyzny. Ich upowszechnienie nastąpiło w ostatnich dekadach tegoż stulecia. Można przypuszczać, że podobnie wyglądało to na Dolnym Śląsku. Kamienie te były twardsze i większe od wyrobów z piaskowca. Różnica w średnicy mogła wynosić nawet 30–50 cm⁸². Większe okazy składano ze starannie dobranych i przyciętych fragmentów. Potem spajano je wysokogatunkowym cementem lub żelazną obręczą. Pozwalało to na właściwe dobranie kamieni o jednakowej strukturze, twardości i porowatości, której nie spotyka się w większych bryłach. Powierzchnia takiego kamienia była wyrównywana przy użyciu specjalnych maszyn, a rowki nakuwano precyzyjnie ostrzami stalowymi lub diamentowymi. Dla mniej zamożnych nabywców sprowadzono kamienie w postaci bardzo małych brył kwarcytowych. Dopiero na miejscu je sortowano, spajano, szlifowano i nakuwano uzyskane z nich młewniki⁸³. Kamienie nakuwano w sposób określany jako system amerykańsko-prostolinijny, gdzie proste bruzdy biegingły od środka kamienia ku jego brzegom pod kątem ostrym. Nazywały się one bruzdami głównymi. Pola cierne pomiędzy bruzdami określano kwaterami. System ten był powszechnie stosowany w drugiej połowie XIX w.⁸⁴ Z takim kamieniem mamy do czynienia w przypadku fragmentów odnalezionych w Bystrzycy (ryc. 9). Nakucia na powierzchni należało odnawiać dość często i robił to przeważnie sam młynarz. Częstotliwość nakuwania zależała zapewne od jakości surowca i intensywności przemiału. J. Bartyś podaje, że przy mieleniu suchej i oczyszczonej pszenicy nakuwanie należało powtarzać po tygodniu pracy, przy mieleniu żyta i wilgotnej pszenicy już co dwa, trzy dni⁸⁵. Ziarna chwastów w zbożu mogły dodatkowo przyspieszać proces jego ścierania.

W Młynie Dolnym w Bystrzycy używano kamieni młyńskich obu rodzajów — tradycyjnych na Śląsku piaskowców i obcych na tym terenie, sprowadzanych z Francji kwarcytowych.

⁷⁴ Pochodzenie i wartość kamieni młyńskich w Europie to zagadnienia mające sporą literaturę i grono specjalistów, por.: *Seen through a millstone*. 2014, tam liczne publikacje.

⁷⁵ Wrede Ch.F. 1747–1753; Regler L.W. 1764–1770.

⁷⁶ Lisowska E., Gunia P., Borowski M. 2014.

⁷⁷ Kubicki R. 2012, s. 156–159.

⁷⁸ Bartyś J. 1970, s. 103.

⁷⁹ Samsonowicz H. 1954, s. 132.

⁸⁰ Tucker G.D. 1982; Ward O.H. 1982.

⁸¹ Baranowski B. 1977, s. 80.

⁸² Wesołowska H. 1969, s. 106.

⁸³ Bartyś J. 1970, s. 106.

⁸⁴ Bartyś J. 1970, s. 116.

⁸⁵ Bartyś J. 1970, s. 117.

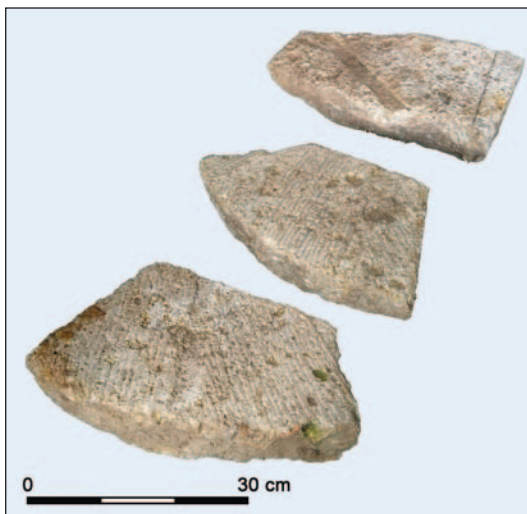

Obecność tych drugich można interpretować jako próbę dostosowania urządzeń produkcyjnych do zmian zachodzących w XIX w. i przetrwania kryzysu młynów tradycyjnych. W przypadku młyna w Bystrzycy była to próba nieudana.

O stylu i warunkach życia mieszkańców tego obiektu świadczy w pewnej mierze dość skromna przestrzennie, mieszkalna część budynku. Można stwierdzić, że przeciętny wiejski dom mieszkalny obszaru sudeckiego w XVIII–XIX w. zapewniał lepszy komfort⁸⁶. Istotnych danych o materialnych aspektach bytowania dostarczają pozyskane w trakcie wykopalisk znaleziska — łącznie 8520 sztuk. Najstarsza z odkrytych monet datowana jest na rok 1783, ale zdecydowana większość materiałów łączy się chronologicznie z ostatnimi dekadami użytkowania młyna. W gruzie odnaleziono też dwie pruskie monety: jedną o nominale 24 części talara z 1783 r., zaś drugą — 3 fenigi wybitą w 1830 r.

Najliczniejszymi zabytkami są fragmenty naczyń ceramicznych — 4181 sztuk (łącznie z kamionką — 49% całości zbioru), poza tym z porcelany i fajansu (256 sztuk — 3%), ułamki kafla piecowych (410 sztuk — 4,8%), wyroby szklane (2076 egzemplarzy — 24%), zróżnicowane funkcjonalnie przedmioty metalowe (1316 — 15%), oraz kości zwierzęce (54 — 0,6%). Zostały one wydobyte głównie z nawarstwień pożarowych i gruzu zalegającego w opisanych pomieszczeniach, lecz najwięcej podczas eksploracji wykopu badawczego założonego w narożu północno-wschodnim pomieszczenia nr 3⁸⁷ (ryc. 6). Stwierdzono tam warstwę pożarową, w której znaleziono aż 2098 fragmentów ceramiki (czyli 24,6% wszystkich pozyskanych). Dominowały wśród nich wyroby białe, szkliwione zarówno obustronnie, jak i tylko wewnątrz, głównie mniejsze i większe części naczyń różnej wielkości, w tym mis, kubków, rzadziej talerzy. Szklivo przeważnie miało kolor brązowy i żółtawy (musztardowy). Rzadko notowano inne naczynia — kremowe, nieszkliwione i brunatne. Zabarwienie tych ostatnich było wynikiem wtórnego przepalenia, lecz pierwotnie prawdopodobnie także było jasne. Kilka fragmentów o barwie ceglastej to części zniszczonych doniczek. Prócz tego odnaleziono 176 ułamków (2%) naczyń porcelanowych i fajansowych (ryc. 10), przede wszystkim filiżanek oraz talerzy i talerzyków. Wiele z nich pochodziło ze zdekompletowanych serwisów wykonanych pod koniec XIX w. przez firmę Villeroy & Boch w Dreźnie. Wśród pozostałości naczyń fajansowych dominowały miski i części urynału.

Zabytków metalowych pozyskano tu łącznie 507 sztuk (5,9%). Były to przeważnie gwoździe kute i wykonane maszynowo w różnych rozmiarach, a także śruby konstrukcyjne, fragmenty blach, wiader, garnków żeliwnych, uprząży końskiej oraz sprężyny meblowe róż-

Ryc. 9. Bystrzyca, Młyn Dolny. Element koła młyńskiego z kwarcytu francuskiego (fot. N. Lenkow)

Fig. 9. Bystrzyca, the Lower Mill. A French quartzite millstone part (photo by N. Lenkow)

⁸⁶ Loewe L. 1969.

⁸⁷ Wymiary tego wykopu (stosunkowo niewielkie w porównaniu z powierzchnią całego pomieszczenia) wynosiły: 3,5 m (po linii wschód–zachód) × 1,5 m (północ–południe). Grubość eksplorowanych tu warstw osiągnęła ok. 2,10 m.

Ryc. 10. Bystrzyca, Młyn Dolny. Fragmenty naczyń fajansowych i porcelanowych z warstwy pożarowej (fot. B. Miazga)

Fig. 10. Bystrzyca, the Lower Mill. Fragments of faience and porcelain dishes from the fire layer (photo by B. Miazga)

Ryc. 11. Bystrzyca, Młyn Dolny. Butelki szklane po medykamentach z warstwy pożarowej (fot. B. Miazga)

Fig. 11. Bystrzyca, the Lower Mill. Empty medication bottles found in the fire layer (photo by B. Miazga)

nej wielkości. Pozostałe przedmioty z metali odkryte w czasie badań to m.in. okulary, nożyczki, elementy mechanizmów lamp naftowych, jak również cała, niewielkich rozmiarów lampa wykonana z blachy. Inne znaleziska ruchome to: fragmenty porcelanowych fajek, pięć łupkowych rysików do pisania z tabliczką, trzy osetki, dwa fragmenty skóry oraz fragment zwęglonej tkaniny.

Wyroby ze szkła to ułamki szyb, jak również miseczki ze szkła prasowanego oraz klosze lamp naftowych, szklane guziki oraz fragmenty butelek różnej pojemności i o różnym przeznaczeniu, w tym 54 sygnowane. Te ostatnie miały wytłoczone na powierzchni napisy: „C.M. Müller & Co, Berlin”, „Jaeger & Kiesslich, Berlin S.O.”, „Anker-Pain-Expeller, F. AD. Richter & Cie, Rudolstadt, Wien, Olten, Rotterdam, London, New York”, „Hienfong Essenz”, „Universal Balsam I. M. Grebehahn Reichmansdorf, No 35” (ryc. 11). Pierwotnie w pojemnikach tych znajdowały się rozmaite olejki i substancje uśmierzające ból, rzadziej inne produkty. Na przykład fabryka chemiczna „Jaeger & Kiesslich” założona w 1896 r. produkowała środki do

czyszczenia metali oraz pielęgnacji obuwia. Środki przeciwbólowe i olejki firmy „Anker” miały leczyć wiele schorzeń, przede wszystkim bóle reumatyczne. Płyn kryjący się pod handlową nazwą „Hienfong” miał zwalczać nerwobóle oraz dolegliwości żołądkowe. Był traktowany także jako uniwersalny środek na wiele innych przypadłości⁸⁸. Podobne zastosowanie miał też balsam produkowany przez I.M. Grebehahn’a w Reichmannsdorf w Turynii.

Z uwagi na sporą ilość odnalezionych opakowań szklanych po lekach można sądzić, że środki tego rodzaju, dostępne bez recepty, były dość często używane przez mieszkańca lub mieszkańców budynku. Lekarstwa mające uśmierzyć bóle reumatyczne mogą wskazywać, iż któryś z domowników cierpiał właśnie na takie schorzenie.

Wąskie datowanie pozyskanych zabytków, w tym butelki wyprodukowanej po roku 1896, wskazuje, że zbiór ten powstał w dość krótkim czasie — ok. 10–15 lat do chwili pożaru w 1910 r. Można zatem domniemywać, że przedmioty te należały głównie do ostatniego właściciela nieruchomości, co świadczy, że po zakupie młyna i demontażu jego urządzeń budynek był nadal wykorzystywany do celów mieszkalnych, być może podnajmowany lokatorem. Dolegliwości, na które mogli oni cierpieć i łagodzący za pomocą łatwo dostępnych preparatów, to być może schorzenia powstałe wskutek dłuższego przebywania w złych warunkach mieszkaniowych.

Inne butelki pozyskane podczas badań były przeznaczone do rozmaitych napojów — piwa, wina i wody mineralnej. Dające się odczytać sygnatury to przede wszystkim oznaczenia miejscowych wytwórców: „A. Kusche Nchf. Paul Kahler Brauerei Lähn (Wleń)”, „Kusche Mineralwasserfabrik Lähn” i „Kusche Selters-u. Limonadenfabrik Lähn”. Co ciekawe, we wrześniu 1907 r. browar we Wleńiu został wykupiony z rąk A. Kusche przez Paula Kahlera⁸⁹. W związku z tym wiadomo, że niektóre z odnalezionych w warstwie pożarowej butelek wyprodukowano krótko przed zniszczeniem obiektu — między wrześniem 1907 a grudniem 1910 r. Potwierdzeniem konsumpcji piwa z Jeleniej Góry były fragmenty butelki i kapsle z sygnaturą „Hirschberger Brauhaus Angermüller & Co.”.

Przy wejściu do budynku gospodarczego (nr 4), które znajdowało się przypoścześnie w narożniku południowo-zachodnim, znaleziono duże ilości szkła okiennego i przedmiotów metalowych oraz cztery inne butelki (jedna z nich była zniszczona). Pojemniki te opatrzone były nazwami browarów: „J. Hochberg

Ryc. 12. Bystrzyca, Młyn Dolny. Butelki szklane pozyskane z pomieszczenia nr 4 (fot. B. Miazga)

Fig. 12. Bystrzyca, the Lower Mill. Glass bottles found in room 4 (photo by B. Miazga)

⁸⁸ Höger-Kunze S. 2014.

⁸⁹ Verschiedenes. 1907.

Brauerei Löwenberg in Schl.” (Lwówek Śląski) oraz „Actien Brauerei Loebau/S.” (Löbau w Saksonii) (ryc. 12). Interesującym znaleziskiem jest także figurka Marii z dzieciątkiem (o wysokości 8,1 cm) wykonana z porcelany, z częściowo zachowanymi śladami złoceń. Z kolei na jednym z porcelanowych kubków umieszczono żartobliwy napis: *Trinke alle Morgen Dein Töpfchen ohne Sorgen*.

* * *

Kryzys młynarstwa tradycyjnego i powstanie młynów opartych na nowszej technologii zązębiają się czasowo. Okresem wspólnej egzystencji, schyłkowej dla młynów z kołem wodnym i wstępnej dla młynów z turbiną wodną, parowych i elektrycznych (w końcu stulecia) był wiek XIX.

Uprzemysłowienie regionu Pogórza Kaczawskiego i terenów sąsiednich rozpoczęło się przed połową tego stulecia i z czasem nabierało coraz większego tempa. Stawiano nie tylko wydajne młyny, w których instalowano silniki parowe, lecz wykupywano i przebudowywano stare młyny zbożowe, zmieniając całkowicie ich przeznaczenie. Szczególne znaczenie zyskał przy tym nowoczesny przemysł papierniczy. Najwcześniej, bo już w 1837 r., w zabudowaniach po młynie zbożowym uruchomiono produkcję papieru w Dąbrowicy koło Jeleniej Góry⁹⁰. Podobny los spotkał w 1851 r. młyn zbożowy w Strupicach, gdzie powstała fabryka papieru wchodząca w skład spółki Gebrüder Erfurt. W 1853 r. jako kolejny zamieniono na papiernię młyn zbożowy w Piechowicach⁹¹. Natomiast początek XX w. to okres powszechnej elektryfikacji i regulacji rzeki Bóbr na niespotykaną wcześniej skalę. Powstały wielkie zapory w Pilchowicach i Leśnej, a w latach 1908–1912 uruchomiono przy nich elektrownie wodne⁹².

Studium przypadku niewielkiego Młyna Dolnego w Bystrzycy koło Wlenia ukazuje długotrwały, lecz nieuchronny proces upadku tradycyjnego młynarstwa związanego z tempem zmian technicznych, będących efektem trwającego od końca XVIII w. uprzemysłowienia. Procesy, które zapoczątkowano wtedy, miały zasięg globalny i były bezprecedensowe w historii rozwoju ludzkości. Opisujący obiekt jest jednym z wielu, które w granicach ówczesnego Śląska zostały wtedy zlikwidowane lub przekształcone, często tracąc swoją pierwotną funkcję. Razem z ich końcem zakończyła się era młynarstwa w takim kształcie, w jakim funkcjonowało ono od średniowiecza, a nastąpiła nowa jakość przetwórstwa zboża.

Badania archeologiczne pozwoliły na rekonstrukcję planu młyna i określenie przeznaczenia funkcjonalnego większości z odkrytych pomieszczeń. Pośrednio wykazały także, że założenie jest kilkufazowe i przypuszczalnie kryje relikty starszego budynku. Na podstawie analizy odsłoniętych pozostałości i kamieni młyńskich dowiedziono, że mimo trudności kolejni właściciele podejmowali próby modernizacji swojej własności. Nie uchroniły one jednak młyna przed upadkiem, poprzedzonym pożarem w 1910 r.

Zarejestrowana w trakcie prac warstwa pożarowa zawierała dużą liczbę zabytków ruchomych. Świadczą one, że osoby mieszkające w młynie uczestniczyły w szerokiej sieci wymiany dóbr i pośrednio korzystały z udogodnień będących efektem produkcji przemysłowej. To swoisty paradoks, który z jednej strony doprowadził do redukcji tradycyjnych sposobów zarobkowania, z drugiej umożliwił intensyfikację wytwórczości i dostępność towarów na niespotykaną wcześniej skalę. To znak rozpoznawczy szerokich procesów, które można łączyć z ogólnym zjawiskiem industrializacji.

⁹⁰ Szymczyk M. 2001, s. 97.

⁹¹ Szymczyk M. 2001, s. 103–105; Krajniak W. 2016, s. 141.

⁹² Krajniak W. 2016, s. 148.

Adresy Autorów:

dr Paweł Duma
Instytut Archeologii Uniwersytet Wrocławski
ul. Szewska 48
50-139 Wrocław
pawel.duma@uwr.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0001-7991-3133>

prof. dr hab. Jerzy Piekalski
Instytut Archeologii Uniwersytet Wrocławski
ul. Szewska 48
50-139 Wrocław
jerzy.piekalski@uwr.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0002-8206-1856>

dr hab. Agnieszka Latocha
Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
Uniwersytet Wrocławski
pl. Uniwersytecki 1
50-137 Wrocław
agnieszka.latocha@uwr.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0001-7292-5043>

mgr Marta Pietruszka
Instytut Archeologii Uniwersytet Wrocławski
ul. Szewska 48
50-139 Wrocław
marta.pietruszka2@uwr.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0002-1154-7357>

dr hab. Krzysztof Jaworski
Instytut Archeologii Uniwersytet Wrocławski
ul. Szewska 48
50-139 Wrocław
krzysztof.jaworski@uwr.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0001-7128-8812>

mgr Maksym Mackiewicz
Fundacja Archeologdy.org
ul. Bolesława Prusa 81/3i
50-316 Wrocław
Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej
Uniwersytet Warszawski
ul. Prosta 69
00-838 Warszawa
maksym.mackiewicz@uw.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0003-2509-4739>

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- Ablösung der Mühlendienste. 1855. „Ablösung der Mühlendienste an Ober und Nieder Wiesenthal, Kreis Löwenberg”, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Krajowy Urząd Kultury Rolnej we Wrocławiu, sygn. 764.
- Siebenhaar Ernst. 1906. „Chronik des Dorfes Wiesenthal”, rękopis, własność prywatna (kopia w posiadaniu Doris Baumert).
- Regler Ludwig Wilhelm. 1764–1770. *Schlesien, links der Oder ohne Grafschaft Glatz*, Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung.
- Urmesstischblätter. 1823–1824. *Urmesstischblätter*, Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung.
- Wrede Christian Friedrich. 1747–1753. *Krieges-Cardé von Schlesien*, Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung.

Źródła i opracowania publikowane

- Appelt Heinrich. 1939. *Zur Siedlungsgeschichte der Kastellanei Lähn*, „Zeitschrift für Geschichte Schlesiens”, 73, s. 1–10.
- Auktion. 1863. *Auktion. Der Bote aus dem Riesengebirge*, 62, s. 1343.
- Bagniewski Zbigniew, Kubów Piotr. 1977. *Średniowieczny młyn wodny z Ptakowic na Dolnym Śląsku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXV, nr 1, s. 3–31.
- Baranowski Bogdan. 1971. *Rozmiary i rejonizacja przemysłu młynarskiego w Polsce w XVI–XVIII w.*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, t. 75, s. 15–37.
- Baranowski Bogdan. 1977. *Polskie młynarstwo*, Wrocław.

- Bartyś Julian. 1970. *Zmiany w technice urządzeń mielących od XVII do początków XX wieku*, „Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego”, t. 12, s. 101–178.
- Baumert Doris. 2017. *Wiesenthal, Kreis Löwenberg (Schlesien). Kurze Ortsgeschichte anlässlich der 800-Jahr-Feier am 3. Juni 2017*, Nürnberg.
- Bedwin Owen. 1980. *The Excavation of Batsford Mill, Warbleton, East Sussex, 1978*, „Medieval Archaeology”, 24 (1), s. 187–201.
- Behrens Ernst C. 1789. *Die practische Mühlen-Baukunst oder gründliche und vollständige Anweisung zum Mühlen- und Mühlen-Grundwerks-Baue mit den Haupt- und Specialrissen [...]*, Schwerin.
- Bender Witold. 1974. *Młyn z początku XIII wieku na południowym Mazowszu*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXII, nr 2, s. 213–229.
- Bennett Rebecca, Welham Kate, Hill Ross A., Ford Andrew. 2012. *A comparison of visualization techniques for models created from airborne laser scanned data*, „Archaeological Prospection”, 19 (1), s. 41–48.
- Berthold Jens. 2015. *Mühlen im Befund — Eine Übersicht zu archäologischen Erscheinungsformen von Wassermühlen*, [w:] *Wassermühlen und Wassernutzung im mittelalterlichen Ostmitteleuropa*, red. M. Maříková, Ch. Zschieschang, *Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa*, t. 50, Stuttgart, s. 235–268.
- Berthold Jens. 2016. *Grundlagen der Archäomolinologie: Aspekte archäologischer Mühlenkunde*, „Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit”, 29, s. 113–124.
- Błoński Mariusz, Żukowski Robert. 2019. *Relikty pomostu średniowiecznego mlyna w Nasielsku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXVII, nr 3, s. 381–394.
- Brykała Dariusz, Podgórski Zbigniew. 2020. *Evolution of landscapes influenced by watermills, based on examples from Northern Poland*, „Landscape and Urban Planning”, 198, s. 1–15.
- Buczek Karol. 1969. *Z dziejów młynarstwa w Polsce średniowiecznej*, „Studia Historyczne”, t. 12, nr 1, s. 17–51.
- Champagne Frédéric, Ferdière Alain, Riolland Yannick. 1997. *Re-découverte d'un moulin à eau augustéen sur l'Yèvre (Cher) / The rediscovery of an augustan water-mill on the river Yèvre (Cher)*, „Revue archéologique du Centre de la France”, 36 (1), s. 157–160.
- Choroś Monika, Jarczak Lucja. 2015. *Schlesische Orts- und Flurnamen mit dem Glied Mühle/mlyn*, [w:] *Wassermühlen und Wassernutzung im mittelalterlichen Ostmitteleuropa*, red. M. Maříková, Ch. Zschieschang, *Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa*, t. 50, Stuttgart, s. 173–192.
- Chorowska Małgorzata, Duma Paweł, Furmanek Mirosław, Legut-Pintal Maria, Łuczak Anna, Piekalski Jerzy. 2017. *Wleń/Lähn District in the Sudetes Foothills, Poland: A Case Study of Cultural Landscape Evolution of an East Central European Settlement Microregion From the Tenth to the Eighteenth Centuries*, „International Journal of Historical Archaeology”, 21 (1), s. 66–106.
- Crossley David W. 1994. *Post-medieval archaeology in Britain*, London.
- Dembińska Maria. 1973. *Przetwórstwo zbożowe w Polsce średniowiecznej*, Wrocław.
- Downward Stuart, Skinner Kevin. 2005. *Working Rivers: The Geomorphological Legacy of English Freshwater Mills*, „Area”, 37 (2), s. 138–147.
- Duma Paweł, Latocha Agnieszka, Łuczak Anna, Piekalski Jerzy. 2020. *Stone Walls as a Characteristic Feature of the Cultural Landscape of the Izera Mountains, southwestern Poland*, „International Journal of Historical Archaeology”, 24 (1), s. 22–43.
- Duma Paweł, Łuczak Anna, Piekalski Jerzy. 2019. *Kopaniec in the Izera Mountains An example of unusual transformation in a village after the Thirty Years' War period in Silesia (1618–1648)*, [w:] *Settlement Change Across Medieval Europe. Old Paradigms and New Vistas*, red. N. Brady, C. Theune, *Ruralia XIII*, Leiden, s. 331–340.
- Fajer Maria, Waga Jan M. 2017. *Młyny wodne — zanikający element krajobrazu dolin rzecznych (na przykładzie Wyżyny Woźnicko-Wieluńskiej)*, [w:] *Młynarstwo tradycyjne — wczoraj, dziś, jutro... Problemy zachowania ginącego dziedzictwa*, red. A. Przybyła-Dumin, B. Grabny, P. Roszak-Kwiatk, Chorzów, s. 117–139.

- Feldhaus Franz M. 1914. *Die Technik der Vorzeit, der geschichtlichen Zeit und der Naturvölker; ein Handbuch für Archäologen und Historiker, Museen und Sammler, Kunsthändler und Antiquare*, Leipzig–Berlin.
- Feuer. 1910. *Feuer*, „Lähner Anzeiger”, 10 grudnia, s. 2.
- Fokt Krzysztof. 2012. *Późnośredniowieczne osadnictwo wiejskie na Dolnym Śląsku w świetle badań archeologicznych*, Kraków.
- Frančić Mirosław. 1954. *Technika młynów wodnych w Polsce*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. II, nr 1–2, s. 79–103.
- Galusová Lucie. 2011. *Archeologický výzkum vodních mlýnů: výsledky, perspektivy*, „Antropo Webzin”, 2, s. 113–120.
- Galusová Lucie. 2015. *Vodní mlýn jako objekt archeologického výzkumu*, „Archaeologia historica”, 40 (1), s. 267–293.
- Gordon Robert B., Malone Patrick M.. 1997. *The Texture of Industry. An Archaeological View of Industrialization of North America*, New York–Oxford.
- Górzyńska Agnieszka, Górzyński Tomasz, Majewski Maciej. 2011. *Późnośredniowieczny młyn z Mniszka na ziemi świeckiej ze stanowiska 16*, „Raport”, 2005–2006, s. 59–68.
- Hesse Ralf. 2013. *The changing picture of archaeological landscapes: lidar prospecting over very large areas as part of a cultural heritage strategy*. [w:] *Interpreting Archaeological Topography, 3D Data, Visualisation and Observation*, red. R.S. Opitz, D.C. Cowley, Oxford, s. 171–183.
- Härtel Hans. 1941. *Ländliche Baukultur am Rande der Mittelsudeten: als Beitrag zur Landesbaupflege in Schlesien*, Schlesische Heimat, t. 6, Breslau.
- Höger-Kunze Susanne. 2014. *Kleine Flaschen und der Handel mit Olitäten aus dem Thüringer Wald*, „Pressglas-Korrespondenz”, 52 (3), s. 1–9.
- Holt Richard. 1988. *The mills of medieval England*, Oxford–New York.
- Jaccotey Luc, Labeaune Régis. 2010. *Découverte d'un moulin hydraulique aypisachnique à Longvic (Côte-d'Or)*, „Revue archéologique de l'Est”, 59 (2), s. 665–668.
- Jeute Gerson H. 2015. *Zur Verbreitung der hochmittelalterlichen Mühle aus archäologischer Sicht*, [w:] *Wassermühlen und Wassernutzung im mittelalterlichen Ostmitteleuropa*, red. M. Maříková, Ch. Zschieschang, Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, t. 50, Stuttgart, s. 269–278.
- Kaczyński Bartłomiej. 2017. *Dawny młyn wodny „Patorra” w świetle badań wykopaliskowych przeprowadzonych latem 2012 roku, na stanowisku XXI w Szkotowie, pow. nidzicki*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, t. 295 (1), s. 109–156.
- Kiarszys Grzegorz, Szalast Grzegorz. 2014. *Archeologia w chmurze punktów. Porównanie rezultatów filtracji i klasyfikacji gruntu w projekcie ISOK z wynikami opracowanymi w oprogramowaniu LAStools i Terrasolid*, „Folia Praehistorica Posnaniensia”, t. 19, s. 267–292.
- Kizik Edmund. 2008. *Młyny w Ekonomii Malborskiej według inwentarzy z lat 1755 i 1765*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LVI, nr 3–4, s. 397–404.
- Knoblich Augustin. 1863. *Chronik von Lähn und Burg Länhaus am Bober. Urkundliche Beiträge zur Geschichte der Städte, Ritterburgen, Fürsten, und Adelsgeschlechter Schlesiens*, Breslau.
- Kouschil Christa. 2000. *Młynarstwo a rozwój społeczny w średniowieczu*, [w:] *Niebezpieczne drogi i podejrzani młynarze*, red. Z. Czarnuch, D.A. Rymar, Gorzów Wielkopolski, s. 107–121.
- Kowalczyk Andrzej, Paprocki Dariusz. 2012. *Relikty nowożytnego kompleksu młyńskiego w Raduszynie, gm. Murowana Goślina, pow. poznański*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 13, s. 153–160.
- Krajniak Wiktor. 2016. *Między młynarstwem a elektryfikacją. Społeczno-gospodarcze uwarunkowania wykorzystania potencjału energetycznego rzeki Bóbr od średniowiecza do 1945 roku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, R. 76, s. 121–163.
- Kubiński Rafał. 2012. *Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII–XV wieku (do 1454 r.)*, Gdańsk.
- Kwaśny Zbigniew. 1959. *Młyny zbożowe w majątkach Schaffgotschów na początku XVIII wieku*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, t. 14 (4), s. 487–498.
- Leveau Philippe. 1996. *The Barbegal Water Mill in Its Environment: Archaeology and the Economic and Social History of Antiquity*, „Journal of Roman Archaeology”, 9, s. 137–153.

- Lisowska Ewa, Gunia Piotr, Borowski Michał. 2014. *Production and distribution of rotary quernstones from quarries in southwestern Poland in the early Middle Ages*, [w:] *Seen through a millstone*, *AmS-Skrifter*, red. L. Selsing, Stavanger, s. 167–180.
- Loewe Ludwig. 1969. *Schlesische Holzbauten*, Düsseldorf.
- Łuczak Czesław. 1950. *Technika przemysłu spożywczego w Poznaniu w XVIII wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, R. 12, s. 69–104.
- Maleczyńska Kazimiera. 1961. *Dzieje starego piapiernictwa śląskiego*, Monografie Śląskie, t. 4, Wrocław.
- Mosse John. 1967. *The Albion Mills 1784–1791*, „Transactions of the Newcomen Society”, 40 (1), s. 47–60.
- Mühlen-Ordnung. 1777. *Mühlen-Ordnung für das Souveraine Herzogthum Schlesien und die Graffschaft Glatz*, Breslau.
- Myśliwski Grzegorz. 2003. *Utilization of water in the Central Europe (12th–16th centuries)*, [w:] *Economia e energia, secc. XIII–XVIII: atti della „Trentaquattresima settimana di studi”*, 15–19 aprile 2002, red. S. Cavaciocchi, Firenze, s. 321–334.
- Notebaart Jannis C. 1972. *Windmühlen: Der Stand der Forschung über das Vorkommen und den Ursprung*, Paris.
- Orser Charles E. 2002. *Windmills*, [w:] *Encyclopaedia of Historical Archaeology*, red. Ch.E. Orser, London–New York, s. 574–575.
- Palmer Marilyn, Nevell Michael, Sissons Mark. 2012. *Industrial archaeology: a handbook*, York.
- Peuckert Will E. 1928. *Schlesische Volkskunde*, Heidelberg (reprint: Frankfurt/Main 1978).
- Podwińska Zofia. 1970. *Rozmieszczenie wodnych młynów zbożowych w Małopolsce w XV wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XVIII, nr 3, s. 373–402.
- Raistrick Arthur. 1972. *Industrial Archaeology: An Historical Survey*, London.
- Reynolds Terry S. 1983. *Stronger Than a Hundred Men: A History of the Vertical Water Wheel*, Baltimore–London.
- Rospond Stanisław. 1968. *Słownik etymologiczny nazw geograficznych Śląska*, t. 1: A–B. Warszawa–Wrocław.
- Rynne Colin. 2007. *The archaeology of power and industry*, [w:] *The Post-Medieval Archaeology of Ireland 1550–1850*, red. A. Horning, R.Ó. Baoill, C. Donnelly, P. Logue, Dublin, s. 241–261.
- Rzepkowski Krzysztof. 2015. *Złoty kciuk: młyn i młynarz w kulturze Zachodu*, Warszawa–Toruń.
- Samsonowicz Henryk. 1954. *Rzemiosło wiejskie w Polsce XIV–XVII w.*, Warszawa.
- Sánchez-Jiménez Francisco J., González José A. 2018. *Watermills: The Origin of the Use of Renewable Hydraulic Energy in Spain*, „Industrial Archaeology Review”, 40 (1), s. 2–10.
- Schneider Jan G. 1794. *Dalsze poprawne y pomnożone mlyno-budownictwo. Część 1*, Warszawa.
- Schmuck Adam. 1957. *Regiony termiczne województwa wrocławskiego*, „Czasopismo Geograficzne”, t. 28 (3–4), Wrocław.
- Seen through a millstone. 2014. *Seen through a millstone*. *AmS-Skrifter*, red. L. Selsing, Stavanger.
- Sochacka Stanisława. 2015. *Die Namen der Wassermühlen in Schlesien*, [w:] *Wassermühlen und Wassernutzung im mittelalterlichen Ostmitteleuropa*, red. M. Maříková, Ch. Zschieschang, Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, t. 50, Stuttgart, s. 163–172.
- Sowina Urszula. 2009. *Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym: ziemie polskie z Europą w tle*, Warszawa.
- Strahler Arthur N. 1957. *Quantitative analysis of watershed geomorphology*, „Transactions of the American Geophysical Union”, 38 (6), s. 913–920.
- SUB. 1971. *Schlesisches Urkundenbuch*, t. 1, wyd. H. Appelt, Wien–Köln–Graz.
- Szymczyk Maciej. 2001. *Dzieje jeleniogórskiego ośrodka przemysłu papierniczego (cz. 1: do 1945 r.)*, „Rocznik Jeleniogórski”, R. 33, s. 95–114.
- Trawkowski Stanisław. 1959. *Młyny wodne w Polsce w XII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. VII, nr 1, s. 62–86.
- Tucker Gordon D. 1982. *Millstones North and South of the Scottish Border*, „Industrial Archaeology Review”, 6 (3), s. 186–193.

- Verschiedenes. 1907. *Lähn, 13. August (Verschiedenes)*, „Der Bote aus dem Riesengebirge”, 15 sierpień, s. X.
- Ward Owen H. 1982. *Millstones from La Ferté-sous-Jouarre, France*, „Industrial Archaeology Review”, 6 (3), s. 205–210.
- Wesołowska Henryka. 1969. *Młynarstwo wiejskie Opolszczyzny od XVIII do XX wieku*, Opole.
- Wężyk Piotr. 2015. *Podręcznik dla uczestników szkoleń z wykorzystania produktów LiDAR*, Warszawa.
- Wiatrowski Leszek. 1974. *Przemiany gospodarki folwarcznej i chłopskiej na Śląsku w okresie reform agrarnych w XIX w.*, Wrocław.
- Wiśniewski Jerzy. 1970. *Nazwy młynów w Polsce*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XVIII, nr 3, s. 449–455.
- Zientara Benedykt. 2006. *Henryk Brodaty i jego czasy*, wyd. 3, Warszawa.
- Związek Tomasz. 2014. *Kształtowanie sieci młynów wodnych na przykładzie powiatu konińskiego (ok. 1300–1550)*, „Studia Geohistorica”, t. 2, s. 118–142.

The Lower Mill in Bystrzyca. The crisis of traditional milling in the time of industrialization

In 2019 a research team from the Institute of Archaeology of the University of Wrocław excavated relics of a watermill, probably built in the second half of the 18th c., in the village of Bystrzyca (German Wiesenthal) near the town of Wleń in Pogórze Kaczawskie (German Bober-Katzbach-Vorgebirge), part of the Western Sudetes. A schematic picture of the mill was included in a map prepared by L.W. Regler in 1764–1770. The mill, called Młyn Dolny (the Lower Mill), was powered by the stream Wierzbnik (German Würfelbach), which has its source in the Kaczawskie (Katzbach) Mountains and flows into the River Bóbr (Bober) 2.5 km to the west from the location of the mill. The mill stopped working before 1896 and served as a dwelling house for a short time; on the 7th of December 1910, several years after its abandonment, it was completely destroyed by a fire (probably resulting from arson). In the present article its history serves as an illustration of a wide and universal economic and cultural phenomenon evidenced in Central and Eastern Europe in the 19th c., namely the crisis of traditional milling based on natural energy sources — hydropower and wind power.

The research was based on sources and methods drawn from several disciplines, mainly archaeology, history and geography, combined within the framework of historical archaeology. The sources analysed included local written accounts and cartographic materials alongside archaeological finds.

Just before the industrial revolution, i.e. in the last quarter of the 18th c., Silesia, being part of Prussia then, had 5152 mills (with 66% of watermills and 34% of windmills), located mostly in the country (estimates from 1787). Only 344 mills (6.7%) were situated in towns. Due to landform features, it was windmills that dominated in the lowlands of northern Silesia, and watermills, situated on rapid rivers and streams, in the highland region close to the Sudetes. Quite frequently, there were several mills in a single village; for instance in Bystrzyca there were two watermills and a windmill, with further mills located nearby in Wleń, Gościradz and Rząśniak.

The owners and leaseholders of those small workshops had to face a new global-scale phenomenon, which started in the USA in 1785 — the emergence of large mechanized mills. Those new enterprises differed from traditional mills with regard to the structure (they were not family businesses but large industrial plants manned by hired workers), production scale (in the second half of the 19th c. the milling capacity of an industrial mill was over 200 times bigger

than that of a traditional mill), energy sources (steam engines, and from the last quarter of the 19th c also electrical engines), locations (the production moved to urban and suburban areas) and clientele (mostly the inhabitants of industrial urban centres, whose numbers grew rapidly due to the migration from the country to towns).

The first industrial mill in Silesia was built in 1816 in Wałbrzych (German Waldenburg), which was then the main industrial centre in the whole of Silesia, with a variety of industries represented (coal mining, numerous quarries, the largest centre of china production in Prussia, glass industry, textile production, etc.).

The number of watermills and windmills in Silesia decreased significantly throughout the 19th c. In 1818, i.e. not long after the opening of the steam mill in Wałbrzych, 5929 mills were registered, whereas in 1907 there were only 3033, which was an almost 50% drop. The richest of small millers tried to fight off competition by modernizing their enterprises; one of the ways was to invest in new, more cost-efficient millstones from the quartzite quarry in Férte-sous-Jouarre in France, which were supplied to many countries of continental Europe, as well as to Great Britain and the USA. At least one set of those characteristic segmental “French” millstones produced of specially bonded trapezium-shaped blocks of quartzite was imported in the 19th c. to the mill in Bystrzyca to replace its millstones made of local sandstone. The old millstones were re-used as building material when the mill was restructured.

In retrospect, the investment in the exchange of millstones can be viewed as an attempt to save a family business; unfortunately, an unsuccessful one. Most of the small mills in Silesia were liquidated or transformed, having lost its original function before the onset of the 20th c., as the Lower Mill in Bystrzyca. Few mills survived World War I, combining production with some other trade, e.g. tourist services. Their decline marked the end of traditional milling, which had functioned in Silesia since the Middle Ages.

Proofread by
Izabela Szymańska

Dorota Malczewska-Pawelec

Realizacje idei „miasta-ogrodu” w międzywojennej Polsce na przykładzie Podkowy Leśnej oraz Kolonii Letniej Żarki

Słowa kluczowe: miasto-ogród, Ebenezer Howard, parcelacja, II Rzeczpospolita, Karol Raczyński, Żarki, Podkowa Leśna

Key words: garden city, Ebenezer Howard, parcelling, inter-war Poland, Karol Raczyński, Żarki, Podkowa Leśna

I. Narodziny idei „miasta-ogrodu”. II. Zainteresowanie projektem na ziemiach polskich.
III. Podkowa Leśna. IV. Kolonia Letnia Żarki. V. Zakończenie

Celem niniejszego artykułu będzie porównawcza analiza międzywojennych parcelacji realizowanych w oparciu o koncepcję „miasta-ogrodu”, w wyniku których powstały m.in. sławna podwarszawska Podkowa Leśna oraz mniej znana, położona w ówczesnym województwie kieleckim, Kolonia Letnia Żarki (obecnie Żarki Letnisko). W centrum zainteresowania znajdują się następujące kwestie: okoliczności towarzyszące powstawaniu miejscowości, rozwiązania formalno-prawno-organizacyjne przyjęte w fazie realizacji projektów, planowany kształt przestrzenny osad, tempo sprzedaży działek i zasiedlania miejscowości, stopień ich infrastrukturalnego zaawansowania do wybuchu II wojny światowej, a także skala ujawnionej społecznej aktywności ich mieszkańców. Zestawienie to pozwoli rozpoznać zarówno specyficzne cechy oraz uwarunkowania każdej z rozpatrywanych realizacji „miasta-ogrodu”, jak i określić ich wspólne elementy występujące w poszczególnych fazach urzeczywistniania koncepcji. Ukazanie tych dość głośnych swego czasu w skali kraju i regionu inicjatyw na szerszym tle społeczno-gospodarczym pozwoli także na sformułowanie bardziej ogólnych wniosków odnośnie do możliwości, szans i wyzwań wdrażania tego rodzaju projektów w Polsce międzywojennej.

I. Narodziny idei „miasta-ogrodu”

Zasadniczym punktem odniesienia dla wspomnianych projektów przestrzenno-architektonicznych będą założenia powstałej w końcu XIX w. idei „miasta-ogrodu”. Ebenezer Howard stworzył ją jako alternatywę dla przeludnionych i chaotycznie rozrastających się w czasach industrializacji ośrodków miejskich, których liczba mieszkańców dochodziła do setek tysięcy lub nawet kilku milionów (jak chociażby w Paryżu lub największym z nich Londynie)¹. Znaczący odsetek przybyłej tam za pracą ludności żył w skrajnej nędzy i niezwykle trudnych, rujnujących zdrowie warunkach lokalowych, wynajmując obskurne, często pozbawione słońca, ciasne i wilgotne izby stawianych naprędce domów. Gęsto zabudowane, spowite szaro-czarnymi, wydobywającymi się z fabrycznych kominów dymami dzielnice robotnicze stawały się

¹ Więcej o rozwoju europejskich miast i ich liczebności zob.: Davies N. 2004, s. 832, 1302.

siedliskiem społecznej i moralnej deprawacji, której najczęstszymi przejawami były przestępczość, prostytutka i alkoholizm. Wśród londyńskich niechlubny prym wiodła położona na East Endzie Whitechapel, której mroczne okolice w 1888 r. wybrał na miejsce swoich okrutnych zbrodni nigdy nieujęty seryjny morderca zwany Kubą Rozpruwaczem².

Howard był stenografem brytyjskiego parlamentu, a jednocześnie nastawionym empatycznie myślicielem głęboko poruszonym obserwowaną niesprawiedliwością i krzywdą najbardziej słabych londyńczyków, przy tym krytycznie odnoszącym się do ówczesnych angielskich stosunków własnościowych. Zaproponował więc swoiste remedium, które jego zdaniem mogło uzdrowić chorą sytuację, objawiającą się nierównowagą pomiędzy skrajnie przeludnionymi miastami i coraz bardziej pustoszejącymi osadami wiejskimi³. Koncept polegał na utworzeniu zupełnie nowych, zdrowych, zakładanych (niczym średniowieczne wsie) na tzw. „surowym korzeniu” ośrodków miejskich o dość specyficznych kształcie, organizacji i funkcjach, które określił mianem „miast-ogrodów”. Szczegółowe przemyślenia dotyczące ich planistycznej wizji, źródeł finansowania, administrowania i wewnętrznego urządzenia przedstawił w książce wydanej po raz pierwszy w 1898 r. pod tytułem *To-morrow. A Peaceful Path to Real Reform* [*Jutro. Pokojowa droga do prawdziwych reform*], a po raz drugi w 1902 r. pod zmienionym tytułem *Garden Cities of To-morrow* [*Miasta-ogrady jutra*], przywołującym już bezpośrednio kluczowe określenie pomysłu. Praca ta w znaczący sposób przyczyniła się do szybkiej międzynarodowej popularyzacji odważnego projektu⁴. We wstępie Howard przytoczył wybrane, utrwalone w publicznej świadomości wypowiedzi nawołujące do pilnej zmiany istniejącego stanu rzeczy, jak chociażby opinię sformułowaną przez ówczesnego dziekana katedry w Canterbury Frederica Williama Farrara: „Stajemy się krajem wielkich miast. Wsie przestały się rozwijać lub wprost się kurczą, a miasta rosną na potęgę. Jeśli to prawda, że wielkie miasta stopniowo zmieniają się w nagrobki naszego gatunku, to czy można się temu dziwić, patrząc na domy tak wstrętne, zapuszczone, źle skanalizowane i zrujnowane przez zaniedbanie i brud?”⁵.

Specyficzną cechą nowych osad miało być harmonijne połączenie lub też „pożenienie”, jak to określał sam autor, miasta z wsią. Powstająca z takiego „związku” optymalna przestrzeń („miasto-wieś”) skupiała by zalety zarówno jednego, jak i drugiego miejsca, przy jednoczesnej eliminacji wad każdego z nich. Te swoiście hybrydowe struktury zajmować miały dość rozległy, mierzący sześć tysięcy akrów (ok. 2,428 ha) obszar, który dzielił on na dwie zasadnicze części. Mniejsza (zajmująca jedną szóstą ogólnej powierzchni), centralnie położona, miała miejski charakter i stanowiła właściwe „miasto-ogród”⁶. Większość jej terenów przeznaczono na dzielnice mieszkaniowe (domy z ogrodami), ogród, parki, bulwary, aleje oraz gmachy publiczne z ratuszem, biblioteką, muzeum, teatrem i Kryształowym Pałacem, czyli szklanym pasażem handlowo-usługowym⁷. Na jej obrzeżach, zaplanowanych w postaci zewnętrznego okalającego pasa, pozostawiono miejsce na fabryki (z wymogiem zasilania wyłącznie czystą energią elek-

² O Kubie Rozpruwacz jako swoistym uosobieniu londyńskiego East Endu, zob.: Begg P. 2010, s. 11–15 (dalej odnoszący się do XIX w. opis dzielnicy tej części Londynu).

³ „Wybrałem się w zatłoczone części Londynu i kiedy przechodziłem ciemnymi wąskimi ulicami, widziałem straszliwe mieszkania, w których mieszka większość ludzi, obserwowałem z jednej strony manifestację oddolnego poszukiwania porządku i rozmyślałem na temat absolutnej niesprawiedliwości naszego systemu ekonomicznego, nagle naszło mnie wszechogarniające przekonanie o czasowości wszystkiego, co zobaczyłem, i przeświadczenie o całkowitej nieodpowiedniości tego dla życia pracą w nowym porządku — porządku sprawiedliwości, jedności i przyjaźni”, Leśniak-Rychlak D. 2015, s. 13.

⁴ Leśniak-Rychlak D. 2015, s. 14.

⁵ Howard E. 2015, s. 29.

⁶ Na specjalnych diagramach zamieszczonych w pracy Howarda, prezentujących w czytelny sposób schemat „miasta-ogrodu”, część miejska wpisana została w okrąg, Howard E. 2015, s. 40.

⁷ Część sporej powierzchni Kryształowego Pałacu (budynek ten okalać miał w całości liczący 58 ha powierzchni Park Centralny) zaplanowano jako ogród zimowy, Howard E. 2015, s. 39.

tryczną), wytwórnie, składy i magazyny. Zamykała tę część kolej obwodowa zapewniająca dogodną łączność pomiędzy wszystkimi dzielnicami. Za nią dopiero rozpościerała się część rolnicza składająca się z farm, pastwisk, plantacji owoców, ogródków działkowych i lasów. Docelowa liczba ludności „miasta-ogrodu” szacowana była na 32 tysiące mieszkańców. Większość z nich miała znaleźć zatrudnienie w różnych gałęziach wytwórczości rolnej, w handlu, rzemiośle oraz wspomnianych fabrykach⁸. Twórca tego nowego organizmu przewidywał, iż zamieszkiwanie w tym wyjątkowym, przestronnym miejscu wyzwoli w mieszkańcach niespotykaną w „tradycyjnych” miastach aktywność skierowaną ku pracy na rzecz wspólnego dobra: „W każdej postępowej społeczności istnieją stowarzyszenia i organizacje przejawiające ponadprzeciętną inicjatywę i troskę o dobro publiczne. Samorząd mający władzę nad dowolną społecznością prawdopodobnie nie jest w stanie osiągnąć wyższego niż przeciętny poziom oczekiwań owej wspólnoty. Dobrobytowi społecznemu sprzyjałaby sytuacja, w której władze państwowe bądź samorząd do szybszego działania inspirują jej członkowie, których ideały zaangażowania społecznego wyrastają ponad przeciętność. Tak właśnie może być w mieście-ogrodzie. Pojawi się tam mnóstwo okazji do służenia dobru publicznemu, z których istoty z początku ani cała społeczność, ani nawet większość jej członków nie będzie zdawała sobie sprawy czy umiała skorzystać. Bezużyteczne byłyby też próby podjęcia takich działań przez samorząd. Ci którym leży na sercu dobro społeczeństwa, oddychając wolnym powietrzem miasta, zawsze jednak mogliby podejmować na własną odpowiedzialność eksperymenty, które wzmogą świadomość i zbudują społeczne zrozumienie”⁹.

Realizacje idei „miast-ogrodów” doprowadzić miały nie tylko do zasadniczej jakościowej poprawy warunków mieszkaniowych robotników, ale także, w co głęboko wierzył Howard, w dalszej perspektywie czasowej do ustanowienia nowej, lepszej i sprawiedliwszej rzeczywistości społecznej: „[...] zaspokojenie tej najpilniejszej potrzeby chwili uprości rozwiązanie wielu innych problemów, które do tej pory wystawiały na próbę pomysłowość największych myślicieli i reformatorów naszych czasów. Tak, rozwiązanie kwestii przywrócenia ludności na naszą wieś — piękną wieś, sklepioną niebem, owiewaną powietrzem, ogrzewaną słońcem, zwilżaną deszczem i rosą, ucieleśnienie boskiej miłości do człowieka — jest wręcz *uniwersalnym kluczem*. Wystarczy otworzyć za jego pomocą wrota i nawet lekko je uchylić, aby wdarła się fala światła, która rozjaśni problem pijaństwa, przepracowania, bezustannego niepokoju i dotkliwej biedy, granice ingerencji państwa, a nawet relację człowieka z Siłą Wyższą”¹⁰.

Oczekiwania Howarda w tym zakresie nie ziściły się jednak. Już samo zakładanie pierwszych „miast-ogrodów” napotykało na poważne przeszkody wymuszające kompromisy skutkujące częściowym wypaczeniem pierwotnych założeń¹¹. Pod wpływem tych doświadczeń koncepcja „miasta-ogrodu” ewoluowała. Coraz częściej zawężano ją już tylko do propozycji urządzania przedmieść istniejących miast, bądź też do tworzenia nowych podmiejskich kolonii¹².

⁸ Howard E. 2015, s. 42–43.

⁹ Howard E. 2015, s. 89.

¹⁰ Howard E. 2015, s. 31.

¹¹ Pierwsze „miasta-ogrody” zbudowane w Anglii za życia pomysłodawcy idei to położone w odległości ok. 50 km od Londynu Letchworth (inauguracja w 1909 r., do niego sprowadził się Howard) oraz nieco później Welwyn (1920 r.). Z powodu wyższych, niż przewidywały to szacunki Howarda, opłat podatkowo-czynszowych, Letchworth było za drogie dla robotników. Zamieszkiwali go więc głównie przedstawiciele wolnych zawodów i wysoko wykwalifikowani rzemieślnicy, Leśniak-Rychlak D. 2015, s. 18–19.

¹² W deklaracji z 1909 r. angielskiego towarzystwa promującego inicjatywę „miasta-ogrodu” (*Garden Cities and Town Planning Association*) wymienia się już trzy formy jej realizacji: „miasto-ogród”, „przedmieście-ogród” oraz „wieś/osada-ogród”. Tym ostatnim terminem określano osady przyfabryczne, które zakładali filantropijnie nastawieni przemysłowcy, Czyżewski A. 2001, s. 102–103. O recepcji idei „miasta-ogrodu” (zwłaszcza pod postacią „przedmieścia-ogrodu”) w Niemczech, zob.: Grzeszczuk-Brendel H. 2012, s. 96–103.

II. Zainteresowanie projektem na ziemiach polskich

Na ziemiach polskich pierwsza fala zainteresowania ideą „miasta-ogrodu” przypadła na lata poprzedzające wybuch pierwszej wojny światowej¹³. Zgodnie z jej założeniami miały być parcelowane dwa podwarszawskie tereny: Żąbki — posiadłość hrabiego Adama Ronikiera oraz Młociny. Rok 1914 raptownie przerwał jednak te przedsięwzięcia i obie parcelacje nie wyszły poza fazę architektonicznych projektów¹⁴. W latach międzywojnia powrócono do pomysłu „miasta-ogrodu” jako jednej z liczących się propozycji w dyskusjach o kształcie i kierunkach rozwoju odrodzonej Polski. Znalazł on bowiem swoich oddanych entuzjastów i propagatorów wśród architektów, lekarzy, higienistów i społeczników. W publicznej świadomości rozpow szechnił się jednak za sprawą licznych podstołecznych parcelacji, odbywających się w latach dwudziestych i trzydziestych właśnie pod szyldem „miasta-ogrodu”¹⁵. Największym rozgłosem wśród nich cieszyła się niewątpliwie parcelacja Podkowa Leśnej.

III. Podkowa Leśna

Impulsem do fundacji „miasta-ogrodu” Podkowa Leśna stała się budowa podmiejskiej elektrycznej linii kolejowej Warszawa–Grodzisk–Żyrardów. Inwestycja realizowana przez Spółkę Akcyjną „Elektryczne Koleje Dojazdowe” (dalej cyt.: EKD) powstała w 1922 r. w ramach grupy kapitałowej „Siły i Światło” (dalej cyt.: „SiŚ”) wspierana była przez Ministerstwo Komunikacji liczące na ożywienie tych podwarszawskich obszarów¹⁶. Początkowo trasa kolejki na odcinku Pruszków–Grodzisk wyznaczona została przez atrakcyjne pod kątem zasiedlenia lasy Młochowskie. Jednak ze względu na brak zgody ich właścicielki na podpisanie stosownej umowy linię przesunięto i poprowadzono przez przylegający do nich majątek Podkowa Leśna, wydzielony w 1909 r. z dóbr brwinowskich¹⁷. Rozmowy z dysponentem tych ziem, Stanisławem Lilpopem, doprowadziły nie tylko do wspomnianej korekty linii EKD, ale również do powołania wiosną 1925 r. spółki pod nazwą „Miasto-Ogród Podkowa Leśna”. Jej naczelnym zadaniem było: „stworzenie na tych terenach osiedla wedle najnowszych, racjonalnych zasad, ujętych w modnej w tych czasach nazwie: miasto-ogród, w odróżnieniu od na ogół na dziko i bezpłatnie powstających w ówczesnej Polsce osiedli [...]”¹⁸. Do spółki weszli: Lilpop (40% udziałów), „SiŚ” (36%) oraz Bank Związku Spółek Zarobkowych (24%)¹⁹. Z trójki udziałowców

¹³ Na jej popularyzację wpłynęła też zapewne wizyta samego Howarda w Krakowie w 1912 r. Odczyt dotyczący „miast-ogrodów” wygłoszony podczas wystawy architektury (dodajmy, jako ciekawostkę, w języku esperanto) zgromadził szerokie audytorium oraz znalazł oddźwięk w specjalistycznej prasie. *Miasto-Ogrody*. 1912, s. 82–83.

¹⁴ Więcej na ten temat zob.: Czyżewski A. 2009, s. 129–142. Warto też wspomnieć o osiedlach robotniczych nawiązujących do założeń idei „miasta-ogrodu”, wybudowanych na Górnym Śląsku. Niektóre z nich, takie jak: Knurów, Giszowiec lub Stara Rokitnica w Zabrzu szczegółowo omawia Joanna Sokołowska-Moskwiak (*Sokołowska-Moskwiak J. 2011, s. 64–111*). Niestety praca ta zawiera też dość rażące błędy dotyczące wydarzeń historycznych, jak chociażby ten mówiący o podziale Śląska podczas trzech rozbiorów Polski, *Sokołowska-Moskwiak J. 2011, s. 24*.

¹⁵ Czyżewski A. 2001, s. 34–35.

¹⁶ Regulski J. 1980, s. 273, 275.

¹⁷ Dobra brwinowskie nabył w 1861 r. Stanisław Lilpop (senior), współwłaściciel największej w Warszawie fabryki budowy maszyn. Majątek składał się z czterech folwarków: Brwinowa, Marynina, Kępiny i Wilhelmowa (nazwa tego ostatniego z czasem uległa zmianie na Podkowę Leśną). Jeszcze przed wybuchem pierwszej wojny światowej majątek był sukcesywnie rozprzedawany przez kolejnego właściciela — Stanisława Lilpopa (juniora). Ich atrakcyjność wzrosła wraz z uruchomieniem w 1845 r. Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej i wybudowaniem w centrum Brwinowa jej przystanku. Wówczas na całej trasie zaczęły powstawać kolonie letniskowych willi (Wróblewski B. 1995, s. 15–16, 18). Więcej o przybyłej na przełomie XVIII i XIX w. z Grazu, stolicy Styrii, rodzinie Lilpopów, zob.: Wróblewski B. 1995, s. 14–16; Pustuła Z. 1972.

¹⁸ Regulski J. 1980, s. 282.

¹⁹ Spółka Akcyjna „SiŚ” powstała w grudniu 1918 r. jako pierwsza w ogóle spółka akcyjna w odrodzonej Polsce, stając się wkrótce jednym z największych przedsiębiorstw w kraju, grupując szereg elektrowni (jako

wiodącą rolę w przedsięwzięciu odgrywała Spółka „SiŚ”, którą w początkowej, krytycznej fazie koncepcyjno-organizacyjnej reprezentował jeden z jej dyrektorów Janusz Regulski, któremu też zawdzięczamy spisane wspomnienia z tego okresu realizacji projektu. Rozwojem osiedla żywotnie zainteresowane były też EKD (autonomiczna spółka w ramach „SiŚ”), której dyrektor Tadeusz Baniewicz nawiązał ścisłą współpracę z Regulskim i aktywnie włączał się do prac²⁰. Nie jest natomiast w pełni jasne, jakimi motywami kierować się mógł świetnie sytuowany i raczej dobrze zabezpieczony finansowo Lilpop, który, wycofawszy się już wówczas z biznesowej działalności, oddawał się przede wszystkim największej pasji swego życia — myślistwu²¹. Obecna w literaturze interpretacja jakoby: „Zysk, obrót kapitałem, interes wzięły górę nad pragnieniem utrzymania w bliskim sąsiedztwie Warszawy enklawy romantycznych terenów łowieckich i skromnej gospodarki rolniczej” niezupełnie przekonuje²².

Wydaje się, iż szukając przyczyn decyzji Lilpopa o parcelacji Podkowy Leśnej, należy wziąć pod uwagę jeszcze inną, nie podnoszoną do tej pory okoliczność, a mianowicie rozpoczęte niemal od powstania drugiej Rzeczypospolitej prace legislacyjne nad reformą rolną. Pierwsza ustawa w tej sprawie, uchwalona w obliczu zagrożenia radzieckiego w połowie lipca 1920 r., wprowadzająca limity posiadanej ziemi (od 60 do 180 ha) oraz odszkodowania za wywłaszczone majątki w wysokości połowy ceny rynkowej, nie doczekała się realizacji. Była bowiem sprzeczna z zapisami Konstytucji marcowej (artykuł 99), gwarantującej wszelką własność. Nie ulegało jednak wątpliwości, iż w niedalekiej przyszłości należało oczekiwać nowego wariantu rozwiązania tego newralgicznego problemu społecznego i gospodarczego. Mając to na uwadze, Lilpop musiał się liczyć z nieuniknioną raczej koniecznością parcelacji znaczącej części swoich dóbr, jako przekraczających pojawiające się we wszystkich dotychczasowych propozycjach limity ziemi przypadające na jedną osobę. Zatem podjęte przez niego w 1922 r. z EKD rozmowy w celu poprowadzenia przez Podkowę Leśną trasy kolejki miały na celu zwiększenie atrakcyjności posiadanej ziemi w obliczu już przewidywanego przymusu jej sprzedaży. Zawiązanie z kolei spółki „Miasto-Ogród Podkowa Leśna” z poważnym partnerem, jakim była już wówczas „SiŚ”, było niejako krokiem wyprzedzającym w obliczu nieprzesądzonego jeszcze do końca kształtu regulacji, które miała wprowadzić ustawa o reformie rolnej (uchwalona ostatecznie w grudniu 1925 r.)²³. Dyskutowane warianty ustawowych rozstrzygnięć mogły zapewne wzbudzać lęk i niepewność wśród posiadaczy dużych majątków. Chodziło więc tutaj o uzyskanie gwarancji w kwestii sprzedaży ziemi na satysfakcjonujących Lilpopa warunkach. Wobec spodziewanego nasilenia się ruchów parcelacyjnych (co rzeczywiście nastąpiło po wejściu w życie wspomnianej ustawy) takie działania należa-

pierwsze nabyła elektrownie w Pruszkowie oraz w Sosnowcu) oraz zakładów przemysłu elektryfikacyjnego. Inwestowała również w sektorze kolejowym, głównie w budowę sieci tramwajowej w Zagłębiu Dąbrowskim oraz w EKD. Bank Związku Spółek Zarobkowych (dalej cyt.: BZSZ) powstał w 1885 r. w Poznaniu. W drugiej RP był najsilniejszym, obok Banku Handlowego w Warszawie SA, bankiem prywatnym, działającym w całym kraju. W okresie wielkiego kryzysu gospodarczego zagrożony upadkiem, utrzymał się dzięki pomocy finansowej państwa, które odtąd stało się jego największym akcjonariuszem.

²⁰ Jak każde z przedsiębiorstw „SiŚ”, EKD była odrębną spółką akcyjną, o własnej osobowości prawnej, władzach statutowych i dyrekcji. Podział akcji był następujący: „SiŚ” — 40%, BZSZ — 25%, pozostała część w rękach drobnych akcjonariuszy, Regulski J. 1980, s. 275.

²¹ Regulski J. 1980, s. 287.

²² Wróblewski B. 1995, s. 17–18, 27.

²³ Wprowadzała ona obowiązkową parcelację m.in. także prywatnych majątków w sytuacji, gdy w posiadaniu jednej osoby znajdował się obszar przekraczający (poza pewnymi określonymi wyjątkami) 180 ha. W okręgach podmiejskich np. wartość ta dla użytków rolnych została obniżona do 60 ha, zaś w województwach wschodnich podwyższona do 300 ha. Do norm tych nie wliczano sadów, dróg, terenów zabudowanych, obszarów leśnych nadających się do samodzielnego gospodarowania o powierzchni ponad 30 ha (w województwach wschodnich powyżej 50 ha), obszarów stawów rybnych o łącznej powierzchni ponad 3 ha, a także innych obszarów wodnych powyżej 20 ha. Dodatkowo ustawa przewidywała zwiększenie obszaru niepodlegającego obowiązkowej parcelacji z uwagi np. na intensywną produkcję rolną, uprzemysłowienie lub wyspecjalizowanie w hodowli, Ustawa. 1925.

łoby uznać za jak najbardziej racjonalne. Ubiegające konkurencję wejście „na rynek” z dobrze przygotowaną ofertą handlową zwiększało szanse całego przedsięwzięcia²⁴.

Zasady parcelacji i sprzedaży działek uregulowano w odrębnym akcie notarialnym zawartym w kwietniu 1925 r. pomiędzy właścicielem Podkowa Leśnej a pozostałymi przedstawicielami spółki „Miasto-Ogród Podkowa Leśna”. Wedle jego zapisów rozprzedaż obszaru miała zająć się ta ostatnia, gwarantując jednocześnie Lilpopowi cenę 30 gr za m². Łączna kwota z tytułu tej transakcji została oszacowana na ok. 940 tysięcy zł. Spółka obligowała się spłacić ją byłemu właścicielowi w ratach w ciągu dwóch lat, tj. do kwietnia 1927 r., niezależnie od tego, czy uda się jej sprzedać całość terenu²⁵. Tak sformułowane regulacje nie wytrzymały jednak, jak można sądzić, konfrontacji z realiami. W grudniu 1927 r. przystąpiono bowiem do likwidacji spółki. Obszar przeznaczony do parcelacji został podzielony pomiędzy trzech byłych udziałowców. Lilpop zatrzymał 40% powierzchni, a pozostałe 60% sprzedał „SiŚ” oraz BZSZ w proporcjach odpowiadających ich pierwotnym udziałom²⁶.

W latach 1925–1927, a więc za czasów działalności spółki, głównymi sprawami organizacyjno-porządkowymi całości przedsięwzięcia zajmował się jej zarząd (występujący pod nazwą Zarząd Dóbr Podkowa Leśna)²⁷. Wypracował on następujący model podziału zadań: 1) bieżące sprawy związane z powstawaniem i funkcjonowaniem osiedla scedowano na powołaną specjalnie administrację, przeznaczając na jej biura dawne zabudowania folwarczne, 2) sprzedaż działek powierzono prywatnej agencji, nad którą zachowano sobie prawo nadzoru, 3) zawieranie umów hipotecznych pozostawiono w wyłącznej gestii zarządu²⁸. Po rozwiązaniu spółki schemat uległ pewnym zmianom. Przede wszystkim umowy kupna-sprzedaży z oferentami zawierali już odrębnie poszczególni właściciele gruntów. Utrzymano jednak Zarząd Dóbr, który nadzorował dalsze prace związane z powstawaniem osiedla i w którym do czasu swojej tragicznej śmierci (listopad 1930 r.) udział brał również sam St. Lilpop²⁹.

Pod przyszłe „miasto-ogród” przeznaczono 518 morgów (czyli 292 ha) z majątku Podkowa Leśna³⁰. Topografia terenu była dość zróżnicowana, stanowiły go bowiem zarówno grunty orne oraz pastwiska byłego folwarku, jak i przylegające doń lasy, od ukształtowania których miejscowość ta przyjęła swą ostateczną nazwę³¹. Dość rozległy, niezalesiony środek, otaczały od wschodniej i południowo-zachodniej strony zwarte kompleksy leśne. W szczegółowym planie osiedla całość obszaru podzielono na jedenaście mini dzielnic (oznaczonych literami od A do K), w których wyodrębniono łącznie 1189 działek o zróżnicowanej wielko-

²⁴ Tezę tę potwierdzają słowa, które miał wypowiedzieć Lilpop do swojej córki i zięcia już po podjęciu decyzji o parcelacji: „Daję wam tylko 35 hektarów [...] abyście nigdy nie mieli kłopotów z reformą rolną.”, cyt. za: Wróblewski B. 1995, s. 40.

²⁵ Wróblewski B. 1995, s. 40–41.

²⁶ Za sprzedaną wówczas część Lilpop otrzymał odpowiednio 217 tysięcy zł i 145 tysięcy zł. Ceny działek w końcówce lat dwudziestych wahały się od 1 zł do 4 zł za m², a w drugiej połowie lat trzydziestych — od 3 zł do 10 zł, Wróblewski B. 1995, s. 43, 80.

²⁷ Siedziba nowo utworzonej spółki „Miasto-Ogród Podkowa Leśna” mieściła się na szóstym piętrze gmachu „SiŚ” znajdującym się na ulicy Marszałkowskiej 94 w Warszawie, Reguński J. 1980, s. 285.

²⁸ Reguński J. 1980, s. 286.

²⁹ Wróblewski B. 1995, s. 44, 55.

³⁰ OAPL, ZATPMOPL, sygn. 13, s. 3. Powierzchnia majątku wynosiła 404 ha. Jeszcze przed powstaniem „miasta-ogrodu” wydzielono z niego z przeznaczeniem na parcelację dwa zawarte kompleksy o nazwie hipotecznej Brwinów Wille oraz Brwinów Borki o łącznej powierzchni 87 ha, oraz obszar o powierzchni 35 ha. Ten ostatni Lilpop zachował dla siebie i swojej rodziny — córki Anny i jej męża (Jarosława Iwaszkiewicza). Wkrótce wybudowano tam nową rodzinną willę, a teren nazwano Stawiskiem, Wróblewski B. 1995, s. 30, 40.

³¹ Reguński J. 1980, s. 281. W latach siedemdziesiątych XIX w. na skraju tego lasu powstała osada drewnianych domków letniskowych o nazwie Stanisławów (zniszczone podczas pierwszej wojny światowej), Wróblewski B. 1995, s. 16–17.

Ryc. 1. Plan Miasta-Ogrodu Podkowa Leśna (źródło: materiały archiwalne Towarzystwa Przyjaciół Miasta Ogrodu Podkowa Leśna, <https://www.archiwa.gov.pl/pl/aktualnosci/4877>, dostęp 04.05.2020)

Fig. 1. A plan of the garden city Podkowa Leśna (from the archive of the Association of the Friends of the Garden City Podkowa Leśna, <https://www.archiwa.gov.pl/pl/aktualnosci/4877>, accessed 04.05.2020)

ści (od 1000 do 6000 m²)³². W ścisłym centrum, wyznaczonym przez przystanek kolejowy EKD (otwarta w grudniu 1927 r. linia dzieliła miejscowość na dwie zasadnicze części — północną i południową), pozostawiono fragment terenu wyłączony spod parcelacji, z przeznaczeniem, jak się przypuszcza, pod budynki użyteczności publicznej³³. Niedaleko na południowy zachód od niego zaprojektowano kilkuhektarowy park, a w nim, nad stawem obszerny dom sportowy, place do gier, korty tenisowe i aleje o elipsoidalnym kształcie. Osiedle zaplanowane jako podmiejska miejscowość letniskowo-mieszkaniowa nie miało naturalnych granic, co w przyszłości stanowić mogło potencjalne zagrożenie dla utrzymania jego koncepcyjnej spójności³⁴.

³² Plan autorstwa Antoniego Jawornickiego nie zachował się w oryginale (znany jest jedynie z ulotki reklamowej z 1927 r.). Liczba działek przeznaczonych na parcelację zmieniała się. Początkowo zaplanowano ich 1779, w roku 1927 nowy plan geodezyjny zredukował ich liczbę do 1079, zaś korekta z 1934 r. powiększyła do 1189 (Wróblewski B. 1995, s. 50–51). Informacje o wielkości działek są jednak dość niejednoznaczne. Oprócz przytoczonych wyżej przedziałów powierzchni znajduje się także wzmianki o parcelach znacznie je przekraczających — od 8 tysięcy do nawet blisko 20 tysięcy m² (por.: Wróblewski B. 1995, s. 41).

³³ Wróblewski B. 1995, s. 36, 50.

³⁴ Wróblewski B. 1995, s. 50–51.

5 lipca 1926 r. (a więc z górą rok od zawązania spółki „Miasto-Ogród Podkowa Leśna”) uzyskano decyzją Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Warszawie zgodę na parcelację trybem parcelacji letniskowej³⁵. Dopiero od tego momentu można było formalnie przystąpić do sprzedaży gruntów. Pierwsze transakcje zawarto jeszcze w tym samym miesiącu. Kupującymi w tej „transzy” były osoby ze ścisłego kręgu kierownictwa „SiŚ” bądź też ich krewni³⁶. Regularna sprzedaż rozpoczęła się natomiast z końcem tego roku. Prowadziło ją biuro inżyniera Mieczysława Szydłowskiego, mieszczące się w Warszawie na ulicy Pięknej 44. Wedle sprawozdań Spółki „SiŚ” akcja cieszyła się dużym zainteresowaniem. Potwierdzają to także dane liczbowe. W ciągu roku sprzedano prawie jedną trzecią działek, a niektórzy zaczęli już budowę domów. Świątowy kryzys gospodarczy spowolnił to tempo. Niemniej do grudnia 1932 r. (w którym zanotowano zupełnie zastój) wykupiono ok. 69% ogólnej powierzchni (są to ostatnie dane podawane w literaturze odnośnie do tego parametru). Od 1934 r. sprzedaż odbywała się już w siedzibie „SiŚ” na ulicy Marszałkowskiej³⁷. Wraz z nabyciem pierwszych parcel przez prywatne osoby ruszyła fala budowy willi i pensjonatów. Największy jej impet przypadł na pierwsze, przedkryzysowe jeszcze lata. Do 1930 r. zdołano bowiem postawić 98 willi. W następnych pięciu latach przybyło ich już tylko 42. W sumie do wybuchu drugiej wojny światowej wybudowano 205 obiektów, w tym trzy pensjonaty³⁸. Szacuje się, że na stałe bądź czasowo Podkowę Leśną zamieszkiwało pod koniec omawianego okresu ok. 1750 osób.

Z zaplanowanych inwestycji infrastrukturalnych zrealizowanych do czasu rozwiązania spółki, nie licząc doprowadzenia linii kolejowej EKD w grudniu 1927 r. (było to znacznie szersze, wykraczające poza Podkowę przedsięwzięcie), należy wymienić podłączenie do sieci elektrycznej z pobliskiej Elektrowni Okręgowej w Pruszkowie (co w przypadku wiodącego jej udziałowca, tj. „SiŚ” nie było zadaniem trudnym, a prestiżowo niemal koniecznym), utwardzenie i oświetlenie części ulic (nie znamy jednak szczegółów) oraz urządzenie parku. W tym ostatnim postawiono w 1928 r. pawilon sportowy — dwukondygnacyjny budynek częściowo wydzierżawiany na kawiarnię-restaurację, zbudowano tor saneczkowy oraz korty tenisowe³⁹. Nie udało się natomiast wybudować szkoły, dzielnicy handlowej, ani projektowanego w parku

³⁵ Na potrzebę uzyskania tej zgody (warunek konieczny w ramach obowiązującej ustawy o wykonaniu reformy rolnej) przygotowano szczegółowy plan parcelacyjny, którego autorem był Kazimierz Mikułowski, Wróblewski B. 1995, s. 50.

³⁶ Według autora historii powstania miejscowości był to niejako „interwencyjny zakup” spowodowany nikłym zainteresowaniem „kupców działkami w parcelowanej Podkowie”, konieczny w sytuacji, gdy spółka nie wywiązywała się ze zobowiązań płatniczych wobec Lilpopa (Wróblewski B. 1995, s. 41). Rzeczywiście tę pierwszą, niemalże rodzinną rozprzedaż działek wśród prominentnych członków przedsiębiorstwa (o łącznej powierzchni powyżej 15 ha), można interpretować jako niezbędną, szybką interwencję dla częściowego chociażby ratowania zawartej umowy z pierwotnym właścicielem gruntów. Działanie to jednak wymusiła, moim zdaniem, inna okoliczność. To nie „nikłe zainteresowanie kupców”, ale formalna niemożność rozpoczęcia sprzedaży przed wydaniem zgody na parcelację przez organ administracji rządowej spowodowała skomplikowaną sytuację w Spółce w kontekście jej rozliczeń z Lilpopem. Zawierając z nim umowę w kwietniu 1925 r. nie wiadomo jeszcze, jak będzie wyglądał w szczegółach tryb parcelacji, zapisany w uchwalonej kilka miesięcy później ustawie. Przewidziane w niej proceduralne etapy (wraz z wymogami dostarczenia odpowiedniej dokumentacji i terminami rozpatrywania spraw) z pewnością wydłużyły przewidywany wstępnie przez udziałowców spółki czas tej fazy przedsięwzięcia, komplikując jednocześnie mocno sprawę rozliczeń z Lilpopem. Być może w ogóle od początku nie oszacowano właściwie czasu potrzebnego do przygotowania terenu pod sprzedaż pod kątem prawnym, logistycznym, organizacyjnym.

³⁷ Wróblewski B. 1995, s. 42, 55–56, 64.

³⁸ Wróblewski B. 1995, s. 55, 81. Informacja o 205 obiektach w Podkowie Leśnej pochodzi z oficjalnego wykazu sporządzonego w 1941 r. Można jednak przyjąć, iż oddaje ona także stan rzeczy na czas tuż przed wrześniem 1939 r. (w trakcie wojny bowiem nikt raczej nie stawiał nowych domów).

³⁹ W parterowej części pawilonu mieściły się sale przeznaczone do ping-ponga oraz prysznic, na piętrze zaś znajdowała się duża sala wykończona lustrami oraz boczne pokoje do gry w brydża, Michałowska K. 2002, s. 21.

basenu kąpielowego⁴⁰. Ze sporymi trudnościami powstawał poświęcony w 1934 r. kościół, wykańczany i wyposażany w kolejnych latach. Do jego wzniesienia potrzebne okazały się nie tylko inicjatywa i finansowe nakłady miejscowej społeczności (a w większości stanowiły ją dobrze sytuowane osoby), ale także sponsoring i hojność wielu przedsiębiorstw i instytucji⁴¹.

Prawdopodobnie już pod koniec lat dwudziestych mieszkańcy Podkowy Leśnej, zgodnie z przewidywaniami Howarda o pozytywnym wpływie atmosfery „miasta-ogrodu” na wyzwalamie społecznej energii, założyli stowarzyszenie. W marcu 1930 r. Towarzystwo Miłośników Miasta-Ogrodu Podkowa Leśna decyzją wojewody warszawskiego zostało zalegalizowane i wpisane do rejestru stowarzyszeń. Z niewiadomych jednak powodów faktyczną działalność podjęło dopiero dwa lata później, gdy odbyło się pierwsze Walne Zgromadzenie, na które przybyło trzydziestu trzech członków⁴². W statucie jako cel stowarzyszenia zapisano: a) uporządkowanie hipoteki poszczególnych parceli nabytych przez stowarzyszonych, b) urządzenie wzorowego osiedla, c) utrzymanie go na wysokim poziomie pod względem administracyjno-gospodarczym, zdrowotnym i ogólnokulturalnym, oraz d) utrzymanie go w polskich i chrześcijańskich rękach⁴³. Dla osiągnięcia powyższych celów wyznaczono sobie m.in. podjęcie starań o udogodnienia komunikacyjne (telefoniczne, telegraficzne, pocztowe), o inwestycje (takie jak oświetlenie, kanalizacja, wodociągi), o założenie oraz utrzymywanie straży ogniowej, szpitali, czytelnicy, bibliotek, szkół, sklepów, parków, ogrodów oraz o urządzenie, ulepszenie i utrzymywanie w należytym porządku chodników i ulic. W ramach stowarzyszenia powołano kilka sekcji: budowlano-sanitarną, ochrony przyrody i sportową, budowy kościoła, oświetlenia, ustalenia nazw ulic i nieco później powstała bezpieczeństwa⁴⁴. Analiza składu dwóch pierwszych Zarządów oraz Komisji Rewizyjnych, w których dominowały osoby związane z „SiŚ” i BZSZ, daje podstawę do przyjęcia hipotezy, iż powołanie stowarzyszenia było bardziej inicjatywą inspirowaną przez Zarząd Dóbr (czyli parcelantów), który w ten sposób starał się przesunąć ciężar administrowania osiedla na „barki” mieszkańców, niż oddolną akcją, wyrastającą z uświadomionych potrzeb i troski „zwykłych” nabywców działek⁴⁵. Sytuacja zmieniła się jednak w 1935 r., gdy w wyniku nowych wyborów odsunięto od kierowniczych funkcji osoby związane z poprzednimi Zarządami Towarzystwa. Organizacja wyznaczyła sobie wówczas nieco inny (skromniejszy) zakres i model działania, skupiając się przede wszystkim na ochronie przed parcelacją terenów przeznaczonych do użytku publicznego oraz na egzekwowaniu zobowiązań dotyczących estetyki i warunków zdrowotno-sanitarnych osiedla⁴⁶. Nie zrezygnowała też ze starań o zapewnienie sobie wpływu na dalszą zabudowę miejscowości. W tym również roku zainaugurowano wydawanie Biuletynu Towarzystwa⁴⁷.

⁴⁰ Wróblewski B. 1995, s. 56–57.

⁴¹ Wróblewski B. 1995.

⁴² Niestety w literaturze nie jest podawana ogólna liczba członków w momencie powstania stowarzyszenia.

⁴³ W 1933 r. wprowadzono pewne modyfikacje do tekstu Statutu. Zmieniono np. nazwę stowarzyszenia na Towarzystwo Przyjaciół Miasta-Ogrodu Podkowa Leśna oraz zniesiono opisane w podpunkcie „d” dyskryminacyjne ograniczenia, Wróblewski B. 1995, s. 71.

⁴⁴ Wróblewski B. 1995, s. 69–70.

⁴⁵ Wróblewski B. 1995, s. 70. Dodajmy, iż pierwszym prezesem Stowarzyszenia został zamieszkały w Podkowie Leśnej ówczesny minister komunikacji — Alfons Kühn.

⁴⁶ W tekstach umów przyrzeczenia kupna wpisywano tzw. zastrzeżenia hipoteczne opracowane przez Zarząd Dóbr, nakładające na nowych właścicieli pewne obowiązki i ograniczenia, odnoszące się np. do zakazu podziału działek, wycinki drzew (poza konieczną do przygotowania placu budowy i ogródka), charakteru zabudowy lub usytuowania urządzeń sanitarnych, OAPL, ZATPMOPL, sygn. 13, s. 10–12; Regulski J. 1980, s. 286; Wróblewski B. 1995, s. 61–62.

⁴⁷ Wróblewski B. 1995, s. 75–77, 93.

IV. Kolonia Letnia Żarki

Analiza okoliczności powstania Kolonii Letniej Żarki skłania do wniosku, iż podobnie jak w przypadku Podkowy Leśnej, tak i tu reforma rolna stała się główną przyczyną podjęcia decyzji o parcelacji. Karol Raczyński (wnuk po kądzieli wieszca Zygmunta Krasińskiego i przyrodnego brata Rogera oraz Edwarda Raczyńskich), dziedzic rozległego majątku Złoty Potok, położonego w Jurze Krakowsko-Częstochowskiej, oraz dwóch całkiem też sporych posiadłości na Lubelszczyźnie musiał się liczyć, tak jak i Lilpop, z koniecznością pomniejszenia swoich włości⁴⁸. Nie czekając na ostateczne rozstrzygnięcia w tej sprawie (tj. administracyjne decyzje określające wielkości powierzchni gruntów ornych przeznaczonych na cele reformy), przystąpił on do dobrowolnej parcelacji przeszło dwustuhektarowego obszaru z dóbr żareckich z intencją utworzenia tam nowej mieszkalnej osady wpisanej w koncepcję „miasta-ogrodu”⁴⁹. Prawdopodobnie miał to być sposób na uniknięcie narzuconych ogólnie parcelacji (których już wcześniej doświadczył) oraz, co wydaje się jeszcze silniejszą motywacją, na podreperowanie własnego budżetu⁵⁰. Z różnych bowiem powodów, w tym także z uwagi na stale rosnące fiskalne obciążenie ziemiaństwa, sytuacja finansowa Stefanii i Karola Raczyńskich była stale napięta. Komplikowały ją również długi zaciągnięte na zakup przylegających do Złotego Potoku (odziedziczonego po Krasińskich) dóbr żareckich. Tę posiadłość, niegdyś sławną (za sprawą pioniera polskiej przedsiębiorczości Piotra Steinkellera), ale wówczas mocno już podupadłą, okrojoną i zadłużoną, nabył Raczyński w 1916 r. Miała ona jednak niebagatelny atut, zapewniający duży potencjał rozwoju, prawdopodobnie dostrzeżony przez hrabiego świetnie zorientowanego w technicznych zagadnieniach. Przez żareckie włości przechodziła bowiem linia Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej, na której rok wcześniej, w odległości kilkunastu kilometrów od miasteczka Żarki utworzono przystanek o takiej samej nazwie. Pasjonat i propagator nowoczesnych środków lokomocji nie mógł takiej okazji przegapić. Kto wie zatem, czy już w momencie zakupu, obserwując przedwojenny (tj. sprzed pierwszej wojny światowej) rozwój podwarszawskich osad letniskowych położonych wzdłuż wspomnianej arterii komunikacyjnej, a wpisujących się w pewien szerszy ogólnoeuropejski trend związany z upowszechnieniem kolei, Raczyński nie myślał o podobnym zagospodarowaniu tych terenów. Do realizacji pomysłu, już pod szyldem „miasta-ogrodu”, przystąpił zachęcony, jak można domniemywać, początkowym sukcesem „Podkowy Leśnej”. Tym bardziej, iż szczegółową wiedzę odnośnie do planistycznej i organizacyjnej strony tegoż przedsięwzięcia mógł czerpać niejako „z pierwszej ręki”. Zarówno bowiem Lilpop, jak i Regulski, byli członkami elitarnego Automobilklubu Polski, którego czołową postacią pozostawał przez cały niemal okres drugiej Rzeczypospolitej właśnie Karol Raczyński (sprawując godność prezesa, względnie jego zastępcy). Zwłaszcza z młodszym Regulskim połączyły go więzy trwałej przyjaźni⁵¹.

⁴⁸ Postać Karola Raczyńskiego, w przeciwieństwie do jego przyrodnych braci, nie doczekała się jeszcze pełnego opracowania (ukazał się jedynie biogram zamieszczony w *Polskim Słowniku Biograficznym* — Roszkowski W. 1986, s. 644). Karol Raczyński posiadał następujące majątki na terenie drugiej RP: Janów vel Złoty Potok znajdujący się na terenie woj. kieleckiego (składający się z trzech jednostek hipotecznych: Janów, Lusławice i Żarki) oraz Krańciczyn-Czemierniki leżący w woj. lubelskim. Ich łączna powierzchnia wynosiła (dane na lata 1929 i 1930) 13 237 ha (z tego na użytki rolne przypadają 1476 ha w woj. kieleckim i 1776 ha w woj. lubelskim). W deklaracji z 1927 r. wymieniane były również dobra Dąbrowno w powiecie będzińskim, AP Kielce, OUZ, sygn. 4317, s. 20, 285–298, 318–350.

⁴⁹ Wedle ostatecznych ustaleń Raczyński zobligowany był do „oddania” na cele reformy 243 ha z dóbr położonych w woj. kieleckim oraz 1030 ha z dóbr znajdujących się w woj. lubelskim.

⁵⁰ Już wcześniej, w 1927 r. Karol Raczyński na skutek wejścia w życie ustawy o wykonaniu reformy rolnej zmuszony był do rozparcelowania 50 ha z majątku Janów, Rozporządzenie. 1927, s. 11.

⁵¹ Regulski J. 1980, s. 326–327, 337–338. Kosztowna automobilowa pasja też z pewnością nadwyręzała finanse Raczyńskiego.

Ryc. 2. Folder reklamowy Kolonii Letniej Żarki
(źródło: zbiory Towarzystwa Przyjaciół Żarek Letniska
im. Hrabiny Stefanii Raczyńskiej)

Fig. 2. An advertising brochure for Kolonia Letnia Żarki
(from the archive of the Association of the Friends of Żarki Letnisko)

Nadzór nad organizacyjnym wymiarem spraw związanych z projektem sprawował Główny Zarząd Dóbr i Interesów hr. Karola Raczyńskiego, mieszczący się w Żółtym Potoku. Wydelegowani do tego zadania urzędnicy, wyposażeni w niezbędne notarialne upoważnienia, tworzyli potrzebną dokumentację, przedkładali do organów administracji stosowne podania wraz z załącznikami, wykazy nabywców działek, korespondowali z potencjalnymi oferentami, zawierali umowy przedwstępne kupna-sprzedaży i akty notarialne⁵². Wyznaczona została też specjalna osoba (leśniczy Jan Brylski) odpowiedzialna na miejscu za sprawę Kolonii. W 1932 r. w „Mieście-Ogrodzie Żarki” po realizowaniu przez hrabiowską parę pierwszych budowlanych inwestycji otwarto biuro parcelacyjne.

Od strony formalno-urzędniczej Kolonia powstawała niejako w dwóch fazach. Po uzyskaniu od wojewody pozwolenia na przekształcenie terenów leśnych na użytki rolne, warunkują-

⁵² W przypadku pierwszej parcelacji pełnomocnictwo takie otrzymał Jan Feliks Jurkowski, a w drugiej Feliks Szczyński Libiszowski. Od 1937 r. sprawy majątkowe przejął syn Karola, Roger.

cego w ogóle możliwość realizacji całego przedsięwzięcia, Zarząd wystąpił we wrześniu 1928 r. do Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Kielcach (za pośrednictwem Powiatowego Urzędu Ziemskiego w Zawierciu) z wnioskiem o zgodę na parcelację początkowo 100 ha 6094 m² ⁵³. Po przeszło dwóch latach zdecydowano się na powiększeniu obszaru miejscowości o dodatkowe 124 ha 3897 m² ⁵⁴.

Pod przyszłe „miasto-ogród” przeznaczył Raczyński łącznie 225 ha (a więc tylko 65 ha mniej niż Lilpop) najbardziej wysuniętej w kierunku południowym części żareckich dóbr zlokalizowanych po obu stronach wspomnianego wyżej przystanku kolejowego Żarki. Teren miał w przeważającej mierze leśny charakter, a porastał go względnie młody (20–60 lat w zależności od miejsca) sosnowy las. Na południowo-wschodnich obrzeżach przepływała niewielka rzeczka Czarka, nad którą ulokowane były nieliczne zabudowania dawnej wieczysto-dzierżawnej osady młyńskiej, sięgającej swymi początkami jeszcze XIX w. W momencie tworzenia „miasta-ogrodu”, w wyniku pożaru młyna nie pełniła już ona swoich pierwotnych funkcji, a jej obszar (za wyjątkiem niewielkiej enklawy) stał się częścią Kolonii Letniej Żarki. Ze wszystkich stron miejscowość otaczały tereny zielone — lasy, względnie łąki i pola sąsiadujących z nią wiejskich przysiółków. Osada planowana była jako miejsce wypoczynkowo-rekreacyjno-uzdrowskie. Jej atutami były świeże powietrze, sezonowo wzbogacone o aromatyczne olejki sosnowe, sucha piaszczysta glebie, możliwość bliskiego kontaktu z przyrodą, oraz dogodne połączenie kolejowe z miastami Zagłębia Dąbrowskiego, Częstochową, tudzież Zawierciem.

Pomiar gruntów przeznaczonych do pierwszej parcelacji oraz szczegółowy rysunek projektowanej miejscowości (tzw. pierworys) wykonał mierniczy przysięgły, Zygmunt Bucholc. Niezachowany do dnia dzisiejszego projekt parcelacji sporządził znany międzywojenny architekt, absolwent Politechniki Lwowskiej, prof. arch. Waław Krzyżanowski⁵⁵. Pierwotny obszar przeznaczony pod przyszłą Kolonię Letnią, usytuowany niemalże symetrycznie po obu stronach biegnących południkowo torów kolejowych, podzielony został na 245 parcel przeznaczonych na sprzedaż⁵⁶. W projekcie przewidziano także działki na budynki użyteczności publicznej (szkołę, kościół, kasyno, elektrownię i inne) oraz wydzielono strefę handlowo-usługową, którą zamykał rynek. Wyznaczono również tereny pod dwa duże parki oraz boisko sportowe. Wśród parcel przeważały przekraczające 3 tysiące m², a największa liczyła 7867 m².

Obszar drugiej parcelacji, której dokładne pomiary sporządził mierniczy przysięgły Józef Rodkiewicz, składał się niejako z dwóch działów ziemi. Pierwszy, wynoszący ponad 60 ha, wydłużał znacząco miejscowość w kierunku południowym i wschodnim, nieco rozleglejszy drugi powiększał ją na zachodzie. W nowej części Kolonii z obiektów przeznaczonych do

⁵³ AP Katowice, SPZ, sygn. 1196, s. 79. Choć ustawa o wykonaniu reformy rolnej nie uwzględniała dużych obszarów leśnych, o czym wspominałam, to jednak wprowadzone rok później rozporządzenie taką możliwość, będącą każdorazowo przedmiotem administracyjnego rozpatrzenia, pozostawiało (Rozporządzenie. 1926). Zgoda wojewody stwarzała dodatkowo właścicielowi Złotego Potoku szansę zaliczenia tych ziem w poczet nadwyżki, którą musiał oddać na cele reformy. Instrukcja parcelacyjna z grudnia 1927 r., przygotowana przez Ministerstwo Reform Rolnych dla Okręgowych Urzędów Ziemskich, będąca szczegółową wykładnią aktów wykonawczych w tej sprawie, zakładała bowiem: „W wypadku parcelacji leśnej połączonej ze zmianą użytkowania leśnego na rolne — projekt parcelacyjny i dowody pomiarowe winny traktować te grunta jako użytki rolne (grunta orne, łąki)”, AP Kielce, OUZ, sygn. 2286, s. 20 i 114.

⁵⁴ AP Katowice, SPZ, sygn. 1196, s. 89.

⁵⁵ Muzeum, Kopiał. 1930–1933, s. 400. Waław Krzyżanowski (1881–1954) był wykładowcą Państwowej Szkoły Sztuk Zdobniczych i Przemysłu Artystycznego w Krakowie, autorem projektów licznych gmachów użyteczności publicznej, w tym obiektów sakralnych, a także prywatnych rezydencji (m.in. gmachu Izby Skarbowej w Krakowie, Wojewódzkiego Szpitala Okulistycznego w Krakowie Witkowicach i Gmachu Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie), zob.: http://www.inmemoriam.architektsarp.pl/pokaz/wawlaw_krzyzanowski,15184 (dostęp 04.05.2020).

⁵⁶ ASRM, KW, Żarki 32, dokument 45.

Ryc. 3. Willa w Kolonii Letniej Żarki, stan współczesny (fot. D. Malczewska-Pawelec)

Fig. 3. A villa in Kolonia Letnia Żarki, the present condition (photo by D. Malczewska-Pawelec)

Ryc. 4. Willa w Kolonii Letniej Żarki, stan współczesny (fot. D. Malczewska-Pawelec)

Fig. 4. A villa in Kolonia Letnia Żarki, the present condition (photo by D. Malczewska-Pawelec)

Ryc. 5. Willa w Kolonii
Letniej Żarki,
stan współczesny
(fot. D. Malczewska-
-Pawelec)

Fig. 5. A villa in Kolonia
Letnia Żarki,
the present condition
(photo by D. Malczewska-
-Pawelec)

użytku publicznego zaplanowano duży, przeszło dwuhektarowy park oraz kąpielisko. Na sprzedaż wystawiono w sumie 338 działek. W działce pierwszym zdecydowanie przeważały parcele wielkości od 2 tysięcy do 3 tysięcy m², w drugim zaś dominowały działki o powierzchni przekraczającej 4 tysiące i 5 tysięcy m².

W wyniku dołączenia terenów drugiej parcelacji miejscowość zyskała niewątpliwie na atrakcyjności. Zwiększyła się dwukrotnie jej wyjściowa powierzchnia, przez co stawała się ona rozleglejsza i znacznie rozciągnięta na linii północ-południe. Do tego dochodził jeszcze jeden istotny walor w postaci kąpieliska, idealnie wpisującego się w wypoczynkowy charakter Kolonii. Ofertę uzupełniał kolejny (trzeci już) obiekt służący czynnej rekreacji, czyli wspomniany wcześniej park.

Pisząc na adres Zarządu Dóbr w Żłotym Potoku można było uzyskać informację o dostępności działek, ich powierzchni oraz cenie. Zainteresowani otrzymywali drogą korespondencyjną planiki miejscowości, celem wstępnego zorientowania się w jej układzie oraz w lokalizacji wolnych jeszcze posesji (każdorazowo zaznaczano na nich te sprzedane i zarezerwowane). W przypadku podjęcia decyzji o kupnie proszono o udanie się na miejsce i przesłanie numeru wybranej działki⁵⁷.

Umowy przedwstępne podpisywano w biurze częstochowskiego notariusza Tadeusza Kossa. Pierwsze zawarto w roku 1929. Parcelę można było nabyć wpłacając całą szacunkową kwotę w momencie zawierania umowy bądź też rozłożyć część tej sumy na raty. Z punktu

⁵⁷ Muzeum, Kopiał. 1930–1933, s. 4, 6.

Ryc. 6. Willa w Kolonii Letniej Żarki, stan współczesny (fot. D. Malczewska-Pawelec)

Fig. 6. A villa in Kolonia Letnia Żarki, the present condition (photo by D. Malczewska-Pawelec)

Ryc. 7. Willa w Kolonii Letniej Żarki, stan współczesny (fot. D. Malczewska-Pawelec)

Fig. 7. A villa in Kolonia Letnia Żarki, the present condition (photo by D. Malczewska-Pawelec)

widzenia interesów hrabiego preferowaną opcją sprzedaży była jednorazowa transakcja gotówkowa. Ci, którzy wybierali taki właśnie sposób rozliczenia, mogli liczyć na dziesięcioprocentowy rabat⁵⁸. Przynajmniej do połowy lat trzydziestych Zarząd Dóbr oferował także, dogodniejszą dla niejednego nabywcy, możliwość ratalnego zakupu działek. Dla wszystkich chętnych, pragnących z takiej propozycji skorzystać, przygotowano jednolite warunki — w momencie zawierania umowy przedwstępnej nabywca wpłacał (co najmniej) połowę należności gotówką, resztę zobowiązywał się uiszczyć w ciągu dwóch lat w postaci oprocentowanych miesięcznych lub kwartalnych rat⁵⁹. W sumie do wybuchu drugiej wojny światowej sprzedano nieco ponad 200 działek, co stanowi niespełna 36% wszystkich powstałych w wyniku obu parcelacji⁶⁰.

Od strony technicznej i organizacyjnej nabywcy parcel mogli liczyć na spore udogodnienia. Praktyczni Racyńscy uruchomili bowiem na miejscu (od sezonu wiosenno-letniego 1932 r.) skład budowlany, w którym można było kupić większość materiałów, niezbędnych do wzniesienia obiektów mieszkalnych (np. cegły, pustaki, słupy, deski, kątowniki, bale, okna, drzwi). Oferowano tam również inne elementy — betonowe słupki do wyznaczania granic działek lub betonowe kręgi, potrzebne do wykonywania studni⁶¹. Ponadto w okolicy, w Złotym Potoku oraz pobliskiej Juliance, znajdowały się tartaki parowe, w których można było przerabiać drewno pozyskane z wycinki drzew pod przyszłą zabudowę. W tych sprzyjających warunkach w niedługim czasie wzniesiono ok. 30 różnej wielkości domów. Wśród nich znalazły się zarówno okazałe dwukondygnacyjne pensjonaty, jak też nieduże parterowe domki⁶². Liczba mieszkańców Kolonii wraz z osobami podnajmującymi lokale oraz zatrudnianymi do budowy domów w jej szczytowym momencie rozwoju dochodzić mogła do stu osób.

Inaczej niż w przypadku Podkowy Leśnej wybuch światowego kryzysu gospodarczego już na samym starcie spowolniło tempo rozwoju Kolonii Letniej Żarki. Pierwszy obiekt o charakterze publicznym, mający niejako zainicjować „miejscość”, postawili Racyńscy w 1932 r. Była to ulokowana w ścisłym centrum kawiarnia serwująca całodzienne wyżywienie. Oprócz usług gastronomicznych zapewniała ona także pewną rozrywkę — grę w bilard oraz bardzo

⁵⁸ Muzeum, Kopiał. 1930–1933, s. 110.

⁵⁹ Oprocentowanie wynosiło 1% miesięcznie. Zarząd wysyłał do nabywcy odpowiednią liczbę blankietów P.K.O. z podanym numerem konta czekowego, na które należało uiszczać płatności.

⁶⁰ Umowy notarialne kupna-sprzedaży podpisywano w Sosnowcu, początkowo w kancelarii Antoniego Szczepkowskiego, a następnie jego następcy Kazimierza Jewniewicza. Stało się to możliwe dopiero po zatwierdzeniu przez Powiatowy Urząd Ziemi w Zawierciu obu parcelacji wraz z listami nabywców (co nastąpiło w 1933 r.) oraz uiszczeniu przez Racyńskiego wcale niebagatelnej kwoty w wysokości 12 tysięcy zł z tytułu opłaty za nadzór nad parcelacją. Inaczej niż w przypadku Podkowy Leśnej, w umowach nie wprowadzano żadnych zastrzeżeń hipotecznych w postaci nakładanych na nowych właścicieli obowiązków i obostrzeń. Znalazły się tam natomiast zapisy gwarantujące nabywcom prawo wspólnego użytkowania na wieczne czasy działek przeznaczonych w planie na kościół, kasyno, szkołę, place, ulice, park i boisko.

⁶¹ Muzeum, KGR. 1932–1933, s. 29–30.

⁶² Wedle szacunkowych ustaleń bazujących przede wszystkim na dwóch uzupełniających się źródłach —łączonych do ksiąg wieczystych polisach ubezpieczeniowych od ognia oraz wykazu mieszkańców Kolonii Letniej Żarki sporządzonym przez gminę Żarki — udało się potwierdzić budowę trzydziestu domów (w tej liczbie znalazły się również wystawione przez Racyńskich willa „Nałęcz” oraz budynek kawiarni, który zawierał część mieszkalną). W tym drugim źródle odnotowano przede wszystkim domy, w których zamieszkiwali czasowo bądź na stałe ich właściciele, względnie lokatorzy. Rzadko w związku z tym figurują w nim domy i domki zamieszkiwane wyłącznie sezonowo. O tych ostatnich informacje pochodzą albo ze wspomnianych ksiąg wieczystych (tu jednak umieszczano polisy przede wszystkim w przypadku obciążenia hipoteki) oraz z relacji ustnych i pisemnych osób związanych z miejscowością, albo (co warto podkreślić) w większości nie będących świadkami narodzin Kolonii (AP Częstochowa, AGŻ, sygn. 248, s. 1–15). W świetle przytoczonych danych szacunkowych wydaje się, iż podana przez ówczesnego proboszcza w Przybynowie (bywającego w Kolonii w niektóre sezonowe niedziele) liczba 70 domów w odniesieniu do lat 1937–1938 jest zawyżona (chyba, iż obejmowała ona także skromne, typowo letnie altanki). Można natomiast przyjąć, iż jakaś liczba domów znajdowała się tuż przed wrześniem 1939 r. w bardziej lub mniej zaawansowanej budowie, Smolarkiewicz W. 1938, s. 20.

Ryc. 8. Kawiarnia w Kolonii Letniej Żarki (źródło: zbiory Towarzystwa Przyjaciół Żarek Letniska im. Hrabiny Stefanii Raczyńskiej)

Fig. 8. A cafe in Kolonia Letnia Żarki (from the archive of the Association of the Friends of Żarki Letnisko)

Ryc. 9. Wnętrze kawiarni w Kolonii Letniej Żarki (źródło: zbiory Towarzystwa Przyjaciół Żarek Letniska im. Hrabiny Stefanii Raczyńskiej)

Fig. 9. Inside a cafe in Kolonia Letnia Żarki (from the archive of the Association of the Friends of Żarki Letnisko)

Ryc. 10. Pensjonat willa „Nałęcz” w Kolonii Letniej Żarki (źródło: zbiory Towarzystwa Przyjaciół Żarek Letniska im. Hrabiny Stefanii Raczyńskiej)

Fig. 10. The Villa Nałęcz pension in Kolonia Letnia Żarki (from the archive of the Association of the Friends of Żarki Letnisko)

popularne dancinigi, organizowane w weekendy w sezonie. Lokal po wybudowaniu został oddany w dzierżawę. Budynek był konstrukcją drewnianą, jednopoziomową, dość prostą, choć nie pozbawioną oryginalnych elementów. W miesiącach wiosenno-letnich kubaturę powiększał letni ogródek.

Dwa lata później Raczyński wybudował dość obszerny pensjonat nazwany willą „Nałęcz”. Oprócz dziesięciu pokoi dla gości i części jadalnej, wyposażony został w scenę z zapleczem, korty tenisowe oraz bliżej niedookreślone urządzenia gimnastyczne⁶³. Innym poważnym przedsięwzięciem, ufundowanym przez parcelującego, był kościół (ukończony w 1936 r., utrzymany w stylu alpejskim) zaprojektowanego przez studentów Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej, Stanisława Gałęzowskiego oraz Wojciecha Onitzcha⁶⁴.

Z obiektów rekreacyjno-wypoczynkowych wpisanych w plan „Miasta-Ogrodu Żarki” udało się utworzyć leśne kąpielisko (zaopatrzone w budynek rozbieralni), niewątpliwie największą atrakcją osady, oraz usytuowany tuż obok przystanku park, którego ozdobę stanowiła stylowa drewniana altanka, zaprojektowana jako miejsce letnich koncertów⁶⁵.

W drugiej połowie lat trzydziestych Kolonia Letnia Żarki przybrała już zdecydowanie charakter miejscowości rekreacyjno-wypoczynkowej. Całodzienne wyżywienie serwowały trzy obiekty kawiarniano-restauracyjne, ponadto usługi gastronomiczne świadczyły także niektóre z pensjonatów. Niezbędne artykuły spożywcze, ale też i tytoniowe można było nabyć w dwóch sklepach. Z myślą o letnikach czynne były ponadto w sezonie sklepik usytuowany tuż przy stacji kolejowej, oferujący drobne słodycze, owoce i oranżadę oraz kiosk „Ruchu”.

Podobnie jak w Podkowie Leśnej, tak i w Kolonii Letniej Żarki działała grupa osób przejawiających szczególną troskę o dalszy rozwój miejscowości. Skupiła się ona w założonym w 1937 r. „Stowarzyszeniu Właścicieli Nieruchomości w Kolonii Letniej Żarki”⁶⁶. Na skutek opieszałości władz swoją formalną działalność rozpoczęła dopiero rok później, to jest z chwilą wydania przez wojewodę kieleckiego postanowienia o rejestracji stowarzyszenia⁶⁷. We wrześniu 1938 r. liczące trzydziestu jeden członków Towarzystwo wybrało swój pierwszy ośmioosobowy Zarząd⁶⁸. Głównym celem zapisanym w statucie była „obrona i popieranie interesów właścicieli nieruchomości i rozwój kolonii letniej Żarki”. Dla jego osiągnięcia rezerwowano sobie m.in. następujące formy działania: zakładanie kas oszczędnościowych (np. pogrzebowej, zasiłkowej), towarzystw dla wzajemnego ubezpieczenia nieruchomości (np. od ognia, bicia szyb

⁶³ Muzeum, Kopiał. 1933–1934, s. 833, 959.

⁶⁴ Pieczę nad projektem sprawował inny jeszcze przedstawiciel zasłużonej dla polskiej architektury rodziny Gałęzowskich — inżynier architekt Stefan Gałęzowski. Pomysł powierzenia opracowania tego sakralnego obiektu młodemu osobom to zapewne kolejna inicjatywa praktycznych Raczyńskich. Zaproponowane rozwiązanie nosiło bowiem ewidentne korzyści dla obu stron. Hrabiostwo bowiem otrzymało (zapewne darmo) projekt, którego artystyczną jakość i rzetelność gwarantowała warszawska uczelnia oraz dobrze znana im na niwie architektonicznych osiągnięć rodzina Gałęzowskich, z kolei zaś wspomniana dwójka akademików zyskiwała (oprócz ciekawej propozycji tematu pracy dyplomowej) szansę realizacji nakreślonego ich rękoma, pierwszego tak ważnego przedsięwzięcia, będącego w przypadku powodzenia, doskonałą wizytówką ich umiejętności (więcej o S. Gałęzowskim, w: Łoza S. 1954, s. 88; o W. Onitzchu, http://www.inmemoriam.architektsarp.pl/pokaz/wojciech_onitzch,4976, dostęp 04.05.2020). K. Raczyński miał także pośredni udział w powstaniu kościoła w Podkowie Leśnej. Kierowany przez niego Automobilklub Polski objął bowiem kuratelę nad tym przedsięwzięciem. Postarała się o to zapewne Halina Regulska, czołowa automobilistka, uczestniczka i zwyciężczyni szeregu rajdów, a prywatnie żona dyrektora „SiŚ”, zasiadająca w społecznym Komitecie na rzecz budowy tego obiektu. Przyjęcie za patrona św. Krzysztofa (opiekuna podróżnych) dostarczyło odpowiedniego argumentu na rzecz włączenia się AP do akcji.

⁶⁵ Park, podobnie jak kościół, powstał nie w pierwotnie planowanym miejscu, dość odległym od centrum, ale na dwóch parcelach przylegających do przystanku kolejowego.

⁶⁶ AP Kielce, UW, OBiPP, sygn. 3777, s. 1.

⁶⁷ AP Kielce, UW, OBiPP, sygn. 3777, s. 31–32, 35.

⁶⁸ AP Kielce, UW, OBiPP, sygn. 3777, s. 41.

Ryc. 11. Kościółek w Kolonii Letniej Żarki, widok współczesny
(fot. D. Malczewska-Pawelec)

Fig. 11. A church in Kolonia Letnia Żarki, the present condition
(photo by D. Malczewska-Pawelec)

itp.), czytelnicy i bibliotek, otwieranie biur porady prawnej, pośrednictwa kupna i sprzedaży nieruchomości oraz wynajmu lokali, przeprowadzanie badań stanu i potrzeb Kolonii, opracowywanie w tym zakresie odpowiednich projektów i referatów, urządzenie bufetów, widowisk, gier, zabaw, koncertów i innych rozrywek dla członków i wprowadzonych gości⁶⁹.

Na pierwszym walnym zgromadzeniu organizacja przyjęła jako priorytetowe działania podjęcie starań o elektryfikację miejscowości oraz o doprowadzenie do niej szosy. Wspomniana zarządowa zwłoka spowodowała, iż rok 1938 został, z punktu widzenia aktywności Towarzystwa, stracony. Wymienione w statucie cele mogły znaleźć swoje częściowe chociażby urzeczywistnienie dopiero w kolejnym sezonie, przerwany już jednak przez wybuch II wojny światowej.

Lokalem Stowarzyszenia pozostawało mieszczące się w Kolonii od 1932 r. biuro Zarządu Dóbr Żarki. Okoliczność ta sugeruje, iż przedsięwzięcie to nie było działaniem wymierzonym przeciwko hrabiemu, ale z pewnością w jakiejś mierze z nim uzgodnionym. Świadczy o tym także obecność w grupie inicjatywnej, a później także i w Zarządzie Towarzystwa, Jana Brylskiego, oddelegowanego ze Złotego Potoku urzędnika Raczyńskich⁷⁰. Nie można zatem wykluczyć, iż inspiracja powołania Stowarzyszenia wyszła od samego Karola Raczyńskiego lub jego najbliższego otoczenia. W sytuacji bowiem ograniczonych możliwości hrabiego (finansowych, prawnych, urzędniczych) przy niewątpliwej jednocześnie chęci dalszego angażowania się na rzecz rozwoju Kolonii (czemu nieraz dawał konkretny, materialny wyraz) powstanie społecznej

⁶⁹ AP Kielce, UW, OBiPP, sygn. 3777, s. 43.

⁷⁰ AP Kielce, UW, OBiPP, sygn. 3777, s. 42. Co więcej, wedle poufnych informacji, zebranych przez Starostwo Powiatowe w Zawierciu dla potrzeb Urzędu Wojewódzkiego w Kielcach, to właśnie Brylski (a nie wybrany na przewodniczącego Włodarski) miał być „główną sprężyną żywotności stowarzyszenia”.

Ryc. 12. Kąpielisko leśne w Kolonii Letniej Żarki
(źródło: zbiory Towarzystwa Przyjaciół Żarek Letniska im. Hrabiny Stefanii Raczyńskiej)

Fig. 12. A bathing place in Kolonia Letnia Żarki
(from the archive of the Association of the Friends of Żarki Letnisko)

organizacji posiadającej pewien ustawowy repertuar środków wpływu, nacisku i inicjatywy stanowić mogło cenne uzupełnienie lub też wzmocnienie starań podejmowanych przez właściciela żareckich dóbr. Oba podmioty, formalnie działające oddzielnie, mogły mieć analogiczne cele i podejmować podobne wysiłki.

V. Zakończenie

Zestawienie procesu powstawania Podkowy Leśnej oraz Kolonii Letniej Żarki, dwóch inwestycji fundowanych w oparciu o pomysł „miasta-ogrodu”, umożliwiło ukazanie zarówno podobieństw, jak i różnic obu projektów. Do tych pierwszych należy bezsprzecznie zaliczyć reformę rolną z 1925 r., będącą tłem działań parcelacyjnych zarówno Stanisława Lilpopa, jak i Karola Raczyńskiego. Każdy z nich bowiem starał się uzyskać jak największą korzyść materialną z rozparcelowania nadwyżki ziemi określonej w ustawie. W obu przypadkach projekt utworzenia nowych osad zgodnych z koncepcją „miasta-ogrodu” stwarzał ku temu dogodnie możliwości. W przypadku Raczyńskiego zatwierdzenie parcelacji pod takie właśnie przeznaczenie otwierało szansę sprzedaży dość sporych terenów leśnych (formalnie wyłączonych z zakresu ustawy) oraz dodatkowo zaliczenia ich w poczet wynikającej z reformy rolnej obowiązkowej redukcji posiadanego arealu. Trzeba jednak podkreślić, iż zarówno właściciel brwinowskiego majątku, jak i dziedzic Złotego Potoku, traktowali projekt „miasta-ogrodu” poważnie, nie zaś instrumentalnie, tj. upatrując w nim jedynie element doraźnego marketingu i reklamy, co było dość powszechne w czasie wzmózonego podejmowania przedsięwzięć parcelacyjnych⁷¹.

⁷¹ Nieodpowiedzialne, obliczone na szybki zysk parcelacje w okresie drugiej RP stały się przedmiotem licznych krytycznych artykułów zamieszczanych w ówczesnej specjalistycznej prasie, zob.: np. Róžański S. 1934, s. 5; Toeplitz T. 1929, s. 12–14.

Żadna z miejscowości nie osiągnęła do wybuchu drugiej wojny światowej docelowego kształtu. Na tempie ich rozwoju negatywnie odbił się światowy kryzys gospodarczy. Zdecydowanie mocniej wpłynął jednak na Kolonię Letnią Żarki z racji jej późniejszego startu, a tym samym ograniczonych możliwości wykorzystania czasów gospodarczego ożywienia przypadającego na lata 1926–1929. Nie bez znaczenia było także, że w Podkowie Leśnej zainwestowały swe środki prominentne i majątne osoby związane z kierownictwem spółek „SiŚ”. Ponadto bliskość stolicy zapewniała znacznie większą niż zagłębiowskie miasta liczbę potencjalnych nabywców nianich bynajmniej działek. Biorąc pod uwagę rozwój infrastruktury wydaje się, iż oba „miasta-ogrody” pozostawały mniej więcej na tym samym poziomie, choć niejaką przewagę uzyskała podwarszawska Podkowa Leśna, dzięki doprowadzeniu energii elektrycznej (Kolonię zelektryfikowano dopiero po drugiej wojnie światowej). Jednak pod każdym innym względem skromniejsza nieco w swoich rozmiarach i „młodsza” Kolonia mogła się pochwalić podobnymi inwestycjami — parkiem, kościołem, lokalami gastronomicznymi, kilkoma pensjonatami, sklepikami, a nawet kortami tenisowymi. Brak prądu rekompensowała sobie niejako leśnym kąpieliskiem z plażą, które świetnie współgrało z jej rekreacyjno-letniskowym charakterem. Z podobieństw warto jeszcze wskazać, iż mieszkańcy (czasami tylko właściciele parcel) obu miejscowości założyli towarzystwa działające na rzecz wspólnoty, tym samym spełniając przewidywania Howarda o aktywizacji społecznej mieszkańców miast-ogrodów.

Z różnic na pierwszy plan wysuwa się kwestia odmiennych rozwiązań prawno-organizacyjnych przyjętych w celu realizacji idei miasta-ogrodu. Kolonię Letnią Żarki od początku tworzyła osoba fizyczna, Karol Raczyński, który jako jedyny właściciel parcelowanych terenów stał się też gwarantem prawidłowego, zgodnego z planistyczną wizją, rozwoju miejscowości. Inaczej, jak się okazało, ze stratą dla dochowania wierności pierwotnemu projektowi (zwłaszcza w odniesieniu do obszarów przeznaczonych na cele publiczne) rzecz się miała w przypadku Podkowie Leśnej. Tam początkowo kwestie związane z tworzeniem nowego osiedla leżały w gestii osoby prawnej, tj. specjalnie utworzonej w tym celu spółki z ograniczoną odpowiedzialnością, zaś po jej rozwiązaniu uległy częściowemu rozproszeniu. Właścicielami niekupionych jeszcze terenów stali się począwszy od 1928 r. niezwiązani żadnymi umowami pierwotny właściciel dóbr brwinowskich S. Lilpop (a po jego śmierci w 1930 r. spadkobiercy), SiŚ oraz BZSZ. Żaden z tych podmiotów nie był jednak szczególnie zainteresowany dalszymi inwestycjami, a jedynie w miarę szybko i zyskową sprzedażą swojej puli działek.

Różnice widać również w charakterze poszczególnych miejscowości. Podkowa Leśna planowana była jako swego rodzaju przedmieście stolicy, z kolei Kolonia jako osada rekreacyjno-letniskowo-uzdrowska⁷². Warunkowało to chociażby skład docelowej grupy mieszkańców, wielkość działek oraz skalę wyzwania marketingowego. Pierwsza z nich była atrakcyjna także dla ludzi młodych, czynnych zawodowo i dla rodzin z dziećmi, dzięki szybkiemu i dogodnemu połączeniu komunikacyjnemu z Warszawą, umożliwiającemu pracę i edukację w stolicy. Zbyt duża odległość Kolonii Letniej od miast Zagłębia Dąbrowskiego (a także rzadziej kursujące pociągi) sprawiała, iż na stałe zamieszkanie decydowali się tam przeważnie emeryci. W związ-

⁷² Raczyńscy świetnie wykorzystali i twórczo zinterpretowali ramy prawne, jakie stworzyła im *Ustawa o wykonaniu reformy rolnej* oraz związane z nią akty wykonawcze i ministerialne wykładnie. W cytowanej już instrukcji parcelacyjnej z 1927 r. w części dotyczącej kolonii robotniczych i urzędniczych zakładano dwa odrębne warianty: powstanie kolonii przeznaczonych do stałego zamieszkiwania (czyli właściwe kolonie urzędnicze itp.) oraz kolonii letniskowych, uzdrowskich przeznaczonych do częściowego, okresowego zamieszkiwania. Każda z nich miała spełniać określone warunki (AP Kielce, OUZ, sygn. 2286, s. 34). Właściciele Złotego Potoku zaproponowali dla tworzonej przez siebie Kolonii Letniej Żarki swoiście „hybrydowy” kształt. Od początku planowana była bowiem zarówno jako docelowe miejsce życia dla pewnej grupy osób (zgodnie z duchem projektu „miasta-ogrodu”), jak i obszar czasowego pobytu dla szerszej populacji z uwagi na jego uzdrowsko-rekreacyjne walory.

ku z tą specyfiką Kolonię silniej dotykał problem sezonowości (podobnie zresztą jak większość uzdrowisk), wpływający także na zakres i kierunki prowadzonych w niej inwestycji. Odmienne nieco przeznaczenie obu osiedli przekładało się też zapewne częściowo na rozmiary działek i ich cenę. W podwarszawskiej Podkowie wydzielono ich zdecydowanie więcej (biorąc oczywiście poprawkę na nieco rozleglejszy jej obszar), a ich wartość kilkakrotnie przewyższała cenę tych oferowanych w położonej w Jurze Kolonii. Przed właścicielem tej ostatniej stało też poważniejsze, jak można sądzić, wyzwanie reklamowe — skuteczne zachęcenie do kupna parceli w hipotetycznym (przynajmniej do połowy lat trzydziestych) „mieście-ogrodzie”, położonym w „szczyrim lesie”⁷³.

W zakresie odrębności wiele wskazuje na to, iż proces rozbudowy Kolonii Letniej Żarki przebiegał w lepszej atmosferze, jeżeli chodzi o relację parcelanta z mieszkańcami lub też nabywcami działek, niż miało to miejsce w Podkowie Leśnej. Nie są bowiem znane żadne oznaki niezadowolenia tamtejszej społeczności z działań inicjatorów i realizatorów projektu — hrabiowskiej pary Stefanii i Karola Raczyńskich. Co więcej, żywo zachowała się dobra pamięć o ich zasługach dla miejscowości. Nieco odmiennie kwestia ta przedstawiała się w drugim z opisywanych przez nas „miast-ogrodów”. Żale oraz pretensje mieszkańców z powodu zaniechań, zaniechań i nieprawidłowości występujących przy rozbudowie Podkowy przedostawały się nawet na łamy prasy⁷⁴. Można zaryzykować zatem twierdzenie, że dzięki nieprzerwanej opiece i asyście K. Raczyńskiego położona na prowincji żarecka kolonia miała być może nie gorsze szanse rozwoju w przyszłości niż bazująca na znacznych atutach swojego podstołecznego położenia Podkowa Leśna.

Wydaje się, iż powstawanie „miast-ogrodów” w drugiej Rzeczypospolitej, czy to w postaci przedmieść, czy też osad o charakterze rekreacyjnym, było przedsięwzięciem dość skomplikowanym i złożonym. Ich powodzenie zależało przede wszystkim od wysokiego stopnia zaangażowania fundatorów oraz niemałych nakładów finansowych potrzebnych na chociażby wstępne ich ukonstytuowanie. W przypadku braku któregoś z wymienionych czynników los tych oryginalnych koncepcji przestrzenno-architektonicznych stawał pod dużym znakiem zapytania. W czasach pełnych niepewności i zawirowań gospodarczych, cechujących się dość powszechnym deficytem kapitałowym, skazane były też niejako od początku na długie lata „dochodzenia” do swojej dojrzałości. Gdy stopień realizacji pierwotnego założenia był jednak zbyt mały, szybko zatracaly one swój planowy charakter, „rozpływając się” w otaczającej przestrzeni lub też egzystowały w jakiejś bardzo skarlłowaczonej formie. Na tym tle pozytywnie wyróżniają się dwie analizowane realizacje, choć i w ich przypadku do osiągnięcia finalnego kształtu wiele jeszcze zabrakło. Stopień ich wdrożenia był już jednak na tyle zaawansowany, iż zdołał na trwałe ukształtować specyficzny charakter każdej z nich. Za miarodajny wskaźnik tej dojrzałości można uznać wykształcenie się wspólnotowych grup inicjatywnych, które podjęły się m.in. obowiązkowi „stania na straży” przestrzenno-architektonicznego ładu analizowanych przez nas „miast-ogrodów”.

Adres Autorki:

dr hab. prof. UŚ Dorota Malczewska-Pawelec

Uniwersytet Śląski w Katowicach

ul. Bankowa 11

40-007 Katowice

dorota.malczewska-pawelec@us.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0003-0502-5306>

⁷³ Więcej na ten temat zob.: Malczewska-Pawelec D. 2017, s. 218–222.

⁷⁴ Wróblewski B. 1995, s. 76–77.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- AP Częstochowa [Archiwum Państwowe w Częstochowie], AGŻ [Akta gminy Żarki, 125], sygn. 248.
- ASRM [Archiwum Sądu Rejonowego w Myszkowie], KW [księga wieczysta] Żarki 32.
- AP Katowice [Archiwum Państwowe w Katowicach], SPZ [Starostwo Powiatowe w Zawierciu], sygn. 1196.
- AP Kielce [Archiwum Państwowe w Kielcach], OUZ [Okręgowy Urząd Ziemski], sygn. 4317, 2286.
- AP Kielce [Archiwum Państwowe w Kielcach], UW [Urząd Wojewódzki Kielecki I], OBiPP [Oddział Bezpieczeństwa i Porządku Publicznego — Referat Stowarzyszeń], sygn. 3777.
- Muzeum [Muzeum Regionalne im. Zygmunta Krasińskiego w Złotym Potoku], Kopiał [Kopiał Głównego Zarządu Dóbr w Złotym Potoku]. 1930–1933 [za lata 1930–1933]; 1933–1934 [za lata 1933–1934].
- Muzeum [Muzeum Regionalne im. Zygmunta Krasińskiego w Złotym Potoku], Księga Główna Rachunkowa [KGR]. 1932–1933 [za lata 1932–1933].

Źródła i opracowania publikowane

- Begg Paul. 2010. *Kuba Rozpruwacz. Historia kompletna*, Warszawa.
- Czyżewski Adam. 2001. *Trzewia Lewiatana. Antropologiczna interpretacja utopii miasta-ogrodu*, Kraków.
- Czyżewski Adam. 2009. *Trzewia Lewiatana. Miasta-ogrody i narodziny przedmieścia kulturalnego*, Kraków.
- Davies Norman. 2004. *Europa. Rozprawa historyka z historią*, Kraków.
- Grzeszczuk-Brendel Hanna. 2012. *Miasto do mieszkania. Zagadnienia reformy mieszkaniowej na przełomie XIX i XX wieku i jej wprowadzanie w Poznaniu w pierwszej połowie XX wieku*, Poznań.
- Leśniak-Rychlak Dorota. 2015. *Nigdy nie należy być zbytnim optymistą*, [w:] Howard E., *Miasta-ogrody jutra*, przeł. M. Trykozko, Warszawa, s. 7–24.
- Łoza Stanisław. 1954. *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa.
- Malczewska-Pawelec Dorota. 2017. *Idea uzdrowiska wśród sosen. Żarki hrabiostwa Raczyńskich*, [w:] *Wybrane elementy historii uzdrowisk polskich i niemieckich do 1945 r.*, red. B. Płonka-Syroka, A. Syroka, Wrocław, s. 209–230.
- Miasta-Ogrody. 1912. *Miasta-Ogrody*, „Architekt”, R. XIII, z. 8, s. 82–83.
- Michałowska Krystyna. 2002. *Początki Podkowy*, [w:] *Wspomnienia Podkowiec*, Podkowa Leśna, s. 19–23.
- Pustuła Zbigniew. 1972. *Lilpop Stanisław (1817–1866)*, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/stanislaw-lilpop> (dostęp 04.05.2020).
- Regulski Janusz. 1980. *Blaski i cienie długiego życia*, Warszawa.
- Rozzkowski Wojciech. 1986. *Raczyński Karol Roger (1878–1946)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXIX/4, z. 123, s. 644.
- Rozporządzenie. 1926. *Rozporządzenie Ministra Reform Rolnych z dnia 7 grudnia 1926 r. do ustawy o wykonaniu reformy rolnej, wydane w porozumieniu z Ministrami: Rolnictwa i Dóbr Państwowych, Skarbu oraz Sprawiedliwości*, „Dziennik Ustaw”, 1927, nr 8, poz. 66.
- Rozporządzenie. 1927. *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 5 stycznia 1927 r. o ustaleniu na rok 1927 wykazu imiennego nieruchomości ziemskich, podlegających wykupowi przymusowemu*, „Dziennik Ustaw”, z 9 stycznia, poz. 13.
- Różański Stanisław. 1934. *Nowe osiedla w Polsce*, „Dom Osiedle Mieszkanie”, R. VI, nr 7/8, s. 2–5.
- Smolarkiewicz Władysław. 1938. *Parafia św. Mikołaja B-pa i Kościół p.w. Św. Ap. Piotra i Pawła w Przybynowie (k/Żarek). Diecezji Częstochowskiej*, Częstochowa.
- Sokołowska-Moskwiak Joanna. 2011. *„Idea miasta-ogrodu” na przykładach osiedli miast górnośląskich*, Gliwice.

- Toeplitz Teodor. 1929. *Przygotowanie terenów pod kolonizację podmiejską*, „Osiedle Mieszkanie Dom”, nr 1, s. 12–14.
- Ustawa. 1925. *Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej*, „Dziennik Ustaw”, 1926, nr 1, poz. 1.
- Wróblewski Bogdan. 1995. *Podkowa Leśna. Miasto-ogród do 1939 roku*, Podkowa Leśna.

Strony internetowe

- OAPL [Obywatelskie Archiwum Podkowy Leśnej], ZATPMOPL [Zespół Archiwum działalności Towarzystwa Przyjaciół Miasta-Ogrodu Podkowa Leśna], sygn. 13, <http://mbc.cyfrowemazowsze.pl/dlibra/docmetadata?id=67121&from=publication> (dostęp 04.05.2020).
- http://www.inmemoriam.architektsarp.pl/pokaz/waclaw_krzyzanowski,15184 (dostęp 04.05.2020).
- http://www.inmemoriam.architektsarp.pl/pokaz/wojciech_onitzch,4976 (dostęp 04.05.2020).

The realization of the idea of “garden cities” in inter-war Poland. Exemplified with Podkowa Leśna and Kolonia Letnia Żarki

The article presents two cases of parcellation in inter-war Poland based on the idea of the garden city, which resulted in the establishment of Podkowa Leśna near Warsaw and of Kolonia Letnia Żarki in the then Kielce voivodship. The introductory part outlines Ebenezer Howard’s idea, which is an important point of reference for the two case studies. The analysis concerns the following issues: the circumstances of establishing the settlement, the formal, legal and organizational steps taken during the realization of the designs, the spatial arrangement of the settlements, the tempo of selling the plots and of new inhabitants’ settling, the development of infrastructure before World War II and the evidenced involvement of the inhabitants. The final part points to similarities and differences between the two cases described, and draws some general conclusions about the opportunities, chances and challenges involved in such projects in inter-war Poland. It is highlighted that most of them were doomed to failure due to adverse economic conditions, land speculation and the irresponsible approach of those that parcelled out their land for sale. The two projects analysed stood out against such a background. Podkowa Leśna managed to keep its character mainly thanks to investments made in its early years (realized by the “Miasto-Ogród” company), while Kolonia - to the constant involvement and initiative of Karol Raczyński, the owner of the parcelled estate. In each of the two “garden cities” there was an association of the inhabitants, which took care of the settlement’s development in line with the initial vision.

Proofread by
Izabela Szymańska

AGATA DWORZAK, *Lwowskie środowisko artystyczne w XVIII wieku w świetle ksiąg metrykalnych i sądowych*, Wydawnictwo Attyka, Kraków 2018, ss. 513.

Książka Agaty Dworzak, wydana jako ósmy tom Materiałów do dziejów kultury i sztuki XVII i XVIII wieku, jest jednym z rozdziałów jej rozprawy doktorskiej, pt. „Działalność Polejowskich — lwowskiej rodziny artystycznej w drugiej połowie XVIII wieku”, napisanej pod kierunkiem dra hab. Andrzeja Betleja, prof. UJ (redaktora naukowego wzmiankowanej serii wydawniczej), obronionej w 2018 r. w Instytucie Historii Sztuki UJ; recenzentami obydwu prac byli dr hab. Piotr Oszczanowski, prof. UW, oraz dr hab. Jakub Sito, prof. IS PAN (s. 8).

Recenzowana publikacja powstała na podstawie wyników szeroko zakrojonych, rzetelnych kwerend źródłowych przeprowadzonych w archiwach polskich i ukraińskich. Cel, który postawiła sobie Autorka, to „próba kompleksowego opracowania środowiska artystycznego XVIII-wiecznego Lwowa”, skupionego na Przedmieściu Krakowskim, w jurydykach pw. Wszystkich Świętych i św. Jana, należących odpowiednio do parafii pw. Matki Boskiej Śnieżnej oraz katedralnej (s. 5). Droga do realizacji tego ambitnego zadania miała być identyfikacja zawodów osób z otoczenia artystów oraz odtworzenie ich relacji towarzyskich na podstawie całościowej analizy ksiąg metrykalnych oraz informacji zaczerpniętych z ksiąg sądowych.

Tekst główny składa się z dwóch, znacznie różniących się objętością części, zatytułowanych: *Zamiast wstępu* (s. 5–12) i *Lwowskie środowisko artystyczne w XVIII wieku w świetle źródeł archiwalnych* (s. 13–147), z których druga została podzielona na trzy rozdziały: 1. *Lwowski cech budowniczych i kamieniarzy*; 2. *Próba rekonstrukcji kontaktów towarzyskich i zawodowych artystów* (złożony z dwóch podrozdziałów: 2.1. *Artyści w świetle ksiąg metrykalnych*; 2.2. *Artyści w świetle lwowskich akt sądowych*); 3. *Zamiast zakończenia*. Ponadto książka zawiera bibliografię (s. 149–167), aneks źródłowy (s. 169–481) oraz indeks osób (s. 483–513). Hierarchizacja tekstu jest nieprawidłowa, ponieważ wprowadzenie i podsumowanie (*Zamiast wstępu* i *Zamiast zakończenia*) nie zajmują równorzędnych miejsc w jego strukturze.

Druga, zasadnicza część tekstu głównego, zaczyna się od ogólnikowego stwierdzenia, iż w XVIII w. malarze i architekci, w odróżnieniu od rzeźbiarzy, w większości działali poza systemem cechowym (s. 13). Ta konstatacja w intencji Autorki ma zapewne uzasadniać, dlaczego pierwszy rozdział książki (s. 14–27) został poświęcony tylko lwowskiemu cechowi budowniczych i kamieniarzy, skupiającemu również rzeźbiarzy. Ograniczenie rozważań do jednego *contubernium* jest o tyle niezrozumiałe, że chociaż w osiemnastowiecznym Lwowie czołowi artyści nie należeli do cechów, to w połowie stulecia nadal odgrywały one ważną rolę, a wypracowany przez nie system edukacji obowiązywał w warsztatach niezrzeszonych twórców; *notabene*, fakt ten został podkreślony przez samą Autorkę (s. 15).

Dzieje i zasady funkcjonowania cechu budowniczych i kamieniarzy Badaczka omówiła głównie na podstawie bogatej literatury przedmiotu. Z przywołanych źródeł archiwalnych na uwagę zasługuje odpis statutu cechowego potwierdzonego w 1618 r. przez Zygmunta III Wazę. To najstarszy dokument, który poświadcza, iż rzeczona korporacja skupiała także snycerzy i „snycerzy od kamienia” (s. 14–15). Interesujące są również informacje, częściowo wcześniej niepublikowane, na temat pozwów sądowych wnoszonych przez władze cechu przeciwko architektom i rzeźbiarzom działającym poza jego strukturami (s. 25–27). Niejako mimochodem Autorka wspomina również o podobnych sporach toczonych przez cechy malarzy i złotników.

Rozdział drugi, stanowiący próbę rekonstrukcji kontaktów towarzyskich i zawodowych artystów na podstawie metrykaliów i ksiąg sądowych, ma dwudzielną, niespójną strukturę. Podrozdział *Artyści w świetle ksiąg metrykalnych* (s. 28–114) składa się z nieuszeregowanych alfabetycznie not odnoszących się do poszczególnych artystów i rzemieślników. Na podstawie kilku pierwszych biogramów można by wysnuć wniosek, że Autorka uporządkowała je chronologicznie, według daty pierwszej uroczystości z udziałem danego artysty (lub rzemieślnika), lecz na dalszych kartach książki wielokrotnie odchodzi od tej zasady. W nagłówkach not, obok imienia (imion) i nazwiska zostały podane daty urodzenia i śmierci (jeśli są znane) oraz zawód i ewentualnie informacja o pokrewieństwie z innym artystą. Wiadomości biograficzne zostały zaczerpnięte prawie wyłącznie z lwowskich metryk, w wyniku czego powstały monotonne wykazy wydarzeń, takich jak ślub (śluby) artysty, chrzty jego dzieci oraz uroczystości rodzinne, na które byli proszeni on bądź jego żona (żony); uwzględniono tu wszystkich świadków, nawet jeśli wykonywali zawody nieartystyczne lub ich profesji nie udało się ustalić. Wydarzenia, o których mowa w biogramach, zostały również ujęte w aneksie (*vide infra*).

W podrozdziale *Artyści w świetle ksiąg sądowych* (s. 114–130) A. Dworzak najpierw dokonuje przeglądu wzmianek na temat artystów dotychczas nieznanymi badaczom, a następnie omawia dokumenty, „które przynoszą bezpośrednie informacje *stricte* artystyczne lub dotyczą spraw toczących się pomiędzy artystami (choć niekoniecznie o charakterze artystycznym)” (s. 116). Zebrany materiał zaprezentowano bardzo chaotycznie, dzieląc tekst na akapity poświęcone poszczególnym sprawom lub łączące kilka niepowiązanych ze sobą wątków. Autorka powołuje się prawie wyłącznie na archiwalia, mimo że część przytoczonych przez nią wiadomości była już wcześniej publikowana, np. procesy, które rzeźbiarz Franciszek Olędzki i malarz Tomasz Gertner wytoczyli wdowie po architekcie Franciszku Ksawerym Kulczyckim o niewypłacone honoraria za prace przy kamienicy Konstancji Bielskiej (s. 120–121), zostały omówione przez Wołodymyra Wujcyka¹. Co więcej, lwowski badacz odnalazł w aktach sądowych dwa pozwy z roku 1771 wniesione za niedotrzymanie warunków umowy przeciwko F.K. Kulczyckiemu i współpracującemu z nim mistrzowi murarskiemu Antoniemu Kosińskiemu, a także dokumenty dotyczące stanu majątku Kulczyckiego w dniu jego śmierci, tudzież ustanowienia kuratorów dla jego żony i małoletnich dzieci². Z niewyjaśnionych powodów A. Dworzak nie uwzględniła tych jakże ważnych informacji.

Rozdział trzeci, *Zamiast zakończenia*, stanowiący podsumowanie wyników badań nad lwowskim środowiskiem artystycznym, otwiera lista rzeźbiarzy, architektów i złotników wcześniej niewzmiankowanych w literaturze przedmiotu, których jednak nie da się powiązać z konkretnymi realizacjami (s. 131–132). Co niezrozumiałe, dalszy ciąg tego wykazu, zawierający przede wszystkim nazwiska malarzy i typografów, został zamieszczony kilka stron dalej (s. 136–137). Na podstawie liczby ślubów i chrztów, na które dany artysta lub jego żona byli proszeni na świadków przez innego artystę, Autorka wnioskuje o stopniu łączącej ich zażyłości (s. 132–135). Ponadto wyodrębnia „jądro” społeczności podmiejskich jurydyk, określając tym terminem grupę złożoną z artystów oraz ich małżonek najczęściej zapraszanych na uroczystości kościelne, a zatem darzonych największym szacunkiem³. Następnie skrupulatnie wylicza

¹ Wujcyk W. 1998a, s. 159; Wujcyk W. 1998b, s. 283.

² Wujcyk W. 1998a, s. 156, s. 160.

³ Do tego grona A. Dworzak zalicza architekta Bernarda Meretyna, rzeźbiarzy: Sebastiana Fesingera, Geoga Michaela Würtzera, Johanna Geoga Gertnera i Antoniego Osińskiego, oraz malarzy: Franciszka Fryca i Mathiasa Müllera (s. 132–133). Hipotezę, że Franciszek Fryc był malarzem, Autorka opiera na fakcie, iż wdowa po nim poślubiła Mathiasa Müllera, który ówczesnym zwyczajem miałby przejąć warsztat swego poprzednika (s. 66). W recenzowanej książce zostały pominięte informacje archiwalne na temat zapowiedzi i ślubu domniemanego malarza, Liber copulatorum. 1739–1783, s. 12: zapowiedzi — święto Michała Archanioła [29 września 1741 r.], „Franciszek Józef Fryc z Boemii z Pragi [?], Anna Elżbieta Szeydyna panna z Maren [?] Tyszniewicz [?] miasta”; być może chodzi o miasto Tišnov (niem. Tischowitz) na Morawach, Liber copulatorum. 1739–1783, s. 49: ślub — 8 października 1741 r., *matrimonium inter honestos Franciscum*

pozostające w bliskich kontaktach z artystami osoby o profesjach nieartystycznych, wyjaśniając dość enigmatycznie, że dzięki ich identyfikacji „można zarysować szerszy kontekst funkcjonowania środowiska artystycznego” (s. 135). Wnioski natury ogólnej sprowadzają się do stwierdzenia, że uformowało się ono na przełomie lat trzydziestych i czterdziestych XVIII w. (w związku z przybyciem do Lwowa Sebastiana Fesingera, Georga Michaela Würzera, Antoniego Osińskiego i Johanna Georga Gertnera), przeżywało największy rozwój w drugiej połowie lat pięćdziesiątych i w latach sześćdziesiątych (gdy dojrzałość zawodową osiągnęła tzw. młodsza generacja rzeźbiarzy lwowskich), a w połowie lat siedemdziesiątych rozpoczął się jego rozpad (s. 136). Fakt, że w czwartej ćwierci XVIII w. „kolonia” artystyczna na Przedmieściu Krakowskim w zasadzie składała się już tylko z malarzy, Badaczka tłumaczy wyjazdem ze Lwowa czołowych rzeźbiarzy, napływem do miasta artystów z krajów habsburskich, którzy izolowali się od tubylców, oraz dążeniami władz austriackich do likwidacji systemu cechowego w Galicji. Argumentacja ta wydaje się niedostateczna — zabrakło wyjaśnienia, że *exodus* miejscowych artystów spowodowała antyklerykalna polityka cesarza Józefa II, której konsekwencją było ograniczenie inicjatyw artystycznych podejmowanych przez Kościół.

W kolejnych akapitach podsumowania (s. 137–143) A. Dworzak podkreśla wagę swoich ustaleń na temat lwowskich typografów i rytowników; wylicza artystów będących Rusinami, a dokładniej — jak można się domyśleć z kontekstu — grekokatolikami; porusza kwestię migracji przedstawicieli zawodów artystycznych⁴; wreszcie wymienia swoje najważniejsze odkrycia archiwalne, a mianowicie: datę ślubu Antoniego Osińskiego, datę urodzenia Jana Michała Würzera, fakt wykonania fresków w kościele trynitarzy w Teofilpolu przez Stanisława Stroińskiego, oraz dwóch ołtarzy do kościoła dominikanów obserwantów w Przemyślanach przez Michała Fillewicza, fakt zawarcia kontraktu przez Johanna Nepomuka (*vel* Jana Nepomucena)⁵ Becherta na zrobienie „kratek” do empor kościoła jezuitów we Lwowie, a także nazwiska stolarzy — Wojciecha Rytkowskiego, Macieja Kosturowicza, Jakuba Pruskiego i Jana Jerzego Ekharda, wykonawców „pótek” i katafalku kasztelana kamieńskiego, Stanisława Kossakowskiego. Następne, wydzielone za pomocą asterysków strony tekstu, zostały poświęcone działalności publicznej artystów, sprowadzającej się do zasiadania w tzw. kolegium czterdziestu mężów lub ławie sądowej jurydyki albo pełnienia funkcji jej landwójta (s. 143–146). W ostatniej części podsumowania, opatrzonej śródtytułem *Możliwe związki zawodowe artystów w kontekście kontaktów towarzyskich* (s. 146–148), w niepowiązanych ze sobą akapitach przedstawiono dwie propozycje atrybucyjne oraz sześć odnotowanych wcześniej w literaturze przypadków współpracy między artystami, która — w świetle ustaleń A. Dworzak — przełożyła się na ich relacje prywatne.

Bibliografia została sporządzona niepoprawnie. Zrezygnowawszy z klasycznego podziału na źródła archiwalne, źródła drukowane i opracowania, Autorka wyróżniła cztery kategorie tekstów: materiały archiwalne, materiały niepublikowane, druki wydane przed rokiem 1800 i opracowania. Jako „materiały niepublikowane” zostały wyodrębnione prace cenzusowe i rozdział złożonej do druku monografii, będące wszakże opracowaniami. Ponadto użycie określenia „materiały archiwalne” w znaczeniu „źródła archiwalne” jest nieprecyzyjne, zważywszy, że w archiwach gromadzone są również opracowania.

Aneks, zajmujący blisko dwie trzecie objętości książki, zawiera zestawienia tabelaryczne wpisów metrykalnych, sporządzone nie tylko dla artystów, współpracujących z nimi rzemieślników

Josephum Fryc et Annam Elisabetham Szeydyna virginem, świadkowie: Franciszek Wenino i Franciszek Goldemberg, ławnicy (*scabini*) lwowscy.

⁴ A. Dworzak podaje, że architekt Ignacy Fesinger, wstępując na służbę do Franciszka Salezego Potockiego, a następnie jego syna Stanisława Szczęsnego, wyemigrował „najpewniej na Wołyń” (s. 142), podczas gdy w literaturze przedmiotu wzmiankowane są tylko jego prace z terenu Braclawszczyzny (zob.: Betlej A. 2010, s. 302). Skądinąd wiadomo, iż rzeczni magnaci nie mieli dóbr na Wołyniu.

⁵ Autorka błędnie używa pierwszego członu imienia w wersji niemieckiej (Johann), zaś drugiego w wersji polskiej (Nepomucen).

oraz ich żon, ale również dla wszystkich osób, które co najmniej dwukrotnie pojawiły się w księgach lwowskich parafii przy katedrze łacińskiej bądź kościele pw. Matki Boskiej Śnieżnej. W rezultacie niektóre uroczystości zostały odnotowane nawet pięć razy: w tabeli męża/ojca, żony/matki i trzech świadków. Dużo bardziej racjonalne byłoby zestawienie w jednej tabeli wydarzeń z udziałem danego artysty i jego żony (lub żon), jako że kontakty towarzyskie kobiet mogły odzwierciedlać powiązania zawodowe ich mężów. Takie rozwiązanie ograniczyłoby liczbę wpisów i pozwoliłoby uniknąć licznych pominięć, np. w tabeli Teresy Stroińskiej, pierwszej żony Stanisława Stroińskiego, nie odnotowano chrztu ich córki Joanny (1744); zaś w przypadku Wiktorii Stroińskiej, trzeciej żony malarza, zabrakło informacji o ich ślubie (1771) i chrzcie córki Gertrudy Teofili Tekli (1771); w tabeli Teresy, żony rzeźbiarza Sebastiana Fesingera, został pominięty chrzest ich syna Ignacego Oswalda (1744); w tabeli Magdaleny, żony malarza i pozłotnika Mathiasa Müllera — chrzty ich dwojga dzieci: Agnieszki (1758) i Sebastiana (1762); w tabeli Katarzyny *de domo* Medyńskiej, pierwszej żony malarza Marcina Białobrzyskiego — chrzty ich czworga dzieci: Justyny (1762), Jana (1764), Teresy Jadwigi (1766) i Bonawentury Jakuba (1770). Nasuwa się również pytanie o zasadność tworzenia odrębnych zestawień dla całej rzeszy krawców, rzeźników, piekarzy, szewców, siodlarzy oraz osób o nieustalonej profesji, a także ich żon i córek, skoro informacje dotyczące ich kontaktów ze środowiskiem artystycznym znajdują się w tabelach sporządzonych dla jego przedstawicieli. Wraz z tabelami pospolitych rzemieślników z aneksu zniknęłyby wpisy, w których artyści lub ich żony nie zostali odnotowani. W przypadku szewca Johanna Raycha oznaczałoby to, że z trzydziestu czterech uroczystości z jego udziałem (ochrzcił jedenaścioro dzieci, był świadkiem na dwudziestu dwóch chrztach i jednym ślubie), zostałyby tylko dwie, na których wystąpił w charakterze świadka razem z typografem i drukarzem Janem Szlichtynem oraz jego żoną Apolonią.

Podczas lektury recenzowanej książki nie można oprzeć się wrażeniu, iż głównym celem Autorki było udowodnienie, że Mieczysław Gębarowicz nie miał racji, pisząc na marginesie swych rozważań na temat lwowskiej rzeźby rokokowej, iż artyści z Krakowskiego Przedmieścia tworzyli „własne, ekskluzywne grono” i „utrzymywali stosunki rodzinne i towarzyskie tylko między sobą”⁶ (s. 131). Teza zasłużonego badacza sztuki kresowej powinna zostać odrzucona *a priori* jako sprzeczna z osiemnastowiecznymi realiami. Trudno bowiem sobie wyobrazić, że lwowscy artyści wynosili się ponad należących do tej samej grupy społecznej, mieszkających z nimi po sąsiedzku piekarzy, rzeźników czy krawców, dostrzegając w nich jedynie dostawców określonych usług lub towarów. Trudno też nie wyrazić zdumienia, że Autorka uważa za sukces (w dodatku godny wzmianki na pierwszej stronie książki) odkrycie faktu, iż Johann Raych, teść architekta Marcina Urbanika i dziadek żony architekta Klemensa Ksawerego Fesingera, był szewcem, zaś Franciszek Goldemberg, zaprzyjaźniony z rzeźbiarzem Sebastianem Fesingerem, trudnił się krawiectwem (s. 5).

Koncepcja monografii zasadzająca się na ukazaniu środowiska lwowskich artystów w XVIII w. prawie wyłącznie w świetle ksiąg metrykalnych i sądowych, z pominięciem komplementarnych informacji zawartych w literaturze przedmiotu, jest z gruntu błędna. Dobitnie dowodzi tego niedostateczne wyzyskanie przez A. Dworzak zapiski źródłowej o przełomowym znaczeniu dla badań nad twórczością malarza Stanisława Stroińskiego. Mowa tu o wpisie z 14 marca 1746 r. w *Liber baptisatorum* parafii katedralnej, z którego wynika, że 9 stycznia 1745 r. w kościele trynitarzy w Teofilpolu odbył się chrzest Jana Stroińskiego, syna Stanisława i Teresy, w obecności właścicielki miasteczka i fundatorki świątyni, księżnej Teofili (nie Konstancji Teofili, jak podaje A. Dworzak) z Sieniawskich Jabłonowskiej oraz cześnika koronnego, Jana Wielopolskiego. Autorka słusznie wnioskuje, iż odnoszące się do Stroińskich słowa *ibidem morabantur ex causa picturae* oznaczają, że lwowski malarz wykonał polichromię trynitarzkiej świątyni (początek budowy w roku 1740 lub 1741⁷). Ponadto stwierdza, że freski teofilpolskie, których czas powstania określa na lata 1744–1746, stanowiły „bodaj najdalej wysunięty na

⁶ Gębarowicz M. 1986, s. 16.

⁷ Sobczyńska-Szczepańska M. 2011, s. 225; Sobczyńska-Szczepańska M. 2017, s. 95.

wschód przykład jego twórczości”, dodając, iż dotychczas „nie rozważono żadnej propozycji atrybucyjnej, a kwestia wystroju wnętrza kościoła pozostawała właściwie poza zainteresowaniami badaczy” (s. 42). Ta ostatnia konstatacja budzi zdziwienie, zważywszy, że jedynym źródłem wiedzy o wyglądzie wnętrza budowli, rozebranej w 1777 r., są jego lapidarne opisy zamieszczone w kronikach zakonnych, ledwie informujące o istnieniu polichromii⁸. Zaskakuje również, że Badaczka nie dostrzegła, iż wystrój malarski kościoła w Teofilpolu to pierwszy udokumentowany efekt aktywności zawodowej Stanisława Stroińskiego⁹, a także powód, dla którego trynitarze zatrudnili go przy tworzeniu nowej polichromii wnętrza (niezachowanej) ich lwowskiego kościoła pw. Świętej Trójcy, uszkodzonego przez pożar w roku 1748. Wpisy w klasztornej księdze wydatków z lat 1756–1764, potwierdzające udział Stroińskiego w tym przedsięwzięciu w okresie od 1756 do 1757 r., opublikowała Katarzyna Brzezina¹⁰. W świetle najnowszych odkryć archiwalnych pierwszy etap prac malarskich zrealizowano w 1753 r. (m.in. powstała wówczas polichromia prezbiterium)¹¹. Wiadomo również, że w 1748 r. malowidłami został ozdobiony chór zakonny¹². Wydaje się bardzo prawdopodobne, że prace te wykonał Stroiński, zwłaszcza, że istnieje dowód na to, iż w owym okresie był zatrudniany przez trynitarzy: w czerwcu 1751 r. otrzymał od nich 240 zł *pro pictura altaris iubilaei*¹³. Dodajmy, że w 1746 r. łucka świątynia Zakonu Przenajświętszej Trójcy (rozebrana w 1869 r.¹⁴) *integra magnifice depicta est*¹⁵. Zlecenie to mogło zostać powierzone Stroińskiemu, który „robotę” w kościele teofilpolskim ukończył w 1745 r., nie zaś w 1746 r., jak twierdzi A. Dworzak. Trudno bowiem zgodzić się z Badaczką, iż artysta „na stałe powrócił do Lwowa w 1746 roku, kiedy przyszedł zgłosić chrzest syna” (s. 42, przyp. 319). Oznaczałoby to, że razem z rodziną bezczynnie zimował w Teofilpolu (freskanci pracowali od wiosny do jesieni), aby w pierwszych dniach marca nadać swemu dziełu ostatnie szlify. Warto zauważyć, że *testimonium baptismi* Jana zostało wystawione 2 października 1745 r., blisko dziesięć miesięcy po jego chrzcie, zapewne w przededniu wyjazdu Stroińskich do Lwowa¹⁶. Dokument dostarczyła do kancelarii katedry lwowskiej żona malarza 14 marca 1746 r., przy okazji chrztu Scholastyki, córki Antoniego i Zofii Jaworskich, na którym była świadkiem. W okresie od 1745 do 1757 r., tylko w 1746 r. Stanisław Stroiński nie był proszony na uroczystości rodzinne przez mieszkańców Krakowskiego Przedmieścia, co pośrednio świadczy o tym, że pracował wówczas poza Lwowem, być może dla łuckich trynitarzy. Należy podkreślić, że wykonanie dekoracji freskowych kościołów Zakonu Przenajświętszej Trójcy (w Teofilpolu, Lwowie i być może w Łucku) walnie przyczyniło się do rozwoju jego kariery.

A. Dworzak nie wspomina, że cześnik koronny Jan Wielopolski, trzymający do chrztu Jana Stroińskiego, był mężem Marianny, córki Teofili i Aleksandra Jabłonowskich¹⁷. Stanisław Stroiński, korzystając z obecności magnata w Teofilpolu, zaprosił go na chrzest swego syna,

⁸ Sobczyńska-Szczepańska M. 2011, s. 225, 230; Sobczyńska-Szczepańska M. 2017, s. 96, 255.

⁹ Dotychczas za najwcześniejsze potwierdzone źródło dzieła Stroińskiego uchodziła wykonana w 1746 r. dekoracja (niezachowana) sieni klasztoru bernardynów we Lwowie, zob.: Hornung Z. 1935, s. 15–16, 18.

¹⁰ Brzezina K. 1996, s. 196, 199–201.

¹¹ *Rationes expensarum*. 1740, s. 155, 159, 160.

¹² Sobczyńska-Szczepańska M. 2006, s. 51–55; Dzik J. 2014, s. 318–324; Sobczyńska-Szczepańska M. 2017, s. 54, 180–181.

¹³ *Rationes expensarum*. 1740, s. 130.

¹⁴ Sobczyńska-Szczepańska M. 2017, s. 246.

¹⁵ [Sikorski] M. 1753, s. 685; Sobczyńska-Szczepańska M. 2017, s. 84, 243.

¹⁶ Malarski wystrój świątyni najpewniej stanowił oprawę dla uroczystej introdukcji do głównego ołtarza figury Jezusa Nazareńskiego, zorganizowanej 24 marca 1746 r. Konsekracja kościoła odbyła się 29 maja 1746 r., zob.: Sobczyńska-Szczepańska M. 2011, s. 225; Sobczyńska-Szczepańska M. 2017, s. 95.

¹⁷ Zychliński T. 1887, s. 193–194.

a nawet nadał mu jego imię. Kwestia, czy zadzierzgnięte wówczas kontakty towarzyskie połączyły za sobą zlecenia na prace malarskie, wymaga osobnych studiów.

Wiele wskazuje na to, że młodego malarza rekomendował Teofilii Jabłonowskiej jej ple-nipotent, Walenty Kadoch, który — jak można sądzić z zachowanej korespondencji — regularnie bywał we Lwowie, doglądając interesów księżnej. W liście z 1737 r. Kadoch powiadomił Jabłonowską o terminie przyjazdu do Teofilpola architekta Francesca Capponiego, co sugeruje, że pośredniczył w jej kontaktach z artystami¹⁸. A Dworzak nie łączy tej informacji ze wzmiankami we lwowskich metrykaliach na temat Walentego i Rozalii Kadochów, których słusznie uznaje za rodziców Agaty Kadochówny, drugiej żony Stroińskiego; w 1757 r. ochrzczili syna Wincentego, w 1754 r. Rozalia była świadkiem na chrzcie Marka Stanisława Walentego, syna Stanisława i Agaty Stroińskiej, zaś w 1773 r. Walenty trzymał do chrztu syna Konstancji Chojnickiej, córki Stanisława Stroińskiego z pierwszego małżeństwa (s. 278–279). Wpis z roku 1757 został opatrzony adnotacją: „Kadochowice z Lachowicz na Wołyniu”, co oznacza, że Walenty Kadoch pozostający na usługach Teofilii Jabłonowskiej, właścicielki Lachowicz, to ojciec Agaty Stroińskiej. Relacje Kadochów ze Stanisławem Stroińskim musiały być bardzo zażyłe, skoro po śmierci jego żony Teresy, w 1752 lub 1753 r., oddali mu rękę córki.

Poważnym mankamentem książki A. Dworzak są nader liczne sformułowania świadczące o nieporadności językowej, np.: „opanovał pisownię po polsku” (s. 10); „pisani z polskim brzmieniem imienia” (s. 11); „Podobna sytuacja jak w przypadku Józefa Boczarskiego występuje w przypadku rzeźbiarza Johanna Georga Gertnera, ewidentnie w metrykach lwowskich występują bowiem dwie osoby o tym imieniu i nazwisku” (s. 39); „za rodziców chrzestnych otrzymał” (s. 41); „spośród sześciu dzieci” (s. 69). Częstokroć Autorka nieprecyzyjnie wyraża myśli, np. z przytoczonego poniżej zdania nie wynika, czy rzeźbiarz pozwał malarzy za to, że go pobili, czy też został pobity, ponieważ ich pozwał: „W 1771 roku rzeźbiarz Wojciech Bień pozwał malarza Marcina Stroińskiego i «Tomasza tejże kongregacji» (Gertnera?), a tenże Stroiński i Tomasz pobili Bienia” (s. 117); niezrozumiałe jest także, dlaczego „sukcesor” wierzyciela spłacał dług synowi dłużnika: „W 1747 roku Konrad Kotschenrütter pożyczyciel malarzowi Szymonowi Bartnickiemu 18 zł, a dług po śmierci malarza spłacał jego synowi Janowi Bartnickiemu Jerzy Józef Marquart, jako sukcesor Kotschenrütterera” (s. 116). Najbardziej jaskrawym przykładem niejasności wypowiedzi jest jednak przypis do zdania informującego o udziale Marcina Stroińskiego w 1772 r. w uroczystości zaślubin Tomasza Gertnera z Anną Starzewską, córką rzeźbiarza Szymona Starzewskiego: „Przy założeniu, że w akcie zgonu Anny Gertnerowej błędnie zapisano wiek zmarłej jako trzydzieści sześć lat, zamiast trzydziestu dziewięciu. Zakładając poprawny zapis w metryce, można także przypuścić, że nie udało się odnaleźć metryki chrztu Anny Starzewskiej. Jej przynależność do rodziny artystycznej osiadłej na Przedmieściu Krakowskim raczej przesądza fakt ożenku (sic!) z malarzem, w asystencji innego malarza i rzeźbiarza” (s. 47, przypis 406). Pisząc o Janie Obrockim, również świadkującym Gertnerom, a także w biogramie samego Tomasza Gertnera, Autorka podaje już jako pewnik, że małżonka malarza była córką Szymona Starzewskiego (s. 84, 103), jednak wątpliwościom co do tego ponownie daje wyraz w aneksie, w tytule zestawienia tabelarycznego sporządzonego dla Anny Gertnerowej *de domo* Starzewskiej: „córka rzeźbiarza Szymona Starzewskiego i Agnieszki, przy założeniu, że w księdze zmarłych błędnie zapisano wiek zmarłej” (s. 258). Dopiero analiza przytoczonych w tabeli wpisów metrykalnych (s. 258, 260) pozwala domyślić się, iż „założenia” Badaczki wynikają z braku pewności, czy urodzona w 1757 r. Anna, córka Szymona i Agnieszki Starzewskich to Anna Gertnerowa, skoro w księdze zmarłych odnotowano, że ta zmarła w 1796 r. w wieku 36 (a nie 39) lat. Dodajmy, że dywagacje na temat podanego w metryce wieku żony artysty są bezprzedmiotowe. Otóż gdyby urodziła się w 1760 r., biorąc ślub

¹⁸ Betlej A. 2010, s. 223; Betlej A. 2016, s. 4. A. Dworzak była redaktorem drugiej z wymienionych publikacji.

w 1772 r. byłyby dwunastolatką, co jest mało prawdopodobne, zważywszy, że ówczesnym zwyczajem dziewczęta wychodziły za mąż najwcześniej w wieku lat czternastu. Należy zatem uznać za pewnik, iż Anna Gertnerowa przyszła na świat w 1757 r. jako córka rzeźbiarza Szymona Starzewskiego, a zapiska informująca, że w chwili śmierci liczyła 36 lat jest błędna.

Wspomniana wyżej wzmianka źródłowa na temat chrztu syna Stanisława i Teresy Stroińskich w kościele trynitarzy w Teofilpolu to jedyny w recenzowanej ksiązce dłuższy cytat w języku łacińskim (s. 424). W transkrypcji zaledwie kilku wersów popełniono aż trzynaście błędów polegających na niepoprawnym rozwiązaniu skrótów, przekręceniu słów lub ich końcówek oraz zapisie małą literą imienia własnego i nazwy miesiąca; ponadto został pominięty jeden wers i nie rozwiązano części abrewiatur¹⁹. Autorka nie uniknęła potknięć również w lekcji łacińskich tytułów, czy nawet pojedynczych słów. Skrót ARD występujący w tytułach ksiąg metrykalnych przed odmienionym w dopełniaczu imieniem i nazwiskiem duchownego rozwiązuje jako AR[everen]D[is] (sic!) zamiast *Admodum Reverendi Domini* (s. 149). *Notabene*, zgodnie z powszechnie przyjętymi zasadami edycji źródeł historycznych skrócenia konwencjonalnych tytułatur powinny zostać zachowane. Posługując się łacińskimi terminami oznaczającymi cech rzemieślniczy, kamieniarza i sąd gajony wyłożony, A. Dworzak używa formy mianownika liczby mnogiej — *contubernia* (s. 14–16), *lapicidae* (s. 16), *iudica* (sic!) *exposita bannita* (s. 124), zamiast mianownika liczby pojedynczej — *contubernium*, *lapicida*, *iudicium expositum bannitum*. Teofilę Jabłonowską Autorka zwie „Konstancją Teofilą”, odczytując jako „Konstancja” przymiotnik „Celsissima”²⁰ (s. 41, 42, 417, 424).

Powierzchnowa znajomość łaciny rzutuje na interpretację informacji zawartych w *Liber copulatorum et denuntiationum ab anno 1739 9. Augusti ad 1783 die 22 Junii* parafii katedralnej²¹. Zignorowawszy tytuł woluminu świadczący o tym, że obok ślubów odnotowywano w nim zapowiedzi, A. Dworzak stwierdza: „Księga ta jest prowadzona naprzemiennie, miejscami jak brudnopis, który zostaje następnie przepisany «na czysto». Stąd informacje podawane na dwóch numerach kart, na jednej jako szybka notatka z samego ślubu, na drugiej jako pełny zapis ze świadkami” (s. 37, przyp. 260)²². Dalej Autorka wyjaśnia, że czasami skutkowało to podaniem innej daty ślubu, a nawet pominięciem niektórych wpisów w ostatecznej wersji księgi. Tę chybną charakterystykę źródła przytacza w jednakowym brzmieniu aż sześciokrotnie: w przypisach do not na temat Marcina Ryńskiego (jego ślub z Reginą Lewanderszczanką miały zostać odnotowane tylko w tzw. brudnopisie) i Sebastiana Fesingera (w związku z pozornie dwiema różnymi datami uroczystości zaślubin, 22. i 23. niedziela po Zesłaniu Ducha Świętego, z których pierwsza odnosi się do zapowiedzi) oraz w aneksie, w przypisach do zestawień tabelarycznych

¹⁹ Transkrypcja przytoczona przez A. Dworzak: *Joannes Honoratum [s] Stanislai Stroinski et Theresia [s] conjugum Legitt. [s] filius baptisatus in anno dni 1745 die 9 januarji [s] in Ecclesia Theophilpoliensis [s] ordinis discalcaeoris [s] Smae Trinitatis de Redemp. Captivor. a Rel. Pre. augustino [s] a S. Joanne tadnick [s] Praesidente Conventus ejusdem ut patet ex testimonio metrices ejusdem [wers pominięty] sub datum 2 mensis octobris [s] ao 1745 subscripto et sigillo ejusdem conventus communitato [s], qui parentes ibidem morabantur ex causa picturae sint [s] cives leopoliensis [s] et hic propter metricam inscriptis [s].*

Poprawny zapis: *Joannes honoratorum Stanislai Stroinski et Theresiae conjugum legitimorum filius baptisatus in anno Domini 1745 die 9 Januarji in Ecclesia Theophilpoliensis Ordinis Discalceatorum Sanctissimae Trinitatis de Redemptione Captivorum a Religioso Patre Augustino a S. Joanne Baptista Praesidente Conventus ejusdem ut patet ex testimonio metrices ejusdem Religiosi Patris Augustini a S. Joanne Baptista Ordinis SS. Trinitatis sub datum 2 mensis Octobris anno 1745 subscripto et sigillo ejusdem conventus communito, qui parentes ibidem morabantur ex causa picturae adsint cives leopolienses et hic propter metricam inscriptus, za: Liber baptisatorum. 1731–1765, k. 320v.*

²⁰ Liber baptisatorum. 1731–1765, k. 320v: *Levaverunt: Illustrissimus Magnificus Dominus Joannes Wielopolski Pincerna Regni Poloniae et Celsissima Theophila de Sieniawskie Jablonowska Vexilifera Regni.*

²¹ Liber copulatorum. 1739–1783.

²² Zob. również w recenzowanej ksiązce: s. 54, przyp. 516; s. 218, przyp. 1892; s. 235, przyp. 1895; s. 246, przyp. 1901; s. 265, przyp. 1909.

sporządzonych dla drugiego z wymienionych rzeźbiarzy, jego żony Teresy oraz świadków — kupca Jana Frydla i krawca Franciszka Goldemberga.

Bez wątpienia A. Dworzak wykonała iście benedyktyńską pracę, wypisując z ksiąg metrykalnych i sądowych setki informacji, których część z całą pewnością poszerza stan wiedzy na temat lwowskiego środowiska artystycznego. Niestety, Badaczka tylko w znikomym stopniu wyzyskała zebrany materiał, *de facto* ograniczając się do jego prezentacji, co w połączeniu z niepoprawną konstrukcją wywodu, mnogością błędów merytorycznych i logiczno-językowych oraz licznymi powtórzeniami, znacząco obniża wartość recenzowanej książki.

Mirosława Sobczyńska-Szczepańska
(Katowice; <https://orcid.org/0000-0002-7249-1991>)

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- Rationes expensarum. 1740. *Rationes expensarum quae fiunt in hoc nostro Collegio Leopoliensi intra maenia Ordinis Discalceatorum SSSmae Trinitatis Redemptionis Captivorum ab anno Domini 1740 [ad 1783]*, Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie, f. 52, op. 2, spr. 1127.
- Liber baptisatorum. 1731–1765. *Liber baptisatorum Ecclesiae Metropolitanae Leopoliensis ritus latini ab anno 1731 ad annum 1765*, Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie, f. 618, op. 2, spr. 2639.
- Liber copulatorum. 1739–1783. *Liber copulatorum et denuntiationum ab anno 1739 9. Augusti ad 1783 die 22 Junii*, Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie, f. 618, op. 2, spr. 2641.

Źródła i opracowania publikowane

- Betlej Andrzej. 2010. *Sibi, Deo, Posteritati. Jabłonowscy a sztuka w XVIII wieku*, Kraków.
- Betlej Andrzej. 2016. *Palac w Teofilpolu w świetle inwentarzy XIX-wiecznych*, Kraków.
- Brzezina Katarzyna. 1996. *Materiały do dziejów artystycznych kościoła Trynitarzy pw. Trójcy Przenajświętszej we Lwowie*, [w:] *Sztuka Kresów Wschodnich*, t. II, red. J.K. Ostrowski, Kraków, s. 193–211.
- Dzik Janina. 2014. *Euntes in mundum universum predicate evangelium. Programy ideowe osiemnastowiecznych malowideł kościołów zakonnych na ziemiach południowo-wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, Kraków.
- Gębarowicz Mieczysław. 1986. *Prolegomena do dziejów lwowskiej rzeźby rokokowej*, „Artium Quaestiones”, nr 3, s. 5–46.
- Hornung Zbigniew. 1935. *Stanisław Stroński 1719–1802. Zarys monograficzny ze szczególnym uwzględnieniem działalności artysty na polu malarstwa ściennego*, Lwów.
- [Sikorski] Marianus a S. Stanislao. 1753. *Hypomnema Ordinis Discalceatorum Sanctissimae Trinitatis, Redemptionis Captivorum [...]*, Varsavia.
- Sobczyńska-Szczepańska Mirosława. 2006. *Kościół pw. Przenajświętszej Trójcy i klasztor Trynitarzy ‘intra moenia’ we Lwowie. Dzieje i architektura*, [w:] *Sztuka Kresów Wschodnich*, t. VI, red. A. Betlej, P. Krasny, Kraków, s. 41–57.
- Sobczyńska-Szczepańska Mirosława. 2011. *Kościół i klasztor trynitarzy w Teofilpolu. Na marginesie książki Andrzeja Betleja Sibi, Deo, Posteritati. Jabłonowscy a sztuka w XVIII wieku*, Kraków, Wydawnictwo Societas Vistulana 2010, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 73, z. 1/2, s. 224–233.
- Sobczyńska-Szczepańska Mirosława. 2017. *Architektura trynitarzy na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Katowice.
- Wujcyk Wołodymyr. 1998a. *Architekt lwowski Franciszek Ksawery Kulczycki (na podstawie badań archiwalnych)*, [w:] *Sztuka Kresów Wschodnich*, t. III, red. J.K. Ostrowski, Kraków, s. 153–170.
- Wujcyk Wołodymyr. 1998b. *Wiadomości o życiu i twórczości Franciszka Ołędzkiego*, [w:] *Sztuka Kresów Wschodnich*, t. III, red. J.K. Ostrowski, Kraków, s. 281–294.
- Żychliński Teodor. 1887. *Złota księga szlachty polskiej*, R. 9, Poznań.

WOJCIECH TYGIELSKI, *W podróży po Europie. Studia z dziejów kultury nowożytnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, red. Anna Kalinowska, Warszawa 2019, ss. 548.

Prezentowany zbiór studiów uświetnił jubileusz 65 rocznicy urodzin Autora. Zawiera 21 tekstów opublikowanych w czasopismach i wydawnictwach zbiorowych z przełomu stuleci XX i XXI. Te publikowane na łamach czasopism tak renomowanych jak wiekowy „Przegląd Historyczny” oraz młodszy znacznie „Barok” z miejsca miały szerokie grono czytelników; pozostałe, „ukryte” w różnotematycznych tomach zbiorowych, drugą szansę zaistnienia w obiegu naukowym uzyskują właśnie dzięki omawianemu wydawnictwu. Zebrane w jednym tomie stanowią zarówno częściowy zapis wkładu Autora do polskiej i europejskiej historiografii epoki wczesnonowożytnej, jak i nowe jakościowo spojrzenie na kilka niebłahych problemów tej epoki. Zgrupowane w czterech częściach tomu dotyczą kwestii: państwa i społeczeństwa (z uwzględnieniem zjawiska klienteli) (s. 11–119), dyplomacji (s. 123–242), historii podróźowania (s. 245–373) oraz związków polsko-włoskich (s. 377–520).

Kultura materialna (zwłaszcza w ujęciu faktograficznym) nie znajduje się w centrum rozważań W. Tygielskiego. Zawierają one jednak analizę kontekstu społeczno-kulturowego wielu zjawisk z historią kultury materialnej związanych bezpośrednio. Szczególnie wyraźnie widać to w tekstach dotyczących europejskich podróży i stosunków polsko-włoskich. Ten pierwszy temat podjął W. Tygielski zainspirowany dokonaniem naszego wspólnego mistrza, Antoniego Mączaka¹. Wielu uwagi poświęca zachodnioeuropejskim, a zwłaszcza włoskim podróżom edukacyjnym polskiej szlachty, praktykowanym od wieku XVI po XVIII. Przedstawia ewoluujące stopniowo programy owych *Grand Tour*, cele, którym miały służyć, w końcu ich miejsce w staropolskim systemie edukacji. W Jego rozważaniach nad podróżami Polaków nie brakuje choćby kwestii świata i skali wartości peregrynantów, wpływu zagranicznych studiów, wrażeń i doświadczeń na ich poglądy i działania w wieku już dojrzałym. W autorskiej narracji pojawiają się również szczegóły dotyczące materialnych warunków podróżowania, np. technik finansowania trwającej często lat kilka wędrówki.

W części tomu zatytułowanej „Italia — Rzeczpospolita” (s. 377–520) znajdujemy, obok nawiązania do podjętej wcześniej problematyki podróżowania, wzajemnego oglądu obu krajów oraz stereotypów narodowych, przede wszystkim rozważania nad wpływem kontaktów polsko-włoskich, w tym trwającej kilka stuleci włoskiej imigracji, na cywilizacyjny rozwój Rzeczypospolitej. Prezentowane teksty (z lat 2004–2009) przypominają, a zarazem rozwijają i uzupełniają niektóre wątki zawarte w wydanej przez W. Tygielskiego wielkiej syntezie roli Włochów w Polsce XVI i XVII w.²

Włochy (zwłaszcza szesnastowieczne) — ich gospodarka i życie społeczne (np. instytucje opiekuńcze) budziły podziw, zaś zbliżanie się do włoskiego ideału doceniali współcześni. Szymon Starowolski, opisując w *Polonii* (1632) litewskie inwestycje Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” z przełomu XVI i XVII w., wyliczył: fundacje klasztorów, szpitali, kolegium jezuickiego w Nieświeżu; wzniesienie tam kościoła (najwcześniejsza w Rzeczypospolitej świątynia barokowa), pałacu i ratusza, nowe ogrody, sady i stawy rybne, wreszcie drogi (obsadzone rzędami drzew i zabezpieczone rowami odwadniającymi). Wyrazem najwyższej pochwały było stwierdzenie, że „w środku Sarmacji Italię nam urządził” (s. 471). Przybysze z Półwyspu Apenińskiego angażowali się w różnych dziedzinach gospodarki (handel, finanse, mennictwo) i sztuki (architektura, rzeźba, malarstwo, muzyka, teatr). Pracowali w kancelariach dyplomatycznych, mieli także udział w tworzeniu załączków poczty i prasy. Wpływ tak szeroko zakrojonych ich działań na kształt życia społecznego w państwie polsko-litewskim okazał się jednak,

¹ Por. choćby klasyczne już dzieło: Mączak A. 1978.

² Tygielski W. 2005.

zdaniem W. Tygielskiego, mniejszy niż można by oczekiwać. Mimo relatywnie dużej liczebności oraz wysokich kwalifikacji, jakimi dysponowali włoscy specjaliści, społeczeństwo staropolskie przejmowało od nich w istocie tylko to, co odpowiadało elitom szlacheckim. Te „gotowe były lekceważyć swoich potencjalnych nauczycieli” (s. 490). Włosi, w większości plebejusze, byli pożądanymi wykonawcami magnackich i szlacheckich zamówień, natomiast tajniki ich sztuki nie interesowały nabywców oraz zleceniodawców, jako że kształtowały się z reguły „w sferze społecznie lekceważonej” (s. 491).

Wnioski, oceny, poglądy przedstawione w omawianej książce w większości zachowują aktualność. Można je smakować jak dojrzałe wino, niektóre jednak, już po kilkunastu latach wymagałyby korekty. Te dotyczą historii jedzenia. We wspomnianych już animozjach stanowych, obok czynników biologicznych wynikających ze zróżnicowania klimatu Italii i Polski, widzi W. Tygielski główną przyczynę sceptycyzmu szlachty wobec włoskich nowinek kulinarnych. Typowym jego wyrazem jest deklaracja Wacława Potockiego z *Ogrodu Fraszek*: „Do włoskiego bankietu na czczo nie usiędę” (s. 457). Utwory satyryczne zawierały krytykę włoskich przyjęć, charakterystycznej dla nich przewagi formy nad pożywną treścią, zbyt małego — jak na polskie podniebienia — udziału mięsa i tłuszczu, zbyt dużego sałat oraz innych warzyw. Polskiemu szlachcicowi nie wypadało przejmować jadłospisu włoskich kupców i rzemieślników. Do złagodzenia wymowy tej konstatacji zapewne skłoniłyby dziś Autora, wydane już po roku 2005 opracowania³ i źródła, jak choćby najstarsza polska książka kucharska Stanisława Czernieckiego (z 1682 r.). Potrawy włoskie, na sposób włoski przygotowane, pojawiają się w przepisach kuchmistrza magnackiego rodu Lubomirskich częściej nawet niż zdobywające pod koniec XVII w. kolejne kraje Europy dania nowej kuchni francuskiej⁴. Satyryczny w dużym stopniu obraz cudzoziemskiego jadłospisu w publicystyce nie zawsze odpowiadał rzeczywistości kuchni i stołu, zwłaszcza elit.

Andrzej Klonder

(Warszawa; <http://orcid.org/0000-0002-7542-0929>)

BIBLIOGRAFIA

- Czerniecki Stanisław. 2009. *Compendium ferculorum albo zebranie potraw*, wyd. J. Dumanowski, M. Spychaj, Warszawa.
- Mączak Antoni. 1978. *Życie codzienne w podróżach po Europie w XVI–XVII w.*, Warszawa.
- Sikorska Marta. 2019. *Smak i tożsamość. Polska i niemiecka literatura kulinarna w XVII wieku*, Warszawa.
- Tygielski Wojciech. 2005. *Włosi w Polsce XVI–XVII wieku. Utracona szansa na modernizację*, Warszawa.

³ Por.: ostatnio Sikorska M. 2019, tam wcześniejsza literatura.

⁴ Czerniecki S. 2009.

Tadeusz Rosłanowski
(20 II 1933 – 16 V 2019)

Doc. dr Tadeusz Rosłanowski, historyk mediewista i badacz dziejów miast, długoletni pracownik Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN i jego wicedyrektor, urodził się w Warszawie, w rodzinie prawniczej. Rodzina wywodziła się z Kresów, z Czortkowa na Podolu. Do dziś na tamtejszym cmentarzu przetrwały stare nagrobki Rosłanowskich, zaś w zachowanych, dziewiętnastowiecznych rejestrach Czytelni Polskiej w Wygnance, przedmieściu Czortkowa, znaleźć można ich nazwiska. Przez cały okres przedwojenny i wojenny aż do powstania 1944 r. mieszkał w Warszawie. Po wygnaniu i przymusowej tułaczce rodzice osiedli na krótko w Łodzi, skąd udało im się wrócić do zrujnowanego miasta w 1947 r. Tu pobierał nauki w Liceum im. Stefana Batorego; za nauczyciela historii miał Jerzego Dowiata, późniejszego profesora Instytutu Historii PAN, który dostrzegł w swoim uczniu zadatki na przyszłego mediewistę i podsunął myśl studiów uniwersyteckich w tym kierunku. Po zdanej w 1951 r. maturze wstąpił na Uniwersytet Warszawski, podejmując studia na Wydziale Historii. Rozbudzone w czasach licealnych zaciekawienie historią średniowieczną sprawiło, że trafił na seminarium najpierw prof. Marianna Małowista, a ostatecznie — prof. Aleksandra Gieysztor. To seminarium ukształtowało Jego zainteresowania i wyznaczyło kierunek własnych badań na całe życie. Z inspiracji prof. Gieysztor zajął się dziejami Niemiec; na takim przydziale tematu zaważyła Jego biegła już wówczas znajomość języka niemieckiego. Jako pole specjalizacji obrał od razu problematykę miejską i pozostał jej wierny na stałe. W 1955 r. złożył pracę magisterską na temat genezy patrycjatu miejskiego w Niemczech, ze szczególnym uwzględnieniem Kolonii i miast westfalskich w XI–XIII w. Z tego nurtu badań nad warstwami przywódczymi w mieście średniowiecznym wywiodły się juvenilia: artykuły w „Kwartalniku Historycznym” (1956) oraz w „Przeglądzie

Historycznym” (1959), w których omawiał literaturę przedmiotu i treść pojęcia patrycjatu oraz poddawał dyskusji jego adekwatność.

Po studiach znalazł zatrudnienie najpierw w Państwowym Instytucie Wydawniczym, lecz już w 1956 r. uzyskał aspiranturę w Instytucie Historii Kultury Materialnej, w ówczesnym Dziale III, czyli historycznym. Tu rozpoczął przygotowanie zamierzonego doktoratu, poświęconego historii społecznej i gospodarczej średniowiecznych miast niemieckich. To ogólnikowe zrazu sformułowanie skonkretyzowało się w odmienionych wkrótce, nader pomyślnych okolicznościach. W 1959 r. wyjechał na długoterminowe stypendium do Paryża, umożliwiające dzięki dobrym relacjom polskich historyków z francuskimi ośrodkami, otwartym i zacieśnionym po październikowej odwilży. Jako doktorant (*élève titulaire*) École Pratique des Hautes Études przygotował pod kierunkiem prof. Maurice’a Lombarda dysertację „Recherches sur le patriciat urbaine dans les villes de la moyenne Rhénanie septentrionale”. Wybór tego tematu oznaczał kontynuowanie studiów zapoczątkowanych pracą magisterską. W 1962 r., wraz z zakończeniem stypendium, zdobył stopień doktorski (tzw. *troisième cycle*) na Sorbonie, niepodzielonej jeszcze wtedy na odrębne uniwersytety. Pobyt we Francji wywarł silny impuls w rozwoju naukowym młodego adepta historii. Dostęp do bibliotek i archiwów francuskich, belgijskich i niemieckich, uczestnictwo w seminariach Maurice’a Lombarda, Fernanda Braudela, Michela Mollata i Jacques’a Le Goffa oraz w École des Chartes, udział w konferencjach, nawiązanie kontaktów naukowych, wreszcie ukończenie studiów wyższych w École Pratique de Langue et Civilisation Françaises i nabycie, dzięki nieprzeciętnemu talentowi językowemu, doskonałej znajomości języka francuskiego, do wszystkiego budowało mocno ugruntowane podstawy do pracy naukowej w deficytowej u nas dziedzinie historii powszechnej.

Po powrocie do kraju przystąpił do przewodu doktorskiego na Uniwersytecie Warszawskim, bowiem dyplom francuski nie był uznawany w Polsce wobec braku wzajemnych umów nostryfikacyjnych. Stopień doktora nauk społecznych otrzymał już w 1963 r.; promotorem był A. Gieysztor. W tym samym roku wznowił pracę w IHKM, najpierw na etacie naukowo-technicznym, jako kierownik Biura Organizacyjno-Naukowego, ale niebawem został powołany na stanowisko adiunkta w Zakładzie Historii Kultury Materialnej. Szybko opublikował po francusku swoją tezę o patrycjacie Bonn, Andernach i Koblencki w tomie drugim serii *Studia z dziejów osadnictwa* (1964), a w tomie kolejnym jej dopełnienie, poświęcone Kolonii (1965). Materiały źródłowe zgromadzone podczas pobytu stypendialnego oraz poznaną wówczas literaturę przedmiotu wykorzystywał jeszcze niejednokrotnie w kolejnych latach, publikując artykuły i rozprawy omawiające aspekty życia miejskiego i jego rozwój w zachodniej części Cesarstwa. Przemiany społeczne w umacniających się gminach miejskich i formowanie ich warstwy przywódczej (*maiores, primores, meliores*) to był jeden z kierunków Jego studiów; drugim nurtem zainteresowań stała się socjotopografia, czyli badanie relacji między strukturami społecznymi i układem przestrzennym miasta. Był jednym z pierwszych, którzy wprowadzili to pojęcie i koncepcję badawczą na grunt polskiej historiografii. Wstępne nawiązania można znaleźć już w dysertacji doktorskiej; osobny artykuł dotyczył socjotopografii Akwizgranu we wcześniejszym średniowieczu (1966), kolejny przyniósł ujęcie porównawcze w szerokim zakresie Europy Środkowej. Było to wprowadzenie do kolokwium na Zjeździe Historyków w Toruniu w 1974 r., wydane drukiem w materiałach zjazdowych (*Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, Warszawa 1976) i osobno po angielsku w „Acta Poloniae Historica”. Udane kolokwium toruńskie, którego był — wraz z A. Gieysztozem — organizatorem, do dziś gęsto cytowane, dało mocne podstawy dla regularnych studiów socjotopografii poszczególnych miast polskich, jakie zaczęły powstawać w latach osiemdziesiątych XX w.

Z biegiem czasu działalność na niwie organizacyjnej zaczęła brać górę nad własną pracą badawczą. Zajął się kierowaniem nauką, z ogromną szkodą dla jej uprawiania, bo był świetnie

do tego przygotowany. W 1975 r. został zastępcą dyrektora Instytutu, ale już wcześniej był obciążany rozmaitymi obowiązkami instytucjonalnymi. Był doradcą w Wydziale IPAN, sekretarzem Prezydium IHKM, koordynował resortowe programy badawcze i prace Zespołu Kultury Europy Wczesnośredniowiecznej, który pozostawił po sobie serię dziewięciu wartościowych syntez. Rozliczne i absorbujące zajęcia odsunęły na dalszy plan przygotowanie rozprawy habilitacyjnej, której przedmiotem miały być miasta nad Renem, Mozą i Mozalą w VI–XIII w. W 1971 r. otrzymał stanowisko samodzielnego pracownika naukowo-badawczego na podstawie dotychczasowych osiągnięć. Pośród nich, tych i późniejszych, obok artykułów analitycznych znalazły się przeglądy badań, w których wypowiedział się na temat stanu i perspektyw studiów socjotopograficznych, osadniczych, z zakresu historii kultury materialnej. Sporo swoich tekstów zamieścił na łamach „Kwartalnika Historii Kultury Materialnej”, w którego Komitecie Redakcyjnym zasiadał od 1969 r.

Wówczas mocniej zaangażował się w działalność polityczną. Od roku 1968 działał w Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, dochodząc do funkcji I sekretarza Komitetu Zakładowego PZPR przy PAN oraz członka Egzekutywy Komitetu Warszawskiego (1981–1984). Był to okres karnawału Solidarności, wkrótce stanu wojennego, czas ostrych podziałów, w którym nie było miejsca dla partyjnych liberalów, po obu stronach barykady traktowanych nieufnie, a nawet wrogo. Opublikowany zbiór materiałów Służby Bezpieczeństwa dotyczących PAN z tych lat rzuca nieco światła na Jego rolę i starania, by uchronić Akademię przed twardym kursem, forsowanym przez tzw. beton partyjny, i próbować ocalić resztki jej niezależności w sprawach naukowych i kadrowych. Jest pośród tych dokumentów ubecki raport o sytuacji w Akademii, a w nim i taka ocena, że Tadeusz Roslanowski pozostaje pod wpływem grup „prezentujących liberalne, drobnomieszczańskie i reformistyczne poglądy polityczne”, realizuje „linię polityczną lansowaną przez b[yłego] prezesa PAN prof. A[leksandra] Gieysztorą” i że jest „odpowiedzialny za obniżenie autorytetu partii w środowisku naukowym” (*Spętana Akademia. Polska Akademia Nauk w dokumentach władz PRL*, tom I: *Materiały Służby Bezpieczeństwa (1967–1987)*, oprac. P. Pleskot, T.P. Rutkowski, Warszawa 2009, s. 494, 509). Doświadczenie tych lat musiało być gorzkie.

W 1984 r. wyjechał do Włoch, by objąć kierownictwo Stacji Naukowej PAN w Rzymie. Został przyjęty chłodno, płacąc cenę za nominację autoryzowaną przez reżim w Warszawie; to też było niełatwe doświadczenie. Po upływie kadencji wrócił w 1988 r. do Instytutu, cztery lata później przemianowanego — ku Jego żalowi — na Instytut Archeologii i Etnologii. Zajął się wtedy intensywnie działalnością w Komisji Historii Miast przy Komitecie Nauk Historycznych PAN; był jej długoletnim przewodniczącym. Zorganizował wówczas serię krajowych oraz międzynarodowych konferencji i doprowadził do publikacji ich materiałów, opatrując je swoimi podsumowaniami. Był też przez wiele lat członkiem Międzynarodowej Komisji Historii Miast, reprezentując w niej Polskę wraz z profesorami Marią Bogucką i Antonim Czacharowskim; w 1994 r. został wpisany w poczet honorowych członków Komisji. W 1998 r. przeszedł na emeryturę. Ze względu na podpadające zdrowie stopniowo ograniczał swoją aktywność. Z działalności politycznej wycofał się znacznie wcześniej. Po raz ostatni zaangażował się w nią w 1989 r., w przełomowych miesiącach transformacji ustrojowej Polski. Współtworzył Ruch 8 Lipca, zapomnianą dziś inicjatywę partyjnych intelektualistów, dążących do powołania nowej partii socjaldemokratycznej, nieobciążonej związkami z PZPR.

Miał talent oratorski. Umiał mówić interesująco, żywo i obficie. Lubił występować publicznie, toczyć dyskusje, wygłaszać referaty i zabierać głos na konferencjach, w których wielu, krajowych i zagranicznych, starał się uczestniczyć. Nie pominął okazji, by spełnić się w roli wykładowcy akademickiego, gdy przez kilka semestrów przekazywał swą wiedzę studentom uniwersytetów w Toruniu i Łodzi, a wcześniej, w latach 1957–1959, jako nauczyciel historii kształcił młodzież w Niższym Seminarium Duchownym w Niepokalanowie. Był aktywnym i niezawodnym dyskutantem na wtorkowych zebraniach Zakładu HKM, nadal długo

jeszcze po przejściu na emeryturę, zanim różne schorzenia nie uwięziły go w domu. Tę umiejętność wypowiedzania się — na rozmaite tematy — wykorzystał w cyklu audycji historycznych Polskiego Radia, gdzie zyskał sobie oddanych słuchaczy.

Do ostatnich chwil interesował się sprawami Zakładu i Instytutu; był baczny i krytycznym obserwatorem tego, co dzieje się z nauką polską, poddawaną chronicznemu reformowaniu. Zmarł po długiej chorobie. Pożegnaliśmy Go 21 maja 2019 r. na warszawskich Powązkach, w gronie rodziny i znajomych z dawnych lat.

Andrzej Janeczek

(Warszawa; <https://orcid.org/0000-0003-2867-0076>)

CONTENTS

STUDIES AND MATERIALS

Arkadiusz Michałak, <i>Terra incognita?</i> Nie tylko o wytwórstwie broni na pograniczu Śląska, Wielkopolski, Brandenburgii i Łużyc w późnym średniowieczu	439
Wojciech Bis, The early-16th-century Radziwiłł family residence in Waniewo in the light of written and archaeological sources	463
Urszula Sowina, „Gierada” według <i>Ius municipale Magdeburgense</i> Pawła Szczerbica a pozycja kobiety w rodzinie rzemieślniczej w początkach nowożytności	493
Ryszard Mączyński, Poznański Odwach z XVIII wieku: historia — architektura — autorstwo	507
Marcin Łukasz Majewski, Milling and baking in Piotrków in the 16th–18th century	533
Paweł Duma, Jerzy Piekalski, Agnieszka Latocha, Marta Pietruszka, Krzysztof Jaworski, Maksym Mackiewicz, The Lower Mill in Bystrzyca. The crisis of traditional milling in the time of industrialization	555
Dorota Malczewska-Pawelec, The realization of the idea of “garden cities” in inter-war Poland. Exemplified with Podkowa Leśna and Kolonia Letnia Żarki	581

REVIEWS

Agata Dworzak, <i>Lwowskie środowisko artystyczne w XVIII wieku w świetle ksiąg metrykalnych i sądowych</i> [Lviv artistic circles in the 18th c. in the light of birth and court registers] — Mirosława Sobczyńska-Szczepańska	605
Wojciech Tygielski, <i>W podróży po Europie. Studia z dziejów kultury nowożytnej</i> [Travelling across Europe. Studies in the history of early-modern-era culture] — Andrzej Klonder	613

CHRONICLE

Tadeusz Rosłanowski (20 II 1933–16 V 2019) — Andrzej Janeczek	615
---	-----

SPIS TREŚCI

STUDIA I MATERIAŁY

Arkadiusz Michalak, <i>Terra incognita?</i> Arms and armour production on the borderland of Silesia, Brandenburg, Greater Poland and Lusatia in the late Middle Ages	439
Wojciech Bis, Podlaska siedziba Radziwiłłów w Waniewie z początku XVI wieku w świetle źródeł pisanych i archeologicznych	463
Urszula Sowina, Trousseau according to the <i>Ius municipale Magdeburgense</i> by Paweł Szczerbic and the position of a woman in the craftsman family at the beginning of the early modern time	493
Ryszard Mączyński, The Poznań Guardhouse from the 18th century: history — architecture — authorship	507
Marcin Łukasz Majewski, Młynarstwo i piekarstwo w Piotrkowie w XVI–XVIII wieku	533
Paweł Duma, Jerzy Piekalski, Agnieszka Latocha, Marta Pietruszka, Krzysztof Jaworski, Maksym Mackiewicz, Młyn Dolny w Bystrzycy na Pogórzcu Kaczawskim. Zanik młynarstwa tradycyjnego w czasach industrializacji	555
Dorota Malczewska-Pawełec, Realizacje idei „miasta-ogrodu” w międzywojennej Polsce na przykładzie Podkowy Leśnej oraz Kolonii Letniej Żarki	581

RECENZJE

Agata Dworzak, <i>Lwowskie środowisko artystyczne w XVIII wieku w świetle ksiąg metrykalnych i sądowych</i> — Mirosława Sobczyńska-Szczepańska	605
Wojciech Tygielski, <i>W podróży po Europie. Studia z dziejów kultury nowożytnej</i> — Andrzej Klonder	613

KRONIKA NAUKOWA

Tadeusz Rosłanowski (20 II 1933–16 V 2019) — Andrzej Janeczek	615
---	-----